

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 79

Серія "Історичні науки"

№ 3

Ніжин
2015

УДК 80:008
ББК 81+83
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 10 від 28.05.2015 р.

Рішенням Атестаційної колегії від 30 червня 2015 р. та наказом МОН
України від 13 липня 2015 р., № 747 збірник перереєстрований і
включений до переліку наукових видань, публікації яких зарахо-
вуються до результатів дисертаційних робіт з історії

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г. В. Самойленком

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
"Історичні науки", "Філологічні науки"

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко

члени редакційної колегії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф.
А. О. Буравченков; д. і. н., проф., член-кор. НАН України В. М. Даниленко;
д. і. н., проф. В. О. Дятлов; д. і. н., проф. С. А. Леп'явко; д. і. н., проф. Є.
М. Луняк; д. і. н., проф. С. І. Михальченко (Російська ФР); к. і. н., доц.
О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д.
і. н., проф. Ю. І. Шаповал

Література та культура Полісся. – Вип. 79. Серія "Історичні
Л64 науки". – № 3 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ
ім. М. Гоголя, 2015. – 286 с.

УДК 80:008
ББК 81+83

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2015
© НДУ ім. М. Гоголя, 2015

Післямонгольський Новгород-Сіверський за матеріалами археологічних досліджень

У статті наведено стислий історіографічний огляд археологічних досліджень післямонгольського періоду історії Новгород-Сіверського. Також аналізуються археологічно виявлені об'єкти XIII–XIV ст. на території міста та його найближчих околиць. Здійснюється спроба уточнити хронологію пам'яток. В дослідженні використано як загальновідомі факти, так і матеріали останніх археологічних досліджень. Також спростовується теза про цілковите запустіння міста в монгольський період.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, монгольський період, післямонгольський, археологічні дослідження, посад.

В статье приводится краткий историографический обзор археологических исследований послемонгольского периода истории Новгорода-Северского. Также анализируются археологически выявленные объекты XIII–XIV вв. на территории города и его ближайших окрестностей. Осуществляется попытка уточнить хронологию памятников. В исследовании использованы как общеизвестные факты, так и материалы последних археологических исследований. Также опровергается тезис о полном запустении города в монгольский период.

Ключевые слова: Новгород-Северский, монгольський період, послемонгольський, археологические исследования, посад.

The article gives a short historiographical overview of archeological research of the post-Mongol period in the history of Novgorod-Siversky. The archaeologically identified objects of XIII–XIV cc. on the territory of the town and its surrounding areas are analysed. An attempt to clarify the chronology of artifacts is made.

Both known facts and materials of recent archaeological research are used in the study. The hypothesis of complete desolation of the city in the Mongol period is also refuted.

Key words: Novgorod-Siversky, Mongol period, post-Mongol, archeological research, посад.

Археологічні дослідження, які здійснюються в Новгороді-Сіверському з другої половини XX ст., дають можливість досить чітко

увявити історію міста на різних етапах його існування. В результаті проведення стаціонарних розкопок на межі XX–XXI ст. (роботи А. В. Кузи, В. П. Коваленка, А. Л. Казакова, О. Є. Черненко та автора даної публікації) кількість отриманих археологічних матеріалів стрімко збільшилась. Серед них, безумовно, особливий інтерес становлять ті, які дозволяють висвітлити один з найбільш "темних" періодів існування міста – час після монгольської навали.

В писемних джерелах відсутня пряма вказівка на те, що Новгород-Сіверський постраждав від монгольського погрому. Втім прийнято вважати, що місто спалено загонами Менгу під час походу 1239 року, коли його військо просувалось від Чернігова до Глухова територією Подесення. Зі згаданими подіями О. Є. Черненко та А. Л. Казаков пов'язують загибель заміської князівської резиденції на території сучасного Спасо-Преображенського монастиря [1]. Треба відзначити, що інших красномовних слідів погрому міста на сьогодні виявити не вдалось. Але цілком можливо, що руйнування зазнала тільки заміська резиденція, яка не мала потужних укріплень.

Слід також відзначити, що подальша історія Новгорода-Сіверського також не знайшла відображення в писемних джерелах. Наукове знання про розвиток міста в XIII–XIV ст. базується майже виключно на археологічних матеріалах.

Серед археологів першим увагу на післямонгольський період в історії Новгорода-Сіверського звернув І. І. Єдомаха. Дослідник констатував відсутність стерильного прошарку між шарами давньоруського часу та XVII ст., що могло б свідчити про цілковите знелюднення міста. Спираючись на таке спостереження, він висловив припущення про продовження життя на дитинці і в післямонгольський час, зауваживши, що відповідного шару виділити не вдалось [2].

В ході археологічних розкопок, здійснених у 1979–1983 роках під керівництвом А. В. Кузи, в центральній частині посаду Новгорода-Сіверського були виявлені ділянки культурного шару, що містив керамічні матеріали другої половини XIII–XIV ст. Їх вивчення, систематизацію та подальшу публікацію здійснила Л. І. Виногородська [3].

Під час розкопок було також відкрито декілька археологічних комплексів післямонгольського часу (житлові та господарчі споруди, ями). Серед них уваги заслуговують залишки кількох споруд, досліджених у 1982–1983 роках на території посаду, в районі сучасної базарної площі.

Одна зі споруд мала, напевно, житлове призначення, про що свідчили залишки глинобитної печі. Котлован майже квадратної

форми (розмір – 3,35 x 3,25 м) був орієнтований кутами по сторонах світу та впущений у материк на 0,5 м. У черені печі знайдено фрагменти кераміки, яку, згідно з розробленою Л. І. Виногородською хронологією, можна датувати другою половиною XIII – початком XIV ст. [4]. В той же час виявлені в заповненні котловану уламки кругових посудин автори досліджень віднесли до XIV–XV ст. на підставі типології, розробленої С. О. Беляєвою для Південної Русі. Серед горщиків переважали форми з виїмкою по внутрішньому краю вінця для кришки. Вони були орнаментовані хвилею, прокресленою паличкою по плічку або ямками, виконаними паличкою [5].

До післямонгольської доби віднесли також дві господарські споруди. Їх котловани мали прямокутну форму (2,4 x 2 м; заглиблені в материк до 0,55 м) та були орієнтовані, як і згадане вище житло, кутами по сторонах світу. На підставі керамічних матеріалів автори розкопок віднесли дані об'єкти до XIV–XV ст. [6].

Загалом, треба відзначити досить широку дату (XIII–XV ст.), визначену для всіх згаданих комплексів у звітах 1982–1983 років. Почасти це пояснюється тим, що на час проведення розкопок хронологія матеріалів даного періоду ще не була достатньо розроблена, почасти – відсутністю датуючих знахідок. Надалі Л. І. Виногородська, спираючись на аналіз керамічних виробів, віднесла дані комплекси до другої половини XIII ст. [7].

На території дитинця (ур. Замкова гора) в ході розкопок А. В. Кузи 80-х років було встановлено, що шари кінця XIII–XIV ст. відділені від нашарувань давньоруської доби горілим прошарком. Згідно з висновками авторів робіт, це – свідчення загибелі Новгород-Сіверського від монгольського погрому [8]. Окрім цього, на Замковій горі була відкрита ділянка кладовища (біля східного валу), яке, виходячи зі стратиграфії, віднесли до XIII–XIV ст. Як було відзначено в науковому звіті, дослідники вважали можливим виникнення цвинтарю в самому центрі міста тільки внаслідок його запусіння після значних руйнувань [9]. Втім Л. І. Виногородська вважає, що життя на дитинці швидко відновлюється, про що свідчить наявність у культурному шарі матеріалів кінця XIII–XIV ст. [10].

Загалом, висновки авторів досліджень уклались у традиційну для радянської історіографії схему, згідно з якою давньоруські міста переживають період запусіння внаслідок монгольського погрому: відразу після монгольської навали життя в Новгороді-Сіверському згасає; дитинець тимчасово перетворюється на пустку. З кінця XIII ст. відбувається зростання населення в місті, відновлюється життя і на дитинці. При цьому змінюється матеріальна культура, що

знайшло прояв у появі нових типів керамічного посуду. На думку Л. І. Виногородської, це свідчить про прихід на територію Середнього Подесення етнічно нового населення [11].

Нові дані до вивчення післямонгольського міста вдалось отримати в ході археологічних розкопок початку XXI ст. Так, під час охоронних досліджень А. Л. Казакова 1996–1998 років неподалік від північної вежі сучасного Спасо-Преображенського монастиря вдалось відкрити залишки оборонної вежі XIV ст. [12]. Разом з матеріалами розкопок Спаського Собору 1982 року це дає підстави припустити відновлення поселення на території монастиря в даний період. За припущенням О. Є. Черненко, саме до цього часу відноситься виникнення монастирського комплексу на місці колишньої князівської резиденції [13].

У 2010–2011 роках, під час розкопок під керівництвом автора, було зафіксовано шари XIII–XIV ст. на північно-західній ділянці міста, в ур. Заручав'я та в ур. Сухомлинівка. Раніше вважалось, що ця частина Новгород-Сіверського зазнала руйнування під час міжусобних війн та була покинута ще в домонгольський час, у XII ст.

Загалом, нові матеріали дають підстави припустити, що забудова Новгород-Сіверського післямонгольського часу не обмежувалась ділянками навколо Замкової гори, як вважалось раніше, а займала досить значну територію в межах давньоруського посаду. Можна також припустити виникнення нових заселених ділянок з малодвірною забудовою на околицях посаду (ур. Сухомлинівка). При цьому тенденція зростання міської території в західному напрямку, яка визначилась ще в домонгольський період, зберігається і надалі.

В результаті розкопок останнього десятиліття було також встановлено, що продовжується життя і в найближчій окрузі міста. Про це свідчать матеріали, виявлені під час розкопок О. Є. Черненко 2000 року на городищі біля сучасного с. Путивськ. Вони дозволяють засвідчити існування життя на поселенні в XIII–XIV ст. [14]. Таким чином, припустимо, що адміністративні та господарські зв'язки міста та округи зберігаються і в післямонгольський період.

Загалом, можна констатувати, що традиційне уявлення про запустіння та занепад Новгород-Сіверщини в помонгольський час є недостатньо обґрунтованим. Ймовірно, подальше розширення бази археологічних джерел призведе до його перегляду.

Незначна кількість відомих на сьогодні в місті комплексів XIII–XIV ст., напевно, почасти пояснюється спрямованістю попередніх

археологічних робіт. Так, дослідження 1979–1984 років мали на меті встановлення дати заснування міста. З огляду на це їх основний об'єм проводився на місці укріплень дитинця XI–XVII ст. Відсутність тут післямонгольських матеріалів може бути пов'язана з будівельною історією фортифікації: в XIII–XV ст. вона не реконструювалась. Окрім цього, як уже зазначалось, на момент археологічних досліджень Новгород-Сіверського 1960–1984 років хронологія пізньосередньовічних матеріалів ще не була достатньою мірою розроблена, що призвело до неточного датування комплексів. Уявляється, що докладне вивчення відповідних колекцій знахідок може призвести до перегляду їх датування.

Щодо подальших робіт, то науково-рятивні розкопки 1997–2004 років зосередились на східній від околиці старого міста (територія Спасо-Преображенського монастиря і прилеглі до неї ділянки) та, хоча й дали нові матеріали післямонгольської доби, незначно доповнили загальну картину історії Новгород-Сіверського даного часу. Однак здійснені в останнє десятиліття систематичні розшуки, спрямовані на точне встановлення меж поширення давнього культурного шару, дозволяють припустити, що кількість матеріалів XIII–XIV ст. буде постійно збільшуватись. Загалом, вже сьогодні є підстави стверджувати, що теза про запустіння і занепад міста в період після 1239 року потребує перегляду.

Література

1. Черненко Е. Е. Новый памятник древнерусской архитектуры в Новгороде-Северском / Е. Е. Черненко, А. Л. Казаков // Труды государственного Эрмитажа. – СПб., 2009.

Т. 46 : Архитектура и археология Древней Руси : материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903–1976). – 2009. – С. 120–126.

2. Едомаха И. И. Отчёт об археологических раскопках в г. Новгород-Северский в 1960 г. / И. И. Едомаха // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, № 1960/63, с. 6.

3. Виноградская Л. И. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 47–53 ; Виноградская Л. И. Новгород-Северский во второй половине XIII–XVII вв. / Л. И. Виноградская // Новгород-Северскому – 1000 лет : тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов–Новгород-Северский, 1989. – С. 50–54 ; Виноградская Л. И. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй

половины XIII–XV вв. / Л. И. Виноградская // Проблемы археологии Южной Руси: материалы историко-археологического семинара (Чернигов и его округа в IX–XIII вв.). – К., 1990. – С. 96–99.

4. Виноградська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського / Л. И. Виноградская // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 47–53.

5. Куза А. В. Важнейшие города Руси / А. В. Куза // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 53.

6. Коваленко В. П. Отчёт об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982–83 гг. / В. П. Коваленко, А. В. Куза // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, № 1983/146.

7. Виноградская Л. И. Новгород-Северский во второй половине XIII–XVII вв. / Л. И. Виноградская // Новгород-Северскому – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов–Новгород-Северский, 1989. – С. 50–54.

8. Куза А. В. Важнейшие города Руси / А. В. Куза // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 73.

9. Куза А. В. Вказ. праця. – С. 50.

10. Виноградская Л. И. Новгород-Северский во второй половине XIII–XVII вв. / Л. И. Виноградская // Новгород-Северскому – 1000 лет : Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов–Новгород-Северский, 1989. – С. 50.

11. Там само. – С. 55.

12. Казаков А. Л. Отчёт об охранных археологических исследованиях на территории Н.-Северского Спасо-Преображенского монастыря в 1997 г. А. Л. Казаков // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, № 1998/18. 7.

13. Черненко О. Є. Нові матеріали до вивчення Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря / О. Є. Черненко // Могилянські читання 2005 : збірник наукових праць / Національний Києво-Печерський заповідник. – К., 2006. – С. 555–558.

14. Черненко Е. Е. Древнерусское поселение в с. Путивск на территории сельской округи Новгород-Северского / Е. Е. Черненко, И. С. Кедун // История и археология восточноевропейской деревни. – Брянск, 2011. – Вып. 1. – С. 58–62.

Кримське ханство як складова "східного питання" в системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи в середині XVIII століття

У статті проаналізовано місце Кримського ханства у формуванні "східного питання" як важливої складової системи міжнародних відносин Центрально-Східної Європи середини XVIII століття. Показано, що в період між двома російсько-турецькими війнами 1734–1739 та 1768–1774 років Кримське ханство стало ареною протистояння не тільки Османської та Російської імперій, а й інших європейських країн. Розглянуто основні підвалини зовнішньополітичної стратегії Франції "східний бар'єр", спрямованої проти Росії, та роль в ній Криму. Показано зв'язок між політикою Франції "східний бар'єр" та її зацікавленістю із вирішенням на свою користь "східного питання".

Ключові слова: Російська імперія, Османська імперія, Кримське ханство, російсько-турецькі війни, "східне питання", "східний бар'єр", Франція.

В статье проанализировано место Крымского ханства в формировании "восточного вопроса" как важной составляющей системы международных отношений Центрально-Восточной Европы середины XVIII века. Показано, что в период между двумя российско-турецкими войнами 1734–1739 и 1768–1774 годов Крымское ханство стало ареной противостояния не только Османской и Российской империй, но и других европейских держав. Рассмотрены основы направленной против России внешнеполитической стратегии Франции "восточный барьер" и роль в ней Крыма. Показана связь между политикой Франции и ее заинтересованностью в разрешении в свою пользу "восточного вопроса".

Ключевые слова: Российская империя, Османская империя, Крымское ханство, российско-турецкие войны, "восточный вопрос", "восточный барьер", Франция.

This article is devoted to the analysis of the position of Crimean Khanate in the formation of the "Eastern Question" as the important component of the international relations in East-Central Europe in the middle of the XVIII century. In general, this analysis showed that during the period between two Russo-Turkish Wars of 1734–1739 and 1768–1774, the Crimean Khanate had been arena of confrontation, not only Ottoman and Russian Empires, but also other European states.

The article examines the foundations of the foreign political strategy of France "Eastern Barrier" against Russia, and the position of the Crimea. It is shown the link between policies of France "Eastern Barrier" and its interest in the resolution in their favor "Eastern Question". Some attention was paid to analysis of the anti-Russian actions of French diplomacy in Khan's Household and French consuls in Bakhchisarai.

Key words: Russian Empire, Ottoman Empire, Crimean Khanate, Russian-Turkish wars, "Eastern Question", "Eastern Barrier", France.

Воєнне і політичне зміцнення Росії в Північному Причорномор'ї у XVIII столітті означало включення до її так званого міжнародного "східного питання", в якому були зацікавлені всі великі європейські держави. "Східне питання" більшістю сучасних дослідників розглядається як умовний узагальнювальний термін групи протиріч і проблем в історії міжнародних відносин останньої третини XVIII – початку XX ст. у зв'язку із подальшою долею нетурецьких територій ослабленої Османської імперії ("османського спадку"). За традицією, більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників розглядають "східне питання" в трьох складових: 1) взаємодія Росії, Туреччини та європейських держав (саме колоніальних імперій Франції, Австрії, Великобританії) з приводу османського панування, перш за все на Балканах, Чорноморських протоках і Леванті, 2) політика Росії та інших великих держав щодо так званих контактних зон на Балканах, Чорноморських протоках та ін., де османське панування стикалося з володіннями інших держав, 3) національно-визвольні та релігійні рухи нетурецьких народів Османської імперії.

В цьому контексті можна говорити про те, що оформлення "східного питання" як основної зовнішньополітичної проблеми Росії хоча і відноситься до 60-х рр. XVIII ст., але визначення основних цілей і механізмів їх досягнення відбувалося в реальних претензіях та гіпотетичних проектах виходу до морів із посиленням Росії на міжнародній арені протягом тривалого часу, принаймні з початку XVIII ст. В найбільш широкому розумінні термін "східне питання" охоплює взаємовідносини народів і держав Центральної, Східної, Південно-Східної Європи з Османською імперією щонайменше з XVI ст.

Опанування Російською імперією Північного Причорномор'я передбачало загальне послаблення Османської імперії, вихід до Чорного моря, приєднання Кримського ханства, а також адміністративно-політичне закріплення на Лівобережжі Дніпра, інкорпорацію

територій Запорозьких Вольностей та кочовиків євразійських степів, розвиток інфраструктури регіону і забезпечення його охорони. Політика Росії у період між війнами з Туреччиною 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр. йшла в рамках Белградського трактату, поки за 30 років не вичерпався його потенціал по економічному, військовому, дипломатичному укріпленню в регіоні. На передньому краї протистояння Російської та Османської імперій опинилося Кримське ханство.

Загальна розстановка сил на міжнародній арені значно впливала на російсько-османські відносини. На початку XVIII ст. фактично завершилося формування нової системи європейських держав, у якій найважливішу роль відігравали Франція, Англія, Росія, Австрія, Пруссія. Відносини між цими державами визначали сфери впливів на континенті, перш за все на території Італії, Німеччини, Польщі, Балканах, а також впливали на перебіг колоніального поділу світу. Основною лінією протиріч у Європі залишалося протистояння Франції та Габсбургів. Спостерігається тенденція до збереження певного політичного балансу сил між державами згідно з доктриною "рівноваги". Ідеї балансу сил відверто не визнавала лише Росія, тому що західні держави використовували цей принцип, щоб позбавляти її плодів успішних воєн з Османською імперією. Під впливом тривалої несприятливої дії геополітичного фактора Франція підтримувала держави так званого "східного бар'єру", спрямованого проти Габсбургів: Туреччина, Польща, Швеція, а також Пруссія. Ці країни довгий час були "історичними противниками" Росії в її намаганні здобути вихід до морів і стати впливовою європейською державою.

Таким чином, підтримка Францією агресивних антиросійських планів Туреччини і Криму в Північному Причорномор'ї була зумовлена власними геополітичними планами в регіоні як складової політики "східного бар'єру" та одночасно спрямованої на вирішення "східного питання" в інтересах своєї колоніальної імперії. Великі зусилля бачила Франція у розвитку торгівлі в регіоні, в чому в перспективі могли виникнути протиріччя з Російською імперією [1].

Історіографічна традиція закріпила думку про переважаючу роль дипломатів західноєвропейських країн, особливо Франції, у визначенні зовнішньої політики Османської імперії у XVIII ст. в умовах її загального послаблення [2, с. 423–425]. Інтерес Франції до земель Кримського ханства зумовлюється їх буферним положенням щодо Росії і перспективою стати єдиною ланкою в

"східному бар'єрі" між Польщею та Османською імперією. Це набуло реальних рис на початку XVIII ст. з посиленням у Польщі профранцузької партії Станіслава Лещинського, переходом Мазепи і запорожців на бік шведів під час Північної війни і подальших їх союзних відносин з Кримом та Туреччиною.

Для кращої координації дій посол Франції в Константинополі маркіз де Вільньов (1728–1741) виокремлює "кримський" напрям своєї політики. За даними російської дипломатії, французькі представники з'явилися при ханському дворі в 1730-х роках [3, арк. 16–17]. Також французькі представництва були і в інших підвладних Туреччині містах Північного Причорномор'я (Ясси, Бендери та ін.). Значну дипломатичну активність у регіоні Франція проявила протягом війн за польський спадок 1733–1734 рр. та Австрії і Росії проти Туреччини 1735–1739 рр.

Турки зазнавали поразок від австрійських та російських військ, і в 1737 р. в Немирові за посередництва Франції зібрався міжнародний конгрес. Переговори було зірвано, перш за все, через нечувані до того вимоги: Росія претендувала на Крим, Кубань, Кінбурн, Бессарабію тощо. Війна продовжилася, і врешті султан в обмін на нові вигідні для Франції капітуляції попросив у французького посла посередництва в укладенні миру.

Після Белградського миру (1739) позиція Франції щодо Криму залишалася сталою: залучити його до антиросійської політичної і воєнної коаліції. Так, за сприяння Франції в січні 1740 р. створено шведсько-турецький оборонний союз, який забезпечував Швеції матеріальну допомогу від Туреччини у разі війни з Росією. Для Франції цей союз означав нейтралізацію Росії на початковому етапі війни за австрійський спадок (1740–1748). У період російсько-шведської війни 1741–1743 рр. за сприяння Франції обговорювалася можливість нападу кримських татар на південно-російські землі, в плани Франції і Швеції зі створення напруженої ситуації в регіоні входило підбурювання запорожців до сепаратистських дій. Навесні 1742 року Швеція пропонувала Туреччині укласти додаткову воєнну конвенцію, однією з умов якої був би дозвіл від Порти українському гетьману в екзилі П. Орлику повернути козаків під владу Польщі [4, с. 80–87].

Стратегічні завдання російської зовнішньої політики в Північному Причорномор'ї відкрито формулював російський резидент у Константинополі (Стамбулі) О. А. Вешняков (1739–1745). Він вважав великою користю для Росії та Європи утворення на уламках

Османської імперії на Балканах потужної християнської держави, союзної до Росії. До того ж це б означало послаблення позицій у регіоні й Австрії та Франції, що забезпечило би Російській імперії вирішальне значення у підтримці європейської рівноваги [5].

Одним з основних театрів франко-російського протистояння залишався ханський двір. Безпосередньо в Криму політику Франції здійснювали консули при ханах, але ця посада не була постійною. 1743 р. О. А. Вешняков рапортував до Колегії іноземних справ (далі – КІС) у справі домагання прийняття російського консула в Криму, що в Бахчисараї перебувають французький та шведський консули, хоча торгівлі їх країни з Кримом практично не мають [6, с. 408–409]. Відряджений до Криму 1744 р. капітан О. Ф. Нікіфоров у своєму щоденнику відзначав активну політику Франції в Криму, яка має там консула. Щодо ставлення до французів, то, за враженням Нікіфорова, татари їх "не люблять, говорять, что они плуты и ни с кем в мире жить не хотят" [7, арк. 11].

Навесні 1746 р. французька дипломатія висунула ідею укладення "вічного договору" між Османською імперією, Польщею і Пруссією під егідою Франції, спрямованого проти Росії й Австрії. В межах реалізації цього проекту до Стамбула влітку 1748 р. виїхав з місією від профранцузької партії в польському сеймі Анджей Дзержановський (зять П. Орлика), однак він не отримав від султанського двору необхідних гарантій підтримки [8, с. XXVIII–XXXII].

1748 р. напруження у франко-російських відносинах досягло апогею, і відбувся розрив дипломатичних відносин, який тривав майже вісім років і означав нові умови та перспективи Криму для своєчасної протидії інтригам французів при ханському дворі [3, арк. 64–68 зв.].

1747–1748 рр. за французького консула в Криму перебував перекладач Шокет, потім послом Франції в Константинополі Кастелланом в Бахчисараї було призначено новим консулом секретаря посольства Лансета (можливо, до 1753 р.) [6, с. 414].

1752 р. у Польщі готувався черговий сейм. Перед його початком від профранцузької партії в Бахчисараї з метою з'ясувати позицію хана Аслан-Гірея виїхав спеціальний посланник Станіслав Слугоцький, який мав коригувати весь східний напрям польської дипломатії (за російськими джерелами – полковник С. Слуц [4, с. 102]). Слугоцький перебував в Криму приблизно з вересня (або серпня) 1750 р. до вересня 1751 р. В грудні 1751 року він склав звіт новому гетьману К. Браницькому. Хан запевнив поляків у своїй

допомозі проти Росії [9, с. 100; 10, с. 67–68]. Неодноразово відвідували Варшаву і ханські посланці (1750, 1752, 1754 і 1756 роки) [11, с. 250–251].

1753–1758 рр. французьким консулом у Криму був Шарль Пейсонель, особа доволі відома як своєю дипломатичною, так і літературною та науковою діяльністю. Крім внутріполітичного становища в ханстві та впливів Османської та Російської імперій в Північному Причорномор'ї, Пейсонеля цікавив розвиток торгівлі в регіоні. 1755 р. Пейсонель подав своєму урядові записку у двох частинах "Mémoire sur l'état civil, politique et militaire de la Petit Tartarie" (Ч. 1. Про торгівлю ханства, Ч. 2. Про торгівлю турецьких провінцій), яка пізніше складе основу його великої праці "Traité sur le commerce de la Mer Noir" (вперше видано 1787 р.) [12]. Подає він і відомості про запорозько-кримську торгівлю [13].

Інформатор в Криму повідомляв КІС у 1755 р., що французький консул в Бахчисараї діє за прислів'ям: "Неприятель гірше води заспокоїтися не може" – різними інтригами та брехливими відомостями налаштовує Порту проти Росії навіть наперекір її власним інтересам [3, арк. 75–76 зв.].

Слід окремо підкреслити, що після смерті П. Орлика 1742 р. центр української еміграції перемістився до Парижа, де перебував його син Григор Орлик і відігравав певну роль у широких антиросійських комбінаціях французької дипломатії, не останнє місце в яких відводилося Криму. Це сприяло дипломатичній активності українських емігрантів саме в Криму. У Бахчисараї приблизно з 1738 до 1757 р., можливо, з перервами перебували емігранти-мазепинці Федір Мирович (до смерті у 1753 р. у Криму був Іван Мирович, а потім з Польщі приїхав його родич Федір) та Федір Нахимовський. Вони існували за рахунок Польщі, молдавського господаря, турецької сторони і, можливо, діяли в згоді із представниками Франції в Бахчисараї. Так, протягом 1755 р. російські відомства отримували численні звістки про намагання емігрантів схилити Запоріжжя до кримської протекції. Мирович серед іншого повідомляв запорожцям, які перебували в справах у Криму, що готується війна Франції, Польщі, Пруссії, Порту проти Росії і він збирається писати до старих запорожців, що ще були під Кримом [14, арк. 78–81 зв.].

Натомість упровадження консульського представництва Росії в окремих прикордонних територіях та в Бахчисараї відкладалося турецькою та кримською сторонами. На це були спрямовані сили російської дипломатії починаючи з 1740-х років, особливо резидентів

при султанському дворі. Однак у Криму фактично функції консула та політичного агента в 1750-ті роки та на початку 1760-х виконував авторитетний російський купець Олексій Шестаков [6, с. 407–442]. Як компромісний варіант за домовленістю із султанським двором в Очакові було організовано представництво запорозького старшини Григорія Якимова (1752) [6, с. 421].

Відновлення франко-російських дипломатичних відносин відбулося тільки у зв'язку з підготовкою Семилітньої війни у Європі. Відправлений від короля Франції Людовіка XV та претендента на польський престол принца де Конті до Петербурга влітку 1755 р. шевальє Дуглас мав завдання розвідування і підготовки ґрунту для відновлення дипломатичних відносин з Росією. За таємними інструкціями серед іншого йому треба було розвідати потенціал і плани Росії щодо можливої війни з Туреччиною та відносини уряду з запорозькими козаками [15, с. 8–10].

Примирення Габсбургів і Бурбонів під час Семилітньої війни (1756–1763) і відновлення франко-російських відносин 1756 р. стали складовою кардинальної зміни в системі міжнародних відносин, відомою під назвою "дипломатична революція" середини XVIII ст. Серед іншого це означало переведення російсько-турецьких відносин в площину "невоюючих союзників". Як наслідок Франція тривалий час не призначала в Бахчисарай консула.

Як відомо з попереднього історичного досвіду, коли для Росії була потрібна допомога українців для протидії Туреччині, Криму, Польщі, українській автономізм укріплювався. Хитання зовнішньополітичного курсу за Петра III ще раз це продемонстрували. Його орієнтація на союз із Пруссією і відтак з Туреччиною призвели до такого непродуманого проекту, як передача Січі під владу Кримського ханства. Не раніше липня 1762 р. в таборі хана в Каушанах перебував прусський посланець [16]. Можливо, з огляду на це активним учасником заклоту проти імператора був гетьман К. Розумовський.

Правління Катерини II знаменує активізацію імперії в південному напрямку. Перспективи консульства Росії в Криму стали реальними. Нормалізація відносин з Пруссією призвела до узгодження за посередництва прусського резидента в Криму позицій з цього приводу з новим кримським ханом Крим-Гіреєм. У 1763–1765 рр. в Криму перебував російський консул прем'єр-майор О. Ф. Нікіфоров, який серед іншого мав настанови утримувати хана від втручання в польські справи, агітувати в російське підданство ногайські орди та представників місцевих еліт, збирати розвідувальну інформацію

тощо. Його діяльність була полегшена відсутністю в цей час у Бахчисараї французького консула. Щодо кримських ханів російська дипломатія застосовувала різний арсенал засобів – спроби підкупу, інтриги в Стамбулі з метою зміни хана, таємні пропозиції російської протекції [17, с. 170–172; 18, с. 226–230].

Також у загальному руслі зовнішньої політики Росії вирішувалися питання укріплення організаційних позицій в Північному Причорномор'ї. У 1764 р. ліквідовано гетьманство і створено Мало-російську колегію. Османська імперія стежила за укріпленням Росії в регіоні, заснуванням сербських колоній. На її вимоги російська сторона змушена була припинити спорудження фортець Св. Дмитрія та Св. Єлисавети, будівельні роботи в Микитиному та відкинути плани переносу Січі ближче до кордону з Кримом як такі, що не передбачені міжнародними домовленостями. Туреччина не виявляла особливого бажання розпочинати війну. Втручання Росії у польські справи не давали Туреччині формальної підстави для оголошення війни, але самостійна Польща традиційно розглядалася турками як гарантія рівноваги в регіоні. На думку В. Д. Смирнова, найімовірнішою причиною відставки хана Крим-Гірея у 1764 р. була його антиросійська агітація і зацікавлення польськими справами [19, с. 243].

В свою чергу, Франція повертається до політики "східного бар'єра", уникаючи відкритого конфлікту з Росією, застосовує весь арсенал дипломатичних засобів, провідником якої в Константинополі стає посланник короля граф де Вержен. Значення турецького фактора для Франції зросло в другій половині 60-х років, коли вирішувалася доля Польщі. Водночас російська дипломатія намагалася нейтралізувати діяльність французьких емісарів у Стамбулі і Криму. Ще з 1763 р. при Київській військовій канцелярії за наказом КІС була створена секретна експедиція під началом Петра Петровича Веселицького. В Києві Веселицький взяв під свій контроль всі розвідувальні й агентурні зв'язки, а також мав власну агентурну мережу, яку в реляціях не викривав. Завдяки своїм зв'язкам він вже влітку 1767 р. працював з подвійним агентом Якубом, який спілкувався з новим французьким консулом в Бахчисараї бароном де Тоттом [20, с. 125–126]. В січні 1768 р. вирішено було намагатися через підкуп хана подарунками вислати останнього з Криму [21, с. 22–24]. Таким чином, російська дипломатія була своєчасно обізнана щодо інтриг Тотта, а можливо, і контролювала ситуацію. Оскільки було важливим питання не уникання війни, а в контексті європейської політики вибір найзручнішого моменту та приводу до війни.

У лютому 1768 р. геополітична ситуація в регіоні змінилася – в оборону польської державності і привілеїв католицького населення було проголошено Барську конфедерацію [22, с. 110–115]. Тотту було доручено сприяти підготовці війни Туреччині з Росією, об'єднанню сил турків, кримців, конфедератів [20, с. 122]. У цьому зв'язку в жовтні 1768 р. прикордонний інцидент в Балті було представлено турецькою стороною як достатньо суттєвий привід для оголошення війни. Взимку 1769 р. Тотт разом з представником хана перебував у Качині на переговорах з конфедератами. У лавах хана під час набігу татар на Нову Сербію, крім Тотта, перебували французькі представники Рюффен та Кустільє. У своїх "Мемуарах" Тотт запевняє, що запорожці схилилися до умовлянь конфедератів і обіцяли якщо не підтримку, то хоча б нейтралітет у війні з Росією, безпосередньо запорожці ввійшли в контакт із загоном калги, який здійснював набіг через землі Вольностей у напрямку Бахмута [22, с. 180–183]. Це була чергова невдала спроба французької дипломатії створити єдиний антиросійський фронт у Північному Причорномор'ї.

Таким чином, в середині XVIII століття Кримське ханство стало ареною дипломатичної боротьби Російської імперії та Франції, яка відстоювала спільні з Османською імперією агресивні антиросійські плани та мала власні економічні та геополітичні інтереси в Північному Причорномор'ї. Кримське ханство виявилось досить слабкою ланкою в складі Османської імперії, що дало можливість Росії накопичити арсенал дипломатичних та політичних механізмів для забезпечення свого впливу в регіоні та підготовки війни з Туреччиною. За результатами переможної війни 1768–1774 рр. та анексії Криму 1783 р. Росія приєднується до вершителей "східного питання".

Література

1. Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX в. (источниковедческие заметки) / С. Я. Боровой // Французский ежегодник 1961 г. – М., 1962. – С. 496–506.

2. Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи / Лорд Кинросс / ред. М. С. Мейер ; пер. с англ. М. Пальчиков. – М. : Крон-Пресс, 1999. – 545 с.

3. Архів зовнішньої політики Російської імперії (РФ, м. Москва), ф. 123, оп. 1. 1757, спр. 2.

4. Михнева Р. Россия и Османская империя в середине XVIII в. (1739–1756) / Р. Михнева. – М. : Наука, 1985. – 183 с.

5. Алексей Андреевич Вешняков [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.rusdiplomats.narod.ru> – Назва с экрана.

6. Уляницкий В. А. Исторический очерк русских консульств за границей / В. А. Уляницкий // Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. – М. : Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1899. – Вып. 6. – С. 51–468 [Крым (Бахчисарай)]. – С. 407–468].

7. Архів зовнішньої політики Російської імперії (РФ, м. Москва), ф. 123, оп. 1. 1744, спр. 2.

8. Ozanam D. Correspondence secrète du comte de Broglie avec Louis XV / D. Ozanam, M. Antnoine. – Paris, 1956. – Vol. 1. 1756–1766.

9. Palkij H. Slugocki Stanisław / H. Palkij, Z. Zielińska // Polski Słownik Biograficzny. – 1936.

Т. II. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1936. – P. 99–101.

10. Konopczyński Wł. Sejm grodznienski 1752 roku / Wł. Konopczyński. – Lwów, 1907.

11. Podhorodecki Lezek. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. / Lezek Podhorodecki. – Warszawa : Książka i wiedza, 1987. – 320 s.

12. [Peyssonel M. Charl, de]. Traité sur le commerce de la Mer Noire / Par M. de Peyssonel, Ancien Consul-Général de France à Smirne ... – Т. I. – Paris : Chez Cuchet, Libraire, rue hotel Serpente, 1787 (M.DCC.LXXXVII). – IV, 340 p. ; [Peyssonel M. Charl, de]. Traité sur le commerce de la Mer Noire / Par M. de Peyssonel, Ancien Consul-Général de France à Smirne .... – Т. II. – Paris : Chez Cuchet, Libraire, rue hotel Serpente, 1787 (M.DCC.LXXXVII). – 377 p.

13. Оляничин Д. До історії торгівлі України з Кримом (1754–1758) на основі меморіалу французького косуля Шарля Пейсонеля / Д. Оляничин // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1933. – Т. 152. – Вип. III. – С. 135–147.

14. Російський державний архів давніх актів (РФ, м. Москва), ф. 13, оп. 1, спр. 45.

15. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traitées de Westphalie jusqu'à la Révolution française. Avec une introduction et des notes par Alfred Rambaud. – Т. 9 : Russie. 1749–1789. – Paris, 1890. – 876 с.

16. Мундт Т. Крым-Гирей, союзник Фридриха Великого. Пролог столкновения между Россией и Турцией / Т. Мундт ; предисл. автора ; пер. с нем. яз. В. Остермана // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1909. – № 43. – С. 1–87.

17. Миронова Е. М. Внешнеполитические взгляды и деятельность Н. И. Панина 1762–1772 гг. : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Миронова Е. М. – М., 1990. – 254 с.

18. Политическая переписка Екатерины II. Ч. 1. 1762–1763 г. // Сборник Российского императорского общества. – СПб., 1885.

Т. 48. – 1885. – 660 с.

19. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. и до присоединения его к России / В. Д. Смирнов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т. XV. – С. 20–403.

20. Перминов П. Посол III класса / П. Перминов / Институт востоковедения РАН. – М. : Наука, 1992. – 296 с.

21. Политическая переписка Екатерины II. Ч. 5. 1768–1769 г. // Сборник Российского императорского общества. – СПб., 1893. – Т. 87. – 555 с.

22. Wielka historia polski. – T. V. 1696–1815 / F. Lesniak, K. Karolczak. – Kraków, 1998.

23. Mémoire du Baron de Tott, sur les Turcs et les Tatares. Nouvelle Édition revue, corrigée et augmentée. – Seconde partie. – Maestricht : Chez J. E. Dufour et Phil. Roux, Imprimeure-Libraires associés, 1785. – 204 p.

Малхаз Цирекідзе

**"Записка-проект о лучшем устройстве Грузии"
Давида Багратиони**

У статті розкривається історична ситуація, яка була пов'язана з маніфестом Олександра I від 12 вересня 1801 р., коли Росія поклала кінець трьохтисячолітній державності Грузії і грузинський народ опинився під колоніальним ігом, а також про ту боротьбу, яку він вів за відновлення своєї незалежності шляхом мирного вирішення цього питання, піднятого спадкоємцем Картли-Кахетинського престолу Давидом Багратионі.

Ключові слова: Давид Багратионі, повстання, Олександр I, проект, грузинсько-російські відносини.

В статье раскрывается историческая ситуация, связанная с манифестом Александра I от 12 сентября 1801, когда Россия положила конец трехтысячелетней государственности Грузии и грузинский народ оказался под колониальным игом, а также о той борьбе, которую он вёл за восстановление своей независимости путем мирного решения этого вопроса, принятом наследником Картли-Кахетинского престола Давида Багратиони.

Ключевые слова: Давид Багратионы, восстания, Александр I, проект, грузинско-русские отношения

By the Manifesto of Alexander I, which came into force on September 12, 1801, Russia put an end to the 3000-year statehood of Georgia, making it part of its empire, and Georgian people were found under the colonial yoke.

Since the loss of their independence freedom-loving Georgian people could not tolerate the invaders; they strived to free and fought for the restoration of their own state.

In the beginning of the XIX century in Georgia, during anti-Russian national uprisings, the driving forces of national liberation were heirs of Bagrationi. They determined the forms, directions, and purpose of a peaceful and violent struggle.

David Bagrationi, a heir to the throne of Kartli-Kakheti, who was resettled in Russia, did not lose hope for restoration of the independence of his native country. He decided to take advantage of the existing situation in Russia, in particular, the invasion of Napoleon's army in Russia. He addressed to Emperor Alexander I in a written form to explain the reasons of anti-Russian movement in Georgia. By this

approach David Bagrationi tried to get Alexander I make concessions peacefully and recognize the revival of the Georgian statehood. Unfortunately, his attempts were unsuccessful.

Key words: David Bagrationi, uprising, Alexander I, Georgian-Russian relation.

После подписания Александром I манифеста о присоединении Грузии к России, который вошёл в силу 12 сентября 1801 года, в истории Грузии начался период безгосударственности, который за исключением малого интервала (1918–1921 гг.) продолжался почти два века. Исследователь-историк Александр Бендианишвили пишет: "Двусторонние официальные отношения изменились на отношения между метрополией и колонией [2, с. 162].

Этим актом Россия положила конец существованию трёхтысячелетней государственности Грузии, сделав её дополнительной частью своей империи. Грузинский народ оказался под колониальным гнётом.

Со дня потери своей независимости грузинский свободолюбивый народ не мог мириться с завоевателями, он всеми силами старался освободиться и боролся за восстановление собственной государственности. Об этом свидетельствуют Кахетинское восстание 1802 года (Кельменчусское), Мтиулетское – 1804 года, Имеретинское 1805–10 гг. (борьба Соломона II и его народа за государственную независимость), вновь Кахетинское 1812–1813 гг., восстания в Западной Грузии 1819–1820 гг, которые царизм подавил в море крови. Несмотря на подавления, освободительное движение грузинского народа продолжалось и в 20–30 годах XIX века. Надо отметить заговор 1832 года, который, как и предыдущие восстания, оказался подавленным. Главную роль в национально-освободительных силах исполняли наследники Багратионов. В основном они определяли формы, направление и цель мирной и немирной борьбы. Не случайно, что генерал Лазарев ещё в марте 1801 года посоветовал Верховному правительству империи переслать в Россию наследников Багратионов. Он предупреждал, что если они останутся в Грузии, мир и порядок не установится.

Вскоре после этого пребывающие в Тбилиси российские деятели составили список членов царской семьи, определили дату их переселения в Россию (т. II, 65).

По началу Российская власть воздерживалась от насилия, и в Россию отправили тех представителей Багратиони, которые согласились добровольно. В 1803–1805 годах и в последствии несогласных Багратионов отправляли, используя "голую силу" [2, с. 162–163].

Среди переселенцев был наследник Картли-Кახетинского престола – Давид Батонишвили. Когда главнокомандующий Грузии Цицианов категорически потребовал переселения членов царского двора в Россию, 11 февраля 1803 года Давид Батонишвили с тоном выговора писал Цицианову: "Получил Ваше письмо. Вы приказали мне переселиться в Россию. 1200 лет назад наша фамилия возшла на царский трон, а сейчас так несправедливо высылаете нас с Родины. Но мы никого в этом не обвиняем, причиной этому является наше же несчастье. Конечно, было бы лучше, если бы Вы сначала отправили императору мою просьбу. Может быть, Его светлость убедился бы в моей невинности и помиловал. Если даже не вернул царский трон, то хотя бы разрешил бы жить на Родине [3, с. 173].

Русские императоры, и в том числе Александр I, оказались глухи к мольбе грузинских Батонишвили и никак не считались с желанием грузинского народа сохранить национальную государственность [1, с. 38].

Несмотря на неудачу прошлых и действующих антирусских восстаний, Давид Багратиони, переселённый в Россию, не терял надежду на восстановление независимости родной страны. Он решил воспользоваться сложной ситуацией, сложившейся в России, в частности, с вторжением армии Наполеона в Россию, и в письменной форме обратился к императору Александру I с целью объяснить, чем было обусловлено антирусское движение в Грузии. Этим Давид Багратиони попытался заставить Александра I мирным методом пойти на уступки и чтобы он признал возрождение Грузинской государственности [2, с. 239].

В октябре 1812 года, когда армия Наполеона уже подошла к Москве, Давид Багратиони представил Российскому императору "Записку-проект о лучшем устройстве Грузии". В введении Багратиони отмечает, что в Грузии сначала было народное правление, но после вторжения греков-македонцев на её территории установилось их господство. Грузией стал управлять высланный Александром Македонским военачальник. После кончины Александра Македонского Грузия смогла освободиться и сформировалась, как монархическое государство, которым управляли грузинские цари. Монархическая Грузия всегда поддерживала политические и экономические отношения с большими соседскими государствами, но при этом сохраняла царя и свою государственность.

В основной части проекта Давид Багратиони раскрывает основные этапы взаимоотношений Грузии и России, отмечая, что в

1783 году Российская императрица Екатерина II удовлетворила просьбу Ираклия II и приняла Грузию под свою защиту. В 1799 году император Павел утвердил на царский трон Грузии Георгия XII, который потребовал изменить некоторые статьи Георгиевского трактата и ещё крепче связать с Россией своё царство. Стороны договорились о заключении нового договора, но смерть Георгия XII помешала этому. Затем Давид обращает внимание на то, что император приказал своему министру иностранных дел, что, соглашаясь со мной (наследником трона), внести особенную статью о государственном формировании Грузии и вечной преданности её царя Российскому императору. Д. Багратиони подтвердил своё согласие. Но вскоре император Павел скончался, и новый договор остался неутверждённым.

В продолжении записки Давид Багратиони пишет, что в Грузии после формирования Российской власти, он, как частное лицо, жил в своём королевстве, пока военачальником не был назначен личный враг Царского дома Багратионов – Павел Цицианов. Он нашёл причину и всех Багратионов переселил в Россию. Давид, конечно, хорошо знал, что Цицианов исполнял задание Александра I, но благословенная Давидом Россия воздерживается от критики Монархии и во всём обвиняет правителя Грузии. Его несправедливое действие породило ненависть грузин к русскому народу, вызвало в стране антирусское движение. Ошибки, равные преступлению, совершали и другие правители, и поэтому продолжались восстания.

После этого в своей "записке" Давид Багратиони перечислил ошибки русских правителей и причины недовольства грузинского народа:

1) Одной из важных причин было то, что русский царь приказал отобрать у Батонишвили несправедливо "удельные" (сауплицуло), переселил их в Россию. Этот факт оказал нежелательное влияние на грузин, породил у них антирусские настроения;

2) если бы учли местные условия и настроения населения, было целесообразно назначить наместником управления Грузии одного из представителей Багратионов и объявить его "наследником";

3) в случае, если бы правителем Грузии назначили кого-либо из Багратионов, Порты (Османская империя) не смогла бы предъявить свои претензии к Имерети и Ахалцихе.

Проект Давида Багратиона предусматривал также расформирование русских учреждений нижних инстанций и т. н. национальной полиции, восстановление грузинских уездов и институтов "моурави-мамасахлиси". Первоначально "Записка" Давида Багратиона

для утверждения была передана главному правителю Паулучи. Он признал, что созданная в Грузии русская система правления, действительно, нуждалась в коррективах, но подчеркнул, что реализация проекта Давида Багратиони не принесла бы России и её интересам ничего, кроме вреда. Нельзя допустить Багратионов в систему российского правления, а также опасно оставлять Багратионов в Петербурге и Москве. Их довольно много, они могут создать свою партию и навредить России. Этот проект Багратиони доказывает, что он мечтал об одном – восстановить царство в Грузии, а это противоречило интересам империи [4 с. 128–137].

Государственный совет России, рассмотрев проект Давида Багратиони, отклонил его. Но наследник не пал духом. Когда он ознакомился с материалами Венского конгресса (1815 г.) об устройстве монархических государств, Давид Багратиони представил российскому императору более убеждающую и обоснованную "записку". В рамках империи он попросил восстановления автономного царства. Основное содержание этого документа заключалось в следующем:

"С далёкого прошлого Грузия нередко оказывалась под влиянием великих соседских государств, что ограничивало определённую часть её суверенного права, но с IV в. до н. э. в Грузии всегда был свой царь, Грузия имела свою конституцию (собственную модель правления), которую правители не нарушали. В VI веке древняя династия (Парнавазов), владеющая тронem Грузии, осталась без наследника. Несмотря на это византийский император Юстиниан не расформировал грузинское царство. На царский трон он утвердил представителя из фамилии Багратионов (который был родственником Парнаваза по материнской линии), т. к. хорошо знал, что грузинский народ никому не принёс бы больших благ "без своих прав, своей конституции. Мой дед – Ираклий II добровольно вошёл в состав российского правления. Согласно шестой статье двойного договора-трактата император России принял обязательства в отношении грузинского царского трона и на протяжении века защитил бы божественные права Ираклия II и его наследника. Это условие выполнял Ваш отец – император Павел, который после смерти Ираклия II на царский трон Грузии представил Георгия XII, а меня назвал законным наследником. После смерти Георгия XII я законно занял трон правителя и от Вашего величества ждал грамоту о назначении меня царём. Но, к сожалению, генерал Кнорринг не дал мне права царствования. Аннулировал царствование вообще и в Грузии создал режим русского правления. Вскоре после

этого у членов дворца Багратионов отобрали "удельные" и всех переселили в Россию.

Великий государь! Ваше имя во всём мире связано с таким понятием, как справедливый правитель, который заботится не только о России, но и о других государствах. Вы восстановили и утвердили на царский трон царей Франции, Испании, Португалии, Австрии и Пруссии. Вам благодарны все. А династия Багратионов, которая под защитой великих императоров царствовала 1266 лет, сейчас свергнута. Наш род, который добровольно подчинил скипетр и корону великому трону Российской империи, на основании святого права ждёт своего восстановления. Если это сбудется, Грузия вытрет слёзы и вместе с царствами, когда-то павшими, но сейчас уже восстановленными, склонится перед Вашим Величием".

Бог, право и человеческая логика были на стороне законного наследника трона Кахетинско-Имеретинского царства. Но и напоминание исторических фактов, и общение к принципам легитимизма осталась за пределами внимания Российской империи. Александр I, который всячески помогал монархам, завоёванным Французской революцией и Наполеоном Бонапартом, в восстановлении предоставленных богом царских прав оказался абсолютно глухим к просьбе и молитве Давида Батонишвили и вообще рода Багратионов. Всероссийский "милосерднейший" император не пожелал восстановления автономного царства Грузии, а даже упрекнул генерала Давида Багратиони, состоящего у него на службе, в чрезмерных претензиях и необоснованных мечтах. А позднее Аракчеев предупредил наследника, что если он не перестанет составлять необоснованные просьбы-записки и предъявлять их императору, выйдет закон о его увольнении и выселении из Петербурга.

Давид Багратиони сильно переживал неуспешность, разрушение надежд. Он скончался в 1819 году. В историю и память грузинского народа он вошёл как активный участник национально-освободительного движения и как автор одного из первого исторического труда об освободительном движении.

Давид Багратиони был одним из первых, кто смог описать режим российского правительства первого десятилетия XIX века; колониальную, варварскую политику правителей и начальников уездов; антигрузинскую деятельность.

В это же время вёл свою деятельность Багратиони Иоанне Георгиевич. Он является автором "Сджулдеба", который составил в 1799 году. В этом законодательном памятнике зафиксирована очень интересная мораль об институтах гражданского права и

государства, действующих в Грузии в последнее время. Отмечено также, что многое надо было изменить и улучшить. Иоанне мечтал о восстановлении едино царствования, объединения Грузии.

Манифестом Александра I, который вошёл в силу 12 сентября 1801 года, Россия положила конец существованию трёхтысячелетней государственности Грузии, сделав её частью своей империи, и грузинский народ оказался под колониальным гнётом.

Литература

1. Бендианишвили А. Национальный вопрос в Грузии в 1801–1921 гг. / А. Бендианишвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1980.
2. Бендианишвили А. Этапы развития грузинского национального государства / А. Бендианишвили. – Тбилиси : Мецниереба, 2006.
3. Акты, собранные кавказской археографической комиссией // ред. А. Берже. – Тифлис, 1868.
Т. II. – Тифлис, 1868.
4. Две записки Царевича Давида "О лучшем устройстве Грузии" // Материалы по истории Грузии и Кавказа. – Тбилиси, 1942. Вып. I.

Н. А. Ковальова

Передумови і наслідки "селянської революції" 1905–1907 рр.

У статті проаналізовано витoki та зміст селянського питання на початку ХХ ст. Висвітлюються проурядові спроби вивчення селянського питання. Встановлено, що конфлікт інтересів селянства і дворянства в умовах революції 1905–1907 рр. переріс в особливу форму боротьби – "селянську революцію". Визначено її прояви в українських губерніях та економічні наслідки.

Ключові слова: "селянська революція", селянське питання, селянство, малоземелля, перенаселення, погроми.

В статье анализируются предпосылки и содержание крестьянского вопроса в начале ХХ в. Освещаются проправительственные попытки изучения крестьянского вопроса. Установлено, что конфликт интересов крестьянства и дворянства в условиях революции 1905–1907 гг. превратился в особую форму борьбы – "крестьянскую революцию". Определены ее проявления в украинских губерниях и экономические последствия.

Ключевые слова: "крестьянская революция", крестьянский вопрос, крестьянство, малоземелье, перенаселение, погромы.

The article analyses sources and content of peasant issue at the beginning of the XX century. It covers pro-government attempts to investigate peasant issue. It is established that the conflict of interests of peasants and nobles grew into special form of struggle under the conditions of revolution of 1905–1907 – "agricultural revolution". Its aspects in Ukrainian provinces and its economic consequences are designated.

Key words: "agricultural revolution", peasant issue, peasantry, land shortage, over-population, violence (pogrom).

Аграрно-селянське питання посіло одне з центральних місць у революції 1905–1907 рр. у Російській імперії. У суспільній думці початку ХХ ст., а пізніше у трактовці дослідників початку 1990-х рр., зокрема В. П. Данилова і Т. Шаніна, селянський рух зазначеного періоду отримав назву "селянської революції". Конфлікт між інтересами селянства та дворянського стану, який зародився у пореформений період і особливо став актуальним на межі ХІХ–ХХ ст., переріс у збройну боротьбу, яка часом набула характеру громадянської війни.

Революційні події та розвиток селянського руху досить ґрунтовно висвітлені в історичній літературі. Недостатньо або тенденційно досліджуваними, особливо в радянській історичній науці, були передумови та наслідки селянської боротьби. Одним із перших досліджень, яке висвітлює зв'язок між економічними відносинами на селі та формами селянського руху, є праця П. П. Маслова [1]. Серед дослідників соціально-економічних відносин на селі варто відзначити праці радянських науковців – С. М. Дубровського, А. М. Анфімова, М. Н. Лещенка, П. П. Теличука [2–8], сучасних вітчизняних науковців – Ю. І. Вовка, В. О. Кулікова, О. В. Михайлюка, О. П. Реєнта, В. М. Шевченка [9–14], сучасних російських дослідників – В. Б. Безгіна, С. В. Беспалова, А. В. Єфременка, Б. М. Мирнова, О. О. Сухової [15–19]. Значну увагу вивченню проблеми селянського руху приділили Є. Мороховець, А. В. Шестаков, П. С. Кабитов [20–22]. Проурядові ініціативи з вивчення селянського питання розкриваються З. В. Священко, Н. К. Фігуровською [23–25]. Соціально-економічні проблеми розвитку українського села як чинник розвитку селянського руху проаналізовано О. М. Герасименко [26]. Метою пропонованого дослідження є з'ясування взаємозв'язку витоків селянського питання з наслідками селянської боротьби в умовах революції 1905–1907 рр.

Витоки селянського питання початку ХХ ст. дослідники вбачають у неоднозначних наслідках селянської реформи 1861 р. Найбільш вдале його визначення, на нашу думку, запропонував харківський дослідник В. О. Куліков. На його погляд, селянське питання є складним комплексом проблем аграрного сектору наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: аграрного перенаселення, малоземелля та низької продуктивності сільськогосподарського виробництва [10, с. 174]. Суттєвою складовою селянського питання виступає дворянський чинник [27, с. 29]. Особливо гостро селянське питання постало після голоду 1891 р. [28, с. 213].

Головною прикметою селянського життя початку ХХ ст. вважалося малоземелля. Земельний голод серед селянства став відчутним з 80-х років ХІХ ст. [14, с. 26]. Сільське населення українських губерній за 40 років після реформи 1861 р. збільшилося на 86 %, а площа селянських земель – лише на 31 % [12, с. 194]. Зростаюче малоземелля було характерним для губерній Право- і Лівобережної України [13, с. 210]. Зокрема, наприкінці ХІХ ст. у Київській губернії налічувалось 36 % безземельних, Волинській – 37 %, Харківській – 30 %, Катеринославській – 22 % [3, с. 103]. Невпорядкованість аграрних відносин (черезсмулля, довгоземелля тощо) стримувало

перехід села до інтенсивного господарювання. Для Лівобережжя і Слобожанщини характерним було недостатнє забезпечення селян так званими корисними угіддями – лісом, водоймищами, луками тощо [14, с. 24]. Однак проблема "відрізків" селянської землі, для цих губерній не була такою гострою. За даними І. Ледовської, "відрізки" у Чернігівській губернії склали 14,2 % дореформеного селянського землекористування, у Харківській і Полтавській губерніях – відповідно 3 і 5,1 % [26, с. 103].

Селяни у Європейській Росії, за даними перепису 1897 р., становили 84,1 % [3, с. 43]. За період з 1863 до 1897 рр. у Європейській Росії, за підрахунками А. М. Анфімова, до міст пішли 3 млн осіб, а 23 млн приросту залишилися на селі [7, с. 267]. Деяке зростання сільського населення у 1901–1904 рр. пов'язувалося із промисловою кризою 1901–1903 рр. [5, с. 491]. Станом на 1890 р., за даними С. Короленка, приховане аграрне перенаселення для дев'яти українських губерній складало 5 млн осіб, з них лише половина могла знайти собі сезонну роботу за межами свого проживання [7, с. 268]. За даними Комісії від 16 листопада 1901 р., в Україні налічувалося 8357 тис. осіб надлишкового населення, з яких 46,7 % припадало на Правобережжя, далі йшло Лівобережжя і Південний степовий район [8, с. 236].

Дуже гостро для селянського господарства стояла проблема оренди землі. Селянська оренда, як зафіксував журнал № 19 "Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості" (1902–1905 рр.), становила 50–60 % приватновласницьких земель. Із урахуванням половинної і відробіткової оренди селяни експлуатували 2/3 приватновласницької землі [4, с. 287]. В українських губерніях наприкінці XIX ст., за даними Л. М. Іванова, селяни орендували 4,2 млн дес. землі (21,3 % їхнього надільного землеволодіння). Найбільше землі орендували селяни Півдня – 2,4 млн дес., на Лівобережжі – 1,3 млн, і на Правобережжі лише 1/5 від усього надільного землеволодіння [9, с. 130]. З поліпшенням сільськогосподарської кон'юнктури напередодні революції 1905 р. зросли площі поміщицької ріллі, через що здача землі в оренду зменшилася. Орендний фонд, за приблизними підрахунками, зменшився з 30 млн дес. у 1890-х рр. до близько 25 млн дес. у 1905 р. [3, с. 151–153].

З кінця 1890-х – на початку XX ст. розпочалося нове зростання орендних цін [4, с. 302]. У Херсонській губернії середня орендна ціна на 1 десятини зросла з 8 крб 57 коп у 1898–1900 рр. до 12 крб 50 коп у 1905 р. У Полтавській губернії орендна плата зросла приблизно удвічі. У Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

вона коливалася від 10 до 25 крб за десятину. Прибутковою для селян була лише довгострокова оренда. Однак на неї рідко погоджувалися поміщики, віддаючи перевагу кабальній для селян річній оренді [9, с. 130]. Орендна плата, як свідчили матеріали Комісії від 16 листопада 1901 р., забирала в середньому 34 % валового прибутку і 81,1 % чистого прибутку, який селянські господарства отримували від оренди [3, с. 324]. "Витяжна труба оренди" – так охарактеризував це явище казанський поміщик П. Л. Ухтомський [29, с. 14]. Неможливість сплачувати завищену плату за оренду землі, на думку П. Маслова, зумовила загальну кризу продовольчого господарства й стала однією з основних причин селянського руху, спонукавши селян до зменшення орендних цін насильницьким шляхом [1, с. 5, 15, 19].

Іншою складною проблемою для селянських господарств була сплата податків. Вищі урядовці двічі відзначали досягнення селянами "крайньої межі напруженості" щодо сплати податків: 1898 р. під час розгляду звіту державного контролю за 1896 р. та наприкінці 1902 р. при обговоренні розпису прибутків і видатків на 1903 р. [30, с. 520; 31, с. 169]. Для сплати податків селяни змушені були продавати необхідний для власного споживання хліб відразу після збору врожаю. У кризові роки хліба до нового врожаю не вистачало навіть селянам з посівом більше 20 дес. [32, с. 124]. У зв'язку із введенням з 1895 р. державної монополії на продаж спиртних напоїв, яка до 1904 р. охопила майже всю територію країни, збільшилися непрямі податки. На третину (на 15 млн крб) зросли мирські збори із селян, які йшли на громадські потреби [5, с. 490, 492]. До того ж общинна земля оподатковувалася у сім разів вище поміщицької [17, с. 51]. Тягар податків і платежів, на думку А. М. Анфімова, був однією з причин селянської війни 1905–1906 рр. [5, с. 505].

Значна частина сільського населення на початку ХХ ст. страждала від хронічного недоїдання. Воно було природним супутником селянина через часті неврожаї (1873–1874, 1879–1881, 1891, 1898, 1901, 1906 рр.) [19, с. 302]. На Полтавщині проблеми із забезпеченням продовольством мали майже мільйон осіб, а з урахуванням сплати численних податків – 2 млн осіб [33, с. 131–132]. Саме голод, на думку С. М. Дубровського та Є. А. Мороховця, спонукав селян до розгортання боротьби у 1905 р.: неврожаєм охопив дві третіх губерній Російської імперії, зокрема 150 повітів у 25 губерніях. Від голоду постраждали всі повіти Харківської губернії. Відчутним був голод у Херсонській губернії та інших регіонах [2, с. 107; 20, с. 93–94; 34, с. 23].

На межі 1890–1900-х рр. у суспільстві найбільшого поширення набуло уявлення про селянське малоземелля як одну з найважливіших причин зубожіння села і необхідність додаткового наділення селян землею [16, с. 312]. Особливо настрої розширення селянського землеволодіння були властивими для селян, які міркували: у зв'язку зі збільшенням населення їм повинні надати нові землі, забравши їх у царської сім'ї, держави, приватних власників, як це зробив Олександр II [30, с. 507].

В урядовому баченні селянське питання розглядалося в контексті зубожіння, джерелом зручної вільної землі вважалось дворянське землеволодіння (преміями заохочувався його продаж) [28, с. 213]. Одним з ініціаторів вирішення селянського питання на урядовому рівні був міністр фінансів С. Ю. Вітте. Свої погляди він висловив у листі до імператора у жовтні 1898 р. Вважаючи селянське питання першочерговим для Росії, його суть С. Вітте вбачав у непорядкованості та зубожінні селянства [30, с. 526–527].

Під впливом голоду 1901 р. уряд став вивчати стан справ на селі. 16 листопада 1901 р. було створено "Комісію з вивчення питання про зміни з 1861 до 1900 рр. добробуту сільського населення середньоземлеробських губерній порівняно з іншими територіями Європейської Росії". До її складу входили представники трьох міністерств (фінансів, внутрішніх справ, землеробства та державного майна), фахівці-теоретики з аграрного питання та земські діячі-практики. Протягом трьох років вони вивчали становище сільського господарства у 18 губерніях Російської імперії [24, с. 287].

З 22 січня 1902 р. до 30 березня 1905 р. діяла "Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості" на чолі з С. Вітте. Для вивчення стану справ на місцях було створено 618 губернських і повітових комітетів, у діяльності яких брало участь 13 тис. місцевих діячів [25, с. 235]. Програма діяльності Особливої наради включала 40 питань, які відображали всі кризові явища у розвитку аграрного сектору економіки Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. На думку З. В. Священко, сутність і зміст програми відповідали викликам часу, а її автори, у тому числі С. Вітте, володіли інформацією про реальний стан справ у галузі [23, с. 57–59]. Однак указом 30 березня 1905 р. Особлива нарада була закрита як "революційний клуб" [30, с. 536, 539]. Нарада залишила великий масив підготовлених матеріалів (58 томів "Праць місцевих комітетів..."), низку економічних праць, які досліджували динаміку посівних площ у Росії наприкінці XIX ст., питання оренди землі, общинного землекористування, тваринництва, шляхів сполучення, інфраструктурних

проблем зернової галузі, поширення сільськогосподарських знань, фінансові питання тощо [25, с. 234–237].

Дієвих практичних заходів для вирішення селянського питання урядові кола не вживали. Директор Департаменту поліції О. О. Лопухін у доповідній записці на ім'я Миколи II від 8 грудня 1904 р. повідомляв про неврахування владою досвіду селянських виступів 1902 р. у Полтавській та Харківській губерніях, невирішеність жодного питання, які тоді постали і загрозу нових революційних викликів [35, с. 110–111]. Зовнішній поштовх, на його думку, викличе селянські заворушення таких масштабів, що без кривавої розправи держава з ними не справиться [35, с. 109]. Його прогноз дійсно став пророчим для Російської імперії. Революція 1905 р. зробила селянську проблему однією з основних проблем внутрішньої політики [29, с. 72]. Селянська "пугачовщина", на думку С. Вітте, становила більшу загрозу, ніж студентські заворушення та робітничі страйки, а гасло дати землю стало найбільш серйозною частиною російської революції 1905 р. [29, с. 186; 36, с. 195].

Які наслідки мав селянський рух 1905–1907 рр.? За даними С. М. Дубровського, під час революції 1905–1907 рр. було розгромлено до 2000 поміщицьких маєтків [3, с. 151]. В Україні розгрому зазнали до 700 маєтків [11, с. 205]. Всього, за даними П. С. Кабитова, повністю або частково було розгромлено 1/15 поміщицьких маєтків [22, с. 94]. Найбільші збитки від розгрому поміщицьких маєтків у 1905 р. Міністерство внутрішніх справ зафіксувало у Чернігівській губернії (4 900 006 крб). За цим показником Чернігівщина посіла четверте місце в Російській імперії і перше в Україні [37, с. 27]. За нею йшла Полтавська губернія [22, с. 70].

Внаслідок розгрому поміщицьких маєтків селяни домоглися деяких поступок від поміщиків: розширилась оренда землі, а її умови стали більш вигідними для селян, орендна плата зменшилася у середньому на 30 %, збільшилася заробітна плата сільськогосподарських робітників (на 28–80 %) [2, с. 123–124; 21, с. 61–63]. Б. М. Миронов відзначає, що це принесло селянству прибуток у 100 млн крб [18, с. 257]. На думку В. Б. Безгіна, частину цих коштів селяни могли спрямувати на поліпшення свого господарства [15, с. 278].

Важливим досягненням революції стало скасування викупних платежів: маніфестом 3 листопада 1905 р. вони зменшувалися наполовину у 1906 р., а з 1 січня 1907 р. відмінялися повністю [6, с. 36–37]. Також зменшилися на 10 коп платежі на душу населення: загальна сума платежів у 1907 р. перевищила дані 1904 р. на 4,4 % при зростанні населення на 5,5 % [5, с. 504]. Підвищення світових і

внутрішніх цін на сільськогосподарську продукцію, деякий прогрес землеробства і зростання валового виробництва стали сприяти зростанню прибутків селянства [5, с. 505].

Селянський поземельний банк отримав можливість за свій рахунок купувати приватновласницькі землі і продавати їх селянам. Поміщики, налякані селянським рухом, більш активно стали продавати свої маєтки: за один лише 1906 р. Селянському банку було запропоновано 6587 маєтків, або у 23 рази більше середньорічного дореволюційного рівня. Зі спадом селянського руху у 1907 р. число пропозицій зменшилося у 2,2 рази (3010 маєтків), але і ця кількість у 10 разів перевищувала дореволюційну [6, с. 37]. У районах найбільших масштабів селянського руху уряд заманював селян низькими доплатами при купівлі з допомогою позики. У 1905–1906 рр. заяви на купівлю землі у приватних власників подали близько 500 тис. осіб (половина заяв припадала на Середньоволзький і Центрально-землеробський райони) [6, с. 39–41]. Компенсувати частину втрат від селянських погромів поміщики змогли в операціях зі зменшеними доплатами у 1906–1907 рр. Піднявши ціни на землю, вони отримали додатковий прибуток у 34 млн крб, з яких 25 млн заплатили "малоземельні" покупці [6, с. 41].

Таким чином, основними складовими селянського питання на початку ХХ ст. виступали: нестача землі в умовах аграрного перенаселення, високі орендні ціни, неможливість сплати податків, хронічне недоїдання. Держава своєю бездіяльністю спровокувала конфлікт між селянством та дворянами (поміщиками), який мав переважно економічний характер. Використовуючи радикальні форми боротьби, селяни насильницьким шляхом домоглися поліпшення деяких сторін свого життя. "Селянська революція" 1905–1907 рр. змусила державу розпочати роботу з вирішення селянського питання, однак в умовах революції воно зазнало значної політизації.

Література

1. Маслов П. Аграрный вопрос в России / П. Маслов. – СПб., 1908. Т. II. Кризис крестьянского хозяйства и крестьянское движение. – 1908.
2. Дубровский С. М. Очерки русской революции / С. М. Дубровский. – М., 1923. – Вып. 1. – 418 с.
3. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М., 1975. – 398 с.
4. Анфимов А. М. К вопросу об аренде земли и земельной ренте в Европейской России в конце XIX – начале XX в. / А. М. Анфимов //

Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1959. – М., 1961. – С. 286–307.

5. Анфимов А. М. Налоги и земельные платежи крестьян Европейской России в начале XX века (1901–1912 гг.) / А. М. Анфимов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. – М., 1964. – С. 489–505.

6. Анфимов А. М. П. А. Столыпин и российское крестьянство / А. М. Анфимов. – М., 2002. – 300 с.

7. Лещенко Н. Н. Взаимоотношения между городом и деревней в период капитализма на Украине / Н. Н. Лещенко, П. П. Теличук // XXVI съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР (социально-политическое развитие деревни). – Уфа, 1984. – С. 266–271.

8. Теличук П. П. Применение наемного труда в помещичьем хозяйстве Правобережной Украины в начале XX в. / П. П. Теличук // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969. – К., 1979. – С. 235–244.

9. Вовк Ю. І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Ю. І. Вовк // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 129–131.

10. Куліков В. О. Селянське питання в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Харківської губернії) / В. О. Куліков // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 171–174.

11. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Д., 2007. – 456 с.

12. Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни / О. П. Реєнт // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 194–205.

13. Реєнт О. П. Українське пореформене селянство (1861–1914 рр.) : стан землеволодіння / О. П. Реєнт // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 203–211.

14. Шевченко В. М. Земельний ринок України 60-х років XIX ст. – початку XX ст. : автореф. дис. ... д-ра/ Шевченко В. М. іст. наук. – К., 2011. – 37 с.

15. Безгин В. Б. Деревня и рынок (рыночные отношения в хозяйственном укладе села начала XX века) / В. Б. Безгин // Динамика и темпы аграрного развития России: инфраструктура и рынок : материалы XXIX сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Орел, 2006. – С. 273–281.

16. Беспалов С. В. Причины и характер аграрного кризиса в Центрально-Европейской России в восприятии российской бюрократии на рубеже XIX–XX вв. / С. В. Беспалов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: типология и особенности регионального

аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв. – М. ; Брянск, 2012. – С. 306–315.

17. Ефременко А. В. Ржаной кризис в пореформенной России / А. В. Ефременко // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века : сборник статей. – Коломна, 2013. – С. 50–54.

18. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999.

Т. 2. – 1999. – 566 с.

19. Сухова О. А. Проблема "оскудения земледельческого центра России" в историографии и крестьянском сознании / О. А. Сухова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв. – М. ; Брянск, 2012. – С. 299–306.

20. Мороховец Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия / Е. Мороховец // Пролетарская революция. – 1925. – № 2. – С. 89–102.

21. Шестаков А. В. Бунт земли (крестьянская революция 1905–1906 г.) / А. В. Шестаков. – М., 1923. – 112 с.

22. Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX в. / П. С. Кабытов. – Самара, 1999. – 156 с.

23. Священко З. В. Аграрный вопрос в политической деятельности С. Ю. Витте / З. В. Священко // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века : сборник статей. – Коломна, 2013. – С. 55–60.

24. Священко З. В. "Комісія 16 листопада 1901 р." та аграрне питання в Росії напередодні революції 1905–1907 рр. / З. В. Священко // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 286–288.

25. Фигуровская Н. К. "Особое совещание" о реформировании сельского хозяйства / Н. К. Фигуровская // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы X–XXI вв.: источники и методы исследования : материалы XXXII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Рязань, 2012. – С. 232–239.

26. Герасименко О. В. Соціально-економічні передумови активізації селянського руху в Лівобережній Україні на початку XX ст. / О. В. Герасименко // Український селянин. – Черкаси, 2012. – Вип. 13. – С. 102–106.

27. Литвинова Т. Ф. "Прижиттєвий" образ як модель створення аналітичної структури селянського питання / Т. Ф. Литвинова // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 2010. – С. 27–38.

28. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Л., 1973. – 383 с.

29. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л., 1981. – 256 с.
30. Витте С. Ю. Воспоминания / С. Ю. Витте. – М., 1960.
Т. 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. – 1960. – 639 с.
31. Симонова М. С. Отмена круговой поруки / М. С. Симонова // Исторические записки. – 1969. – Т. 83. – С. 159–195.
32. Егiazарова Н. А. Аграрный кризис конца XIX века в России / Н. А. Егiazарова. – М., 1959. – 192 с.
33. Якименко М. Життєвий рівень мешканців полтавського села на рубежі XIX–XX ст. як фактор соціального протесту напередодні визвольних змагань 1917–1920 рр. / М. Якименко, М. Мар'євська // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревегука. – Полтава, 2013. – С. 128–135.
34. Очерки истории Херсонской областной партийной организации. – Симферополь, 1981. – 280 с.
35. Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. : сборник документов. – М., 1998. – 368 с.
36. Витте С. Ю. Воспоминания / С. Ю. Витте. – М., 1960.
Т. 3 (17 октября 1905 – 1911). Царствование Николая II. – 1960. – 723 с.
37. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1970. – 414 с.

О. О. Коник

Думський процес і Україна в контексті радянської історіографії революції 1905–1907 рр.

На основі ключових праць та основних джерельних публікацій проаналізовано позицію радянських істориків стосовно трактування проблем історії російської революції 1905–1907 рр. та Державної думи, яка показово проявлялася в ході відзначення ювілеїв революції. Розглянуто витоки підкресленої уваги до діяльності партії більшовиків. Показано механізм формування єдиного підходу до бачення подій у столичних і пролетарських центрах колишньої Російської імперії істориками національних республік СРСР. У його основі лежало домінування марксистсько-ленінської ідеології, підкріплене прямим втручанням Комуністичної партії в наукові процеси. Особливо жорстко контролювалася українська історична наука. Монополізація права на володіння науковою істиною об'єктивно завдала шкоди радянській історичній науці в цілому та українській зокрема.

Ключові слова: Революція 1905–1907 рр., Державна дума, Україна, радянська історіографія, комуністичний партійний контроль над наукою.

На основе ключевых работ и основных публикаций источников проанализировано позицию советских историков относительно трактовки проблем истории российской революции 1905–1907 гг. и Государственной думы, показательно проявлявшуюся в ходе празднования юбилеев революции. Рассмотрены истоки подчеркнутого внимания к деятельности партии большевиков. Показан механизм формирования единого подхода к видению событий в столичных и пролетарских центрах бывшей Российской империи историками национальных республик СССР. В его основе лежало доминирование марксистско-ленинской идеологии, подкрепленное прямым вмешательством Коммунистической партии в научные процессы. Особенно жестко контролировалась украинская историческая наука. Монополитизация права на владение научной истиной объективно принесла вред советской исторической науке в целом и украинской в частности.

Ключевые слова: Революция 1905–1907 гг., Государственная дума, Украина, советская историография, коммунистический партийный контроль над наукой.

On the basis of key works and major original publications it is analyzed the position of Soviet historians regarding main problems in the history of the Russian Revolution of 1905–1907, one of which was the history of the first national representative body of parliamentary type – the State Duma of the Russian Empire. Attitude to the revolutionary events of the early twentieth century was significantly manifested each decade during the commemoration of anniversaries of the revolution, particularly the 50th anniversary. The Duma problems were not highlighted or were completely subordinated to the revolutionary problems.

We consider the reason for particular attention to the activities of the Bolshevik Party, although it was neither the only nor the most powerful political party in the early century.

The mechanism of formation of a unified approach to the vision of the events in the capital and proletarian centers of the former Russian Empire by historians of national republics of the USSR is shown. It was based on the dominance of the Marxist-Leninist ideology in history, which was reinforced by the direct intervention of the Communist Party in the research process. Soviet historical science established no alternative view on the revolution of 1905–1907 as the main event of the century in the All-Russian and even global scale, and the Duma – as the bourgeois means of deception of revolutionary masses. Manipulation in original sources publications, and one-sided, tendentious selection of documents formed the conviction of the only true policy of the Bolsheviks and their leadership during the revolution. In case of any "deviation" from the Party line strict administrative pressure was applied.

Especially hard party control was carried out in relation to Ukrainian history and eventually it was completely subordinated to the Moscow center. The monopolization of ownership of scientific historical truth objectively brought harm to Soviet historical science in general, and Ukrainian in particular.

Key words: Revolution of 1905–1907, The State Duma, Ukraine, Soviet historiography, the communist party control over science.

Револуції в марксистському історичному дискурсі трактувалися як "локомотиви історії". Револуція ж 1905–1907 рр. в Росії вважалася "генеральною репетицією" майбутніх револуційних бур. Ця "перша народна" та дві револуції 1917 р. – Лютнева "буржуазна" й т. з. Велика жовтнева соціалістична – робили Росію "центром міжнародного револуційного руху". Це положення послідовно відстоювалося радянськими істориками та захищалося від спроб поставити його під сумнівів. Такий попередній висновок можна зробити з узагальнювальних праць із цієї теми, що побачили світ у часи "розвинутого соціалізму" в СРСР [1; 2].

Одним із наслідків революції стало започаткування в імперії нової представницької інституції – Державної думи. Думська тематика була присутньою в дослідженнях радянських істориків [3], але в незрівнянно меншому масштабі порівняно з висвітленням революційних подій. На новому історичному етапі ця тематика дедалі послідовніше розробляється й українськими істориками [4]. Історіографічні огляди в окремих статтях та нечисленних монографіях останніх років основний акцент, зрозуміло, роблять на аналізі праць, що висвітлюють думську проблематику [5, с. 32–62]. Спостерігаємо своєрідні "історіографічні ножиці", коли взаємопов'язані проблеми віддаляються одна від одної, і така ситуація є своєрідним повторенням пройденого, тільки з інших причин і на іншому історіографічному витку.

Метою цієї статті є спроба детальніше розглянути витoki такого підходу в радянській історіографії та прослідкувати спосіб висвітлення української думської проблематики в контексті відзначень революційних подій у 20–50-ті рр. ХХ ст. Хронологічна цезура визначена тим, що саме у цей час відбувалося найбільш інтенсивне введення до наукового обігу документів з історії революційного руху, які, можливо, ще до сьогодні повною мірою не осмислені.

Отже, історія Державної думи довгий час була глибоко підпорядкованою історії власне революції 1905–1907 рр., описаної безліччю наукових і публіцистичних праць різного ґатунку – від монографій до посібників для лекторів, які працюють на селі [6; 7]. Витoki цієї ситуації були в традиційній нехоті революціонерів до демократичних структур, парламентаризму і т. п. Позиція вождя російських більшовиків Володимира Леніна широко відома, він її відстоював практично в кожному своєму виступі в пресі та своїх працях: Дума – обман, використовувати її можна, але справу повинна вирішити збройна сила – можливо, щоб зібрати установчі збори. Однак і Ленін спочатку вагався стосовно користі для більшовиків від нової інституції (в той час термін "Дума" ще не вживався, тому йшлося про "земський собор" – О. К.): "... Відповісти категорично, чи слід брати участь у земському соборі, не можна. Все залежатиме від конкретної політичної кон'юнктури, системи виборів та інших конкретних умов, яких заздалегідь врахувати не можна. Кажуть, земський собор – це обман. Це правильно, але іноді для того, щоб розкрити обман, треба взяти участь у виборах", – говорив В. І. Ленін на III з'їзді РСДРП у квітні 1905 р. [8]. Але вже в серпні-вересні 1905 р. він зробить висновок, який буде відстоювати далі до кінця : "... тільки реальна сила озброєного народу дає можливість повернути на

користь революції (а не на користь вузькобуржуазної конституції), можливі і ймовірні майбутні конфлікти всередині Державної думи або Державної думи з царем. Менше довіри до Державної думи, панове, більше довіри до сил пролетаріату, що озброюється!" [9, с. 193].

Такої ж позиції дотримувався і ще мало кому відомий тоді марксист Йосип Сталін. Ось характерний фрагмент зі спогадів теж горезвісного Лаврентія Берії про один з передвиборних мітингів першодумського періоду, на якому Сталін говорить: "Яка революція може перемогти без зброї і хто той революціонер, котрий говорить "геть зброю?" [...] Що потрібно, щоб дійсно перемогти? Для цього потрібно три речі: перше – озброєння, друге – озброєння і третє – озброєння!" [Цит. за: 10, с. 143]. Те, що це були не просто пересічні думки або цитати, вирвані з контексту, а саме позиція значної частини марксистів, підтверджується історією трьох революцій у Росії.

Відтак більшість праць радянських часів з думської тематики присвячувались в основному розгляду боротьби більшовиків за маси, їх протистоянню з царизмом або іншими політичними партіями. Знаковою працею передвоєнної пори стала монографія Є. Д. Черменського, опублікована у 1939 р. У ній він розвиває відомі положення Леніна про взаємини російської буржуазії з царизмом та приділяє значну увагу боротьбі партій на думських виборах і в самій Думі. Автор на конкретному матеріалі показує спільність інтересів російської буржуазії з царизмом, Російською імперією. Він пояснює політичне самообмеження буржуазії її побоюванням того, щоб унаслідок встановлення представницького способу правління в багатонаціональній імперії не посилюлися б центробіжні настрої і вона не розвалилася б на шматки. За його оцінкою, не випадково польське повстання 1863 р., що загрожувало царській монархії втратою її завоювань на Заході, привело до єднання під знаменами великодержавного шовінізму ліберальної буржуазії з найчорнішою реакцією [10, с. 20, 23–24].

Такі спостереження цікаві в методологічному плані розуміння взаємин між царським урядом і партіями, а також і всередині партій, скажімо, між кадетами великоросійськими і українськими тощо. Але загальна спрямованість цієї праці, природно, була такою, як того вимагали канони "Короткого курсу". Тобто вся політична боротьба навколо Думи трактувалася тільки як прелюдія до збройного повстання. Ця заданість особливо рельєфно проявляється в консультації, з якою Є. Д. Черменський виступив у тому ж 1939 р. в "Історичному журналі" [11].

В історіографії (В. П. Крижановський та ін.) відзначена характерна для робіт 20–30-х років тенденція, коли переважав погляд до розгляду подій у "революційних центрах", у центральних організаціях і значно менше уваги з'являються праці із розгляду місцевих подій. Проте вже в сорокові роки з'являються праці із загальних проблем Революції 1905–1907 рр., так і розвитку її на місцях, створюється документальна база для таких досліджень.

У кінці 40-х років вийшов, що ніби узагальнював праці місцевих істориків, за редакцією і з вступним словом О. М. Панкратової з характерною назвою "Революция 1905–1907 годов в национальных районах России", що відкривався великою статтею Л. М. Іванова про революцію в такому "національному районі Росії", як Україна. Цей збірник перевидавався до 50-річного ювілею, вже за редакцією самого Іванова. Основні положення і оцінки його статті враховували післявоєнні партійні постанови з ідеологічних питань, під розряд "безрідних космополітів" від українського народу підводились "буржуазні націоналісти". Ці оцінки так чи інакше за потреби повторювалися надалі майже в усіх працях українських радянських істориків з цього періоду та істориків практично всіх тодішніх союзних республік, які таким чином засвідчували ідеологічну вірність центру [12; 13].

У 50-ті роки, що для української історіографії проходили під певним впливом 300-річчя "возз'єднання", виходить кілька ґрунтовних праць з історії 1905–1907 рр., і зокрема, участі українського селянства в революції. В них вже розглядалися і сюжети, пов'язані з парламентськими громадами українців у I і II Думах, але досить побіжно. Характерне для української історіографії того часу бачення проблеми знаходимо в академічному виданні "Історії Української РСР": в думську громаду селян хотіли "втягти", щоб розбити "єдність з робітниками і селянами Росії", переконати їх не просити в Думі землі у царя, а просити автономії, – бо автономія потрібна "націоналістам", щоб самим експлуатувати свій край і народ [14, с. 619]. Тобто там було коротко розставлено відповідні акценти без особливої турботи про докази. Ця колективна праця повністю відповідала тепер вимогам постанови ЦК Компартії України "Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії АН України" – більш ніж серйозного для наукової кар'єри та й особистої долі кожного історика попередження [15].

У відповідні рамки ставилися й інші дослідження, в яких розглядалась участь населення українських губерній, переважно селянства, революції. Цілком певним чином відбиралися документи для

збірників, що були приурочені до ювілею революції. Взагалі, 50-річчя Революції 1905–1907 рр. обумовило появу великої кількості присвячених цій даті праць, як в Україні, так і в СРСР в цілому. У центрі уваги, як і раніше, були в основному більшовики та пролетаріат. Селянство в кращому разі розглядалось на другому плані або як союзник, або як клас, яким мудро керує пролетарська партія. Взагалі, слова "боротьба більшовиків за..." чи не найуживаніші в назвах, близьких до нашої теми праць, що виходили в ті роки. Це все були ґрунтовні, добросовісно виконані дослідження, але не можна було переконливо довести те, чого не можна довести фактами, тобто наявність якогось більш-менш значного впливу більшовиків у селі 1905–1907 рр. Виручало хіба що те, що говорилося про "революціонерів" і "соціал-демократів" взагалі, без диференціації на більшовиків і меншовиків.

З'являються також спеціальні дослідження в галузі джерелознавства та методики вивчення таких складних явищ, як соціальна свідомість, особливо селянства. Зокрема, можна назвати праці О. Г. Буховця, В. І. Буганова, І. Д. Ковальченка, А. Н. Медушевської, Б. С. Ілізарова, В. С. Вакалюка та ін., в яких детально розглядається методика одержання прихованої інформації та позаджерельного знання.

У цьому зв'язку окремо треба сказати про українську журнально-газетну періодику революції та думських часів і літературу українських авторів мемуарного характеру. З відомих причин у радянській історіографії вона або взагалі не використовувалась, або використовувалась вкрай обережно. Скажімо, в аналізованих уже статтях Л. М. Іванова помітні сліди використання такої літератури, і в статті 1949 р. є навіть непоодинокі посилання на неї, які, проте, в перевиданні 1955 р. або щезають, або стають "глухими", архівними.

Радянський період був, утім, вельми продуктивним у плані публікації джерел з історії "першої народної революції". Цей процес був цілеспрямованим і мав на меті увічнити "провідну роль" більшовиків уже на початку ХХ ст.

На сьогодні опубліковано величезну кількість документів про події 1905–1907 рр., у тому числі і в Україні. Нехай і не бездоганно, з порушенням ленінської ще вимоги про висвітлення всіх фактів без винятку, але до кожної ювілейної дати революції 1905–1907 рр. виходили збірники документів. Як у центральних видавництвах, так і на місцях [17; 18; 19 та ін.]. У них, при всій увазі упорядників до РСДРП, усе ж публікувались і селянські накази та присуди, і аналі-

тичні записки та інші матеріали жандармських чи поліцейських установ з приводу виборів або спілкування того чи іншого депутата з населенням тощо.

Збірники, що видавались до 20-річчя революції, вміщували багато документів для вивчення роботи РСДРП, але і робота цієї однієї, по суті, партії показувалась тільки серед робітництва. Практично не висвітлювалась її діяльність серед інших верств населення. Окрім тенденційності у відборі документів для публікації, іноді документи в цих збірниках подавались без посилань на архівні джерела. Ще один серйозний недолік раннях збірників (виданих до 1949 р.) полягав у тому, що в них висвітлювався головним чином рух в містах і серед російського населення і майже не було показу, як зазначали самі радянські історики, " ... масового, революційного руху серед корінного, місцевого, особливо селянського населення".

Зазначимо принагідно, що, можливо, особливої вини упорядників тут і не було. Справді, якщо документів, що підтверджували б якусь серйозну роботу більшовиків серед "непролетарських верств" або "корінного, місцевого, особливо селянського населення" не знаходилось, то замінити їх чимось в таких виданнях, як документальні збірники, було важко. Але, як виявилось, не неможливо. Стали у пригоді тут упорядникам листівки і резолюції, а відсутністю того й іншого, очевидно, не страждала жодна російська партія, тим паче – РСДРП(б). Тож чималу кількість їх знаходимо у виданнях 50–60-х років як центральних видавництв, так і місцевих.

Особливий інтерес для нас становить збірник, упорядкований Ф. І. Калінічевим, та фундаментальні академічні видання документів – двотомник з історії подій 1905–1907 рр. в Україні і багатотомне видання документів з історії революції по Росії в цілому. Там, зокрема, опубліковані так звані "Відозва 14-ти", "Виборзька відозва" та ін. В цих виданнях також документи підібрано таким чином, що звеличувались більшовики і критикувалися меншовики, кадети і есери, особливо кадети. Накази селян подаються тут спочатку як "думские иллюзии", а потім – як такі, що показують "разочарование думой", потяг селян до землі – як результат впливу більшовицької аграрної програми і т. п. [18].

Незважаючи на це, значення публікацій документальних джерел важко переоцінити, хоч, звичайно, дослідження будь-якої проблеми Революції 1905–1907 рр. неможливе без звернення до архівних матеріалів, фондів державних установ і окремих осіб.

На основі розглянутого матеріалу можна стверджувати, що ставлення до революційних подій початку ХХ ст. показово проявлялося кожного десятиліття в ході святкування ювілеїв революції, зокрема її 50-ї річниці. При цьому думська проблематика не акцентувалася, перебувала на глибокій периферії, якщо й висвітлювалася – то побіжно та була цілком підпорядкована революційній проблематиці.

Простежується підкреслена увага до діяльності партії більшовиків, хоча вона була далеко не єдиною й не найвпливовішою з політичних партій Росії на початку століття. Ця увага посилювалася в ході зміцнення провідних позицій більшовицької партії та поступового утвердження тоталітарних тенденцій в усіх сферах політичного й громадського життя.

Було налагоджено механізм формування єдиного підходу до бачення подій у столичних і пролетарських центрах колишньої Російської імперії істориками національних республік СРСР. У його основі лежало домінування марксистсько-ленінської ідеології в історичній науці, яке підкріплювалося прямим втручанням Комуністичної партії в наукові процеси. Завдяки цьому з середини 30-х рр. і до початку політичної "відлиги" середини 50-х рр. ХХ ст. у радянській історичній науці утвердилася безальтернативна точка зору на Революцію 1905–1907 рр. як головну подію початку століття у всеросійському, а то й світовому масштабі, а на Думу – як на буржуазний засіб обману революційних народних мас.

Завдяки маніпулюванню при здійсненні джерельних публікацій, яке проявлялося насамперед у однобічному, тенденційному виборі документів, формувалося переконання про єдино правильну політику більшовиків та їх керівну роль в ході революції. У разі ж якихось "ухилів" від генеральної лінії партії застосовувався суворий адміністративний пресинг.

Особливо жорстко партійний контроль здійснювався стосовно української історичної науки, яка зрештою виявилася цілковито підпорядкованою московському центру. Монополізація права на володіння науковою історичною істиною об'єктивно завдала шкоди радянській історичній науці в цілому та українській зокрема.

Вивчення проявів небезпеки державно-партійного контролю над наукою сприятиме усвідомленню його небезпеки для науки й суспільства, і це може бути перспективним напрямком подальших досліджень.

Література

1. Деренковский Г. М. Революция 1905–1907 годов в России / Г. М. Деренковский, В. А. Емец, М. А. Иванова и др. – М. : Мысль, 1975. – 431 с.
2. Марушкин Б. И. Три революции в России и буржуазная историография / Б. И. Марушкин, Г. З. Иоффе, Н. В. Романовский. – М. : Мысль, 1977. – 279 с.
3. Могилевский К. И. Государственная дума России как историографическая проблема / К. И. Могилевский, Р. А. Циунчук, В. В. Шелохаев // Вопросы истории. – 2007. – № 11. – С. 3–17.
4. Реєнт О. П. Українці у Державній думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Дніпро, 2010. – С. 244–265.
5. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.): монографія / О. О. Коник ; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454, [2] с. : табл.
6. Шевырин В. М. Революция 1905–1907 годов : (Обзор сов. лит.). Науч.-аналит. обзор / В. М. Шевырин. – М. : ИНИОН, 1985. – 51 с.
7. Революция 1905 года и ее уроки. Тезисы для сельских докладчиков [Текст]. – Саратов : Гос. изд. РСФСР, 1931. – 19 с.
8. Ленін В. І. III з'їзд РСДРП. Промова про ставлення до тактики уряду напередодні перевороту 18 квітня (1 травня) / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне збір. тв. М., 1967.
Т. 10. – 1967. – С. 117.
9. Ленін В. І. В хвості у монархічної буржуазії чи на чолі революційного пролетаріату і селянства? [Текст] / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне збір. тв. – М., 1960.
Т. 11. – 1960. – С. 185–196.
10. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в революции 1905–1907 гг. / Е. Д. Черменский ; под ред. В. А. Быстрянского. – М.–Л. : Соцэкгиз, 1939. – 376 с.
11. Черменский Е. Д. I Государственная дума / Е. Д. Черменский // Исторический журнал. – 1939. – № 5. – С. 97–110.
12. Революция 1905–1907 гг. в национальных районах России : сборник статей / под ред. Л. М. Иванова и др. – 2-е перераб. и доп. изд. – М. : Госполитиздат, 1955. – 832 с.
13. Лось Ф. Є. Революція 1905–1907 рр. на Україні / Ф. Є. Лось. – К. : Ін-т історії АН УРСР, 1955. – 404 с.

14. Історія Української РСР – К. : Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. I ; редкол.: О. К. Касименко (голов. ред.), В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, Ф. П. Шевченко та ін.). – 784 с.

15. За создание марксистско-ленинской истории Украины / Правда Украины. – 1947. – 3 октября.

16. Революция 1905–1907 гг. в России. Документы и материалы. Начало первой русской революции. Январь-март 1905 г. / под ред. Н. С. Трусовой (отв. ред.) и др. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – XXXII, 960 с.

17. Революция 1905–1907 гг. в России. Документы и материалы. Революционное движение в России весной и летом 1905 года. Апр.-сент. / под ред. Н. С. Трусовой (отв. ред.), А. А. Новосельского. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – XX, 1010 с.

18. Калинычев Ф. И. Государственная дума в России : сб. документов и материалов / Ф. И. Калинычев. – М. : Госюриздат, 1957. – 646 с.

Ю. В. Капарулін

**Події російських революцій 1905–1907
та 1917 рр. у науковій спадщині
О. Рябініна-Скляревського**

Статтю присвячено вивченню творчого спадку українського історика О. Рябініна-Скляревського, зокрема його праць, що висвітлюють події російських революцій 1905–1907 та 1917 рр. Визначено, що учений написав низку цінних праць, присвячених революційним подіям в Одесі у 1905 р. та перипетіям на Румунському фронті впродовж 1917–1918 рр.
Ключові слова: О. Рябінін-Скляревський, історичні дослідження, Перша російська революція 1905–1907 рр., Російська революція 1917 р.

Статья посвящена изучению творческого наследия украинского историка А. Рябинина-Скляревского, в особенности его трудов по истории российских революций 1904–1905 и 1917 гг. Установлено, что ученый написал ряд ценных научных работ посвященных революционным событиям в Одессе 1905 г. и на Румынском фронте в течении 1917–1918 гг.
Ключевые слова: А. Рябинин-Скляревский, исторические исследования, Первая российская революция 1905–1907 гг., Российская революция 1917 г.

This article is devoted to the analysis of the creative heritage of the Ukrainian historian Oleksandr Riabinin-Skliarevskyi and particularly his works which highlight events of The Russian Revolutions of 1905–1907 and of 1917.

In general, this research determines that the scientist has written many interesting works devoted to the revolutionary events in Odessa 1905 and the situation on the Rumanian front during 1917–1918.

The origins of O. Riabinin-Skliarevskyi's interests history of revolutionary movements reaching the beginning of the 1920s. Celebrations anniversary of the revolutions of 1905 and 1917 stimulated and inspired scientist to study this topic.

Two articles of scientist examine events of the Civil War in Bessarabia and Southern Ukraine. One article, "Romanian occupation of Bessarabia", was published in the journal "Chronicle of the Revolution" in 1924. The research (on volume more than 40 pages), based on interesting archival materials (a lot from which today is lost) in particular,

documents of the 26th Ukrainian corps, which was led by O. Riabinin-Skliarevskiy.

Another two articles devoted to the revolutionary events 1905 in Odessa. One of them, "Unreleased materials to the revolt on the battleship "Potemkin" is interesting, little known source that still has not been published. Today it is preserved in the State Archives of Odessa Oblast.

Key words: O. Riabinin-Skliarevskiy, historical researches, the First Russian Revolution of 1905–1907, The Russian Revolution of 1917.

Олександр Рябінін-Скляревський (1878–1942) – військовий та історик, полковник Російської імператорської армії, генерал-хорунжий армії Української Народної Республіки та Української Держави, командир Робітничо-Селянської Червоної Армії, науковий співробітник Одеського крайового історичного архіву й позаштатний співробітник Всеукраїнської Академії Наук.

Учений став жертвою репресій, яких зазнало радянське суспільство у 1930-ті рр. Наукові напрацювання історика в радянський період майже не використовувалися, а життя та діяльність замовчувалися й були забуті. Після здобуття незалежності України вітчизняні учені розпочали дослідження життєвого шляху і творчості О. Рябініна-Скляревського, що триває до сьогодні. Свої дослідження діячу та його працям присвятили В. Андрєєв, С. Андрєєва, С. Батуріна, О. Козирев, Г. Малинова, Л. Маленко, І. Сапожников, Н. Швайба, Г. Швидько, М. Шитюк та ін.

На початку 1920-х рр. з утвердженням впливу радянської влади у наукових колах набула популярності історія революційних і суспільно-політичних рухів. Необхідність вивчення цих процесів привертала увагу вищого партійного керівництва. Зокрема, В. Ленін у праці "Из прошлого рабочей печати в России" визначив три періоди революційного руху в Росії: 1) дворянський (1825–1861 рр.); 2) різночинський, або буржуазно-демократичний (1861–1895 рр.); 3) пролетарський (з 1895 р.). Висвітлення історії класової боротьби в ці періоди стало центральною темою у працях багатьох радянських учених. У свою чергу українські історики в межах цієї широкої теми зосередили увагу на дослідженні "рухів", що були викликані процесом українського національно-культурного відродження XIX ст.

У творчості О. Рябініна-Скляревського значне місце відведено вивченню проблем історії масонства, декабристського, громадівського та народницького рухів, а також революційним подіям 1905 та 1917 рр.

Витоки зацікавлень О. Рябініна-Скляревського історією революційних рухів сягають початку 1920-х рр. Звернутися до цієї тематики вченого стимулювали та надихали святкування річниць повстання декабристів і революцій 1905 і 1917 рр. Отже, в статті здійснено спробу визначити внесок О. Рябініна-Скляревського в дослідження історії останніх.

Протягом 1924–1927 рр. істориком було написано низку праць, присвячених подіям російських революцій 1905–1907 та 1917 рр. на Одещині. Дві статті вченого висвітлюють події Громадянської війни в Бессарабії та на Півдні України [1; 2].

Перша праця – "Оккупация Бессарабии Румынией" – була опублікована в журналі "Летопись революции" у 1924 р. Дослідження значне за обсягом (понад 40 сторінок), базується на цікавих архівних матеріалах (багато з яких на сьогодні втрачено), зокрема документах 26-го Українського корпусу, яким за часи описаних подій командував сам О. Рябінін-Скляревський. У статті викладено хід подій на Румунському фронті після жовтневого перевороту 1917 р. і конфлікт генерал-ад'ютанта Д. Щербачева з більшовиками з приводу окупації Бессарабії. Далі йдеться про взаємини генерала з українським урядом, розпад фронту, утворення двох українських корпусів (епізод їх виходу на Україну) та їх подальше розформування. Останні розділи присвячено опису повстання проти гетьмана П. Скоропадського та окупації Одеси французькими військами [1; 3, с. 34–35].

У рецензії Н. Комаренко писала, що О. Рябінін-Скляревський використав значний архівний матеріал, який збагатив його розповідь про те, як "поступово ідея Жовтня заволоділа серцями солдат Румунського фронту всупереч намаганням ворогів Радянської влади не допустити впливу більшовизму" [4, с. 82, 96, 104, 120].

Друга стаття – "Ясы и союзная оккупация на Украине" – була опублікована в збірнику статей і матеріалів про інтервенцію Антанти на Україні "Черная книга" у 1925 р. Зміст статті багато в чому повторює опис подій з попереднього дослідження вченого. Так само зроблено аналіз низки офіційних документів 1918 р., в яких йдеться про Яську нараду представників реакційної групи російської еміграції (члена Законодавчої палати та колишнього посла у Відні Н. Шебека, членів Державної Думи В. Гурка та Н. фон-Дітмара, представника всеросійських промислових організацій В. Рябушинського, лідера кадетів П. Мілюкова та ін.) з представниками держав Антанти та Румунії, а потім і про період повстання проти гетьмана

П. Скоропадського. Далі в статті йдеться про другий період Яської наради, який закінчився рішенням про початок французької інтервенції в період з початку листопада до першої половини грудня (за старим стилем) 1918 р.

Стаття складається з двох частин. У першій – "Яское совещание 3–7 ноября (16–24) 1918 года (период первый)" – йдеться про утворення в Яссах реакційного центру для зв'язків з Антантою. Автором наведено витяги з документів та проведено їх аналіз ("Список представителей, отправившихся на совещание" [2, с. 32–33], "Заявление 3 (16) ноября 1918 года в Яссах" (про негайне введення союзних військ і флоту на південні російські території (Одесу і Миколаїв)), "Записка фон-Дитмара" (з якої представники Антанти вирішили обмежитися окупацією правого берега Дніпра через брак сил і відсутність належної кількості транспортних засобів), "Заявление Киевского совещания 26 и 27 ноября 1918 г." (з якого відомо про позицію представників ценового земства щодо інтервенції та їх пропозицію про введення замість диктатури земського самоуправління як основної влади на першому етапі) [2, с. 39], "Декларация 22-го ноября" (за якою держави Антанти підтримали відбудову Росії як держави, що мала увійти до складу блоку демократичних країн "Согласия", на що було виділено військову підтримку Південним регіонам Росії, що перебували під окупацією більшовиків) [2, с. 41–45].

У другій частині статті "Оккупация Одессы" розповідається про введення до Одеси французької ескадри та висадку в Миколаєві невеличкого загону з англійського броненосця та спрямування до Одеси 47-тисячного корпусу д'Ансельмана, який прибув 16 грудня і дислокувався в місті упродовж наступних трьох місяців.

Цікаво, що організатори Яської наради абсолютно відкидали можливість (і навіть саму назву) існування України. Щодо адміністративного устрою на засіданнях учасниками наради висувалася думка про необхідність встановлення генерал-губернаторств.

У статті О. Рябінін-Скляревський розглядав позиції сторін й окремих учасників наради, намагався дати свою оцінку тим складним подіям, які значною мірою вплинули на початок і подальший хід Громадянської війни на Півдні України. Для свого часу стаття виявилася значущою. Видатний український історик, професор Д. Дорошенко використав її під час написання монографії "Ілюстрована історія України 1917–1923 рр." [5, с. 411].

На відміну від більшості наступних статей ученого, дві вищезгадані праці не базуються на матеріалах Одеського архіву. Вони

написані на основі архівних матеріалів 1918 р., опрацювання яких супроводжується епізодом із життя О. Рябініна-Скляревського. Коли вченого перевели з Москви до Одеси, до нього прийшли два писарі Губвійськомату (колишні писарі штабу Д. Щербачова – головнокомандувача Румунського фронту) Праніцький та Кобринський, знайомі О. Рябініна по колишній службі. Під час перебування Д. Щербачова в Одесі він доручив їм перепис протоколів Яської наради правих російських емігрантів. В ході подальшого поспішного виїзду Д. Щербачова з Одеси папка з частиною документів залишилася на квартирі у цих осіб. Деякий час вони її зберігали, але, боячись обшуків, вирішили передати документи О. Рябініну (тоді учений ще не мав подвійного прізвища "Рябінін-Скляревський"). Пересвідчившись у цінності матеріалів, О. Рябінін прийняв їх і почав таємно вивчати. Багато з документів було складено французькою мовою і учений вирішив звернутися за допомогою до свого знайомого генерала Кашина, щоб той допоміг перекласти [6, арк. 26–27].

У 1922 р., під час служби в Артшколі, у присутності О. Рябініна почали згадувати про ті документи і нібито "добре було б отримати документи інтервенції 1918 р.". О. Рябінін відчув, що ці розмови в його присутності не випадкові, і навіть припускав, що його запросили працювати через те, що комусь було відомо про наявність у нього цих документів. Він вирішив не ризикувати, і у 1922 р. під час знайомства з завідувачем Іспарту І. Хмельницьким розповів тому про історію документів і згодом через нього передав їх у Москву. З Москви О. Рябініну-Скляревському доручили зробити опис цих документів, а оригінали передали до архіву революції у Харків [6, арк. 26–27]. Зрозуміло, що дві вищеописані статті саме і стали результатом опрацювання матеріалів 1918 р. Щодо вищенаведеної історії можемо додати лише те, що розповідав вчений про це в умовах слідства (під час арешту 1931 р.), де згадувати про свою військову службу зайвий раз було не бажано, а насправді він міг брати участь у подіях, описаних в статтях. Так чи інакше, але й описана вченим версія виглядає досить правдоподібно.

У 1925 р. відзначалася 20-та річниця Першої російської революції. З цієї нагоди О. Рябініним-Скляревським було написано декілька розвідок. Перша з них – "Революционная работа в войсках Одесского гарнизона в 1904–5–6 гг.", опублікована в журналі "Летопись революции" у 1926 р. У статті учений звернувся до проблеми поширення революційних ідей Російською соціал-демократичною робітничою партією та партією соціалістів-революціонерів

серед офіцерів і солдат Одеського гарнізону. Для цього він використав значний масив архівних документів: "Дело Одесского охранного отделения 1905 г."; "Дело № 181. По военной организации при Одесской группе – РСДРП"; "Дело Одесского охранного отделения 1905 г."; "Дело № 202. Об Одесской военной организации партии социал-революционеров"; "Собрание прокламаций, листовок 1905 г., находящееся в Одесском Истпарте"; "Дело об исполнении приговора о вост. орг. с.-д." та ін. [7, с. 155–157]. Стаття не залишилася без уваги з боку радянських істориків. У 1926 р. в журналі "Каторга и ссылка" В. Плесков у своїй рецензії на працю О. Рябініна-Скляревського писав: "... в статье только первый подход к этому очагу одесского революционного движения. Фактически оно имело гораздо большее значение, чем это обрисовано автором. Список членов Совета рабочих депутатов требует дополнения" [8, с. 263–264].

Дослідник Н. Комаренко відзначала, що "О. Рябінін-Скляревський робить цілком слушний висновок: величезне завойовання 1905 р. полягало в тому, що революційна думка і революційна організація проникли за стіни казарм Одеського гарнізону. Але недоліком статті є відрив військової роботи від проблем збройного повстання" [4, с. 82, 96, 104, 120].

Друга праця, в якій учений звернувся до проблеми воєнних революційних подій 1905 р., – "Неизданные материалы к восстанию на броненосце "Потёмкин". Дослідження вченого мало бути опубліковано в ювілейному збірнику "Потемкинские дни 1905 года на Черном море. Сборник материалов и документов" в Харкові у 1925 р. [9].

Однак у цьому збірнику дослідження О. Рябініна-Скляревського відсутнє, а тому спираємося на рукопис цієї праці, що зберігається в Державному архіві Одеської області [10].

О. Рябініним-Скляревським було опрацьовано значну кількість документів, написаних упродовж 20 років. Було використано мало-відомі архівні матеріали минулих подій (в яких міститься інформація про повстання на броненосцях "Потёмкин", "Георгий Победоносец" та транспортері "Прут") [10, арк. 1–3, 15].

Офіційна імперська історіографія трактувала повстання (заколоту) 1905 р. виключно як військовий злочин. У своїй праці О. Рябінін-Скляревський намагався розглянути справжні причини, що характеризували революційний рух на флоті в роки Першої російської революції. Архівні матеріали, використані дослідником, висвітлюють події з точки зору вивчення сутності революційного руху [10, арк. 1–4].

Слідство у справі повстання на броненосці "Потёмкин" велося Воєнно-морським судом і Міністерством юстиції. Всі слідчі документи після припинення справи залишилися в Одесі та потрапили до місцевого архіву. Опрацювавши та розподіливши цей матеріал за етапами розвитку, О. Рябінін-Скляревський прослідкував процес зародження і розвиток революційного руху на Чорноморському флоті впродовж 1902–1905 рр. Так, не всі заколоти, за зауваженням історика, були зафіксовані документами. Наприклад, в офіційних джерелах майже нічого не говориться про заколот 36-го екіпажу 3 жовтня 1904 р. (з якого в подальшому було сформовано команду броненосця "Потёмкин") або про матроські "масовки" в Севастополі 1905 р. [10, арк. 1–3, 15]. Ці факти, на думку вченого, імовірно, приховувалися владою.

Таким чином, О. Рябінін-Скляревський здійснив значний внесок у дослідження проблем, пов'язаних з історією Російської революції 1905–1907 та 1917 рр. Головними чинниками звернення до цих тем були безпосередня участь вченого в їх перебігу та піднесення популярності дослідження революційних рухів серед радянських істориків з утвердженням радянської влади. Праці О. Рябініна-Скляревського є актуальними для сучасних учених, однак деякі з них залишаються неопублікованими і потребують більш детального дослідження і видання.

Література

1. Рябинин А. Оккупация Бессарабии Румынией / А. Рябинин // *Летопись революции*. – 1924. – № 10. – С. 97–139.
2. Рябинин А. Ясы и союзная оккупация на Украине / А. Рябинин // *Черная книга : сб. ст. и материалов об интервенции Антанты на Украине*. – Екатеринослав : Гостиздат Украины, 1925. – С. 31–50.
3. Малинова Г. Л. А. А. Рябинин-Скляревский : материалы к биографии ; отв. ред. Г. В. Сапожникова ; науч. ред. Л. Л. Зализняк. – Одесса ; К. : Элтон-2 : Гратек, 2000. – 222 с.
4. Комаренко Н. В. Журнал "Летопись революции". / Н. В. Комаренко. – К., 1970. – 156 с.
5. Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Ужгород : Свобода, 1930.
Т. 2 : Українська Гетьманська держава 1918 р. – 423 с.
6. Архівний фонд Управління Служби безпеки України в Одеській області, спр. № 12259–п, 210 арк.
7. Рябинин А. Революционная работа в войсках Одесского гарнизона в 1904–5–6 гг. / А. Рябинин // *Летопись революции*. – 1925. – № 5/6. – С. 155–157.

8. Плесков В. 1905 год. // Революционное движение в Одессе и на Одещине : сб. материалов и воспоминаний. – Одесса, 1926.
Кн. 23. – 1926. – С. 263–264.
9. Потемкинские дни 1905 года на Черном море : сб. материалов и документов. – Х. : Пролетарий, 1925. – 252 с.
10. Державний архів Одеської області, ф. П-2, оп. 1, спр. 420 арк.

Цензура як засіб регламентації історичних знань у Російській імперії в XIX – на початку XX ст.

У статті аналізується процес становлення установ цензури у Російській імперії в XIX – на початку XX ст. Головна увага зосереджена на діяльності цензури в галузі історичних знань.

Ключові слова: цензура, Російська імперія, історичні знання.

В статье анализируется процесс формирования учреждений цензуры в Российской империи в XIX – начале XX вв. Главное внимание сосредоточено на деятельности цензуры в области исторических знаний.

Ключевые слова: цензура, Российская империя, исторические знания.

The article analyzes the process of censorship institution formation in the Russian Empire in the XIX – early XX centuries. The main focus is on the activities of censorship in the field of historical knowledge.

Key words: censorship, the Russian Empire, historical knowledge.

Історії впродовж багатьох століть відводилася роль серйозного, якщо не визначального, механізму впливу на формування громадської думки, суспільної свідомості, що примушувало владні інституції приділяти підвищену увагу поширенню історичних знань. Одним із найбільш дієвих в руках держави засобів "фільтрації" знань, обмежувачів поширення небажаних ідей стала цензура.

Історія становлення цензури в Російській імперії, особливості розвитку та функціонування цензурних закладів привертала увагу багатьох дослідників як у XIX ст., так і протягом XX – початку XXI ст. За імперської доби слід відзначити напрацювання К. К. Арсенєва [1], Г. А. Джаншиєва [2], М. О. Енгельгарда [3], М. К. Лемке [4], В. О. Розенберга [5], О. М. Скабичевського [6], В. В. Стасова [7] й ін.

Українські вчені кінця XIX – початку XX ст. В. Антонович, М. Грушевський, В. Данилов, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, С. Єфремов, П. Стебницький та інші у своїх розвідках також порушували питання цензурної політики в різних сферах наукового та культурного життя України [8].

За радянських часів історії цензури в Російській імперії не приділялося значної уваги, хоча низка досліджень все ж побачила світ [9].

Значно ширшого висвітлення в Україні та Росії це питання набуло в останні десятиліття. Слід відзначити ґрунтовні дослідження в галузі української преси професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Миколи Тимошика, у яких він висвітлює і питання цензури [10]. Серед інших українських дослідників варто відмітити праці Н. Щербак [11], В. Замлинського та М. Палієнко [12], О. Картелян [13], О. Кирієнка [14] й ін. Не меншої уваги питанням діяльності цензурних установ XIX – початку XX століття приділяють і представники сучасної російської науки. Слід особливо відзначити численні дослідження Н. О. Гринченко [15], Т. Л. Діскіної [16], Г. О. Космолинської [17], Н. Г. Патрушевої [18], С. Н. Ущиповського [19] й ін.

Незважаючи на досить активну розробку питань, пов'язаних з цензурою в Російській імперії в останні роки, дослідження, які безпосередньо пов'язані з вивченням проблеми ставлення цензури до видань наукової літератури в цілому й історичної в тому числі, практично відсутні. Серед дослідників, що займаються вивченням саме цієї проблеми, слід виділити Г. О. Космолинську, І. М. Чирскову [20], але в їх працях лише означено напрям можливого дослідження та розкрито окремі аспекти взаємодії цензури та історичної науки. Тому, на нашу думку, в умовах сучасного розвитку свободи слова в нашій державі постала потреба всебічного дослідження функціонування історичних знань в умовах цензурних утисків у Російській імперії.

Один із дослідників історії російської цензури О. М. Скабичевський у розділі про XIX ст. писав: "День вступу на престол Олександра I 12 березня 1801 р. був одним із найбільш світлих днів російської історії. На престол вступив лагідний і м'якосердий юнак, який користувався загальною популярністю, вихований при дворі освіченої бабусі за всіма правилами новітньої педагогіки, в душі гуманних ідей XVIII століття волелюбцем швейцарцем Лагарпом. Виданий ним в перший день вступу на царство указ відкривав підданам дуже райдужні перспективи" [21]. Російське суспільство жило надіями на великі зміни в країні. Однією з важливих проблем була свобода слова, тому що суспільство пам'ятало нещодавні процеси над журналістом і видавцем І. Новіковим і письменником О. Радищевим та його книгою "Подорож із Петербурга до Москви".

Політика Олександра I з початку його правління по відношенню до цензури мала ліберальний характер, а щодо "науки і мистецтв" він взагалі ліквідував цензуру, про що свідчить його Указ від 9 лютого 1801 р., в якому зазначалося, що діяльність цензорів у містах і портах припинялася. Більш того, дозволялося відкривати "вільні

друкарні". Контроль за друкованою продукцією покладался на цивільних губернаторів, які в свою чергу це перекладали на директорів народних училищ. Цензурування видавничої продукції, що була підготовлена урядовими, навчальними та науковими закладами (товариствами), здійснювалася ними самостійно.

Усі ці процеси, що відбувалися в галузі цензури, проходили паралельно з реформами в галузі освіти. Так, реформа 1802–1804 рр. була пов'язана з чіткою регламентацією навчальних закладів, появою в губернських містах гімназій, відкриття університетів, у тому числі в Україні: в Харкові (1805) і Києві (1834) та Гімназії вищих наук князя Безбородька в Ніжині (заснована 1805 р., відкрита 1820 р.) і Рішельєвського ліцею в Одесі (1817) тощо.

Відкриття навчальних закладів нового типу, реформування старих призвело до того, що необхідно було видавати навчальні підручники і посібники, наукові праці і збірники. Тому цензурні обов'язки були покладені на Міністерство народної освіти. У "Попередніх правилах народної освіти", які були затверджені 26 січня 1803 р., зазначалося, що цензуру всієї друкованої продукції в губернії здійснюють університети [22], а тому в їх статутах передбачався спеціальний параграф, у якому говорилося, що рішення університетської цензури можна було оскаржити у Головному управлінні училищ, створеному у 1802 році.

Університетські цензурні комітети були зобов'язані перешкоджати виданню творів, які своїм змістом суперечили закону, уряду, благопристойності, моральним принципам і особистій честі будь-якої приватної особи. Ці вимоги були спрямовані на покращення професійного рівня продукції, що видавалася у друкарнях.

Дії Головного правління училищ при Міністерстві народної освіти та й сам час вимагали узаконити офіційно все те, що мало стосунок до цензури. Член Негласного комітету, який існував за Олександра I, Микола Миколайович Новосельцев, спираючись на досвід зарубіжних держав, запропонував ввести цензурний Статут, що передбачав створення при Головному правлінні училищ спеціального суду, який складався б із відповідних чиновників, що знали цю справу. Видання ж книжок та іншої друкованої продукції, що стосувалися церкви, передавалося для цензури Священному Синоду.

У процесі обговорення Статуту виникла дискусія, яка зачепила можливість порушень свободи слова, використання анонімної публікації тощо. Після дискусії, яка стосувалася особливостей свободи слова і ролі цензури, виступів академіків М. Я. Озерецьковського та М. І. Фуса, які вказували на те, що суворість цензури завжди при-

зводить до згубних наслідків, знищує щирість, придушує розум і затримує розвиток освіти, 9 червня 1804 р. був прийнятий перший цензурний Статут, підписаний імператором. Цей Статут, на думку більшості дослідників, незважаючи на те, що був заснований на адміністративних засадах, виявився найбільш ліберальним із усіх прийнятих у Російській імперії. Цензурний статут був вперше створений колективно членами Негласного комітету, до якого входили сенатор Михайло Муравйов, князь Адам Чарторийський, Северин Потоцький, Микола Новосельцев, Федір Клінгер, Степан Румовський, Микола Озерецьковський, Микола Фус. Вони визначали цензурування всіх творів і книжок, передбачених для розповсюдження (§ 1), а цензорам надавали право "друкувати книги і твори, які сприяли справжньому освіченню розуму і укріпленню моралі, а також вилучати книги і твори, які не відповідали цьому наміру" (§ 2). Цензори при цьому повинні були керуватися розсудливістю, не використовуючи упередженості до тих творів, які з будь-яких уявних причин належали до заборони [23].

Для Статуту був характерним відрив його основних положень від практики захисту свободи слова. Крім цього, в ньому не було конкретних настанов цензорам. Тому останні мали право обходити визначені Статутом положення, що наприклад, сталося з книгою П.І. Пніна "Опыт о просвещении относительно к России".

Згідно зі Статутом 1804 р. для організації внутрішньої цензури використовували навчальні округи, які були створені на території імперії у зв'язку з відкриттям університетів: Московський, Дерптський, Віленський, Казанський і Харківський, а також Петербурзький університет, в якому планували відкрити у 1819 р. До 1850 р. організація цензури та її кадри були пов'язані з університетами і підпорядковувалися ректорам [24]. Члени цензурного комітету повинні були продивлятися рукописи праць, які видавалися в університеті або надходили із-за кордону, а також книжок, які друкувалися у навчальному окрузі (§ 4 Статуту 1804 р.). До складу комітетів входили діячі, які зі своєї спеціальності і розглядали рукописи [25]. У віддалених містах до цензурування залучалися директори гімназій (§ 36 Статут 1804 р.).

Обов'язки цензорів були також прописані і в Статутах університетів [26]. Викладачам університетів за цензорську роботу не платили. Це для них була тимчасова додаткова діяльність.

На початку XIX ст. для книг, що надходили із-за кордону, не обов'язковою була дія § 27 Статуту, який констатував: "Книги і естампи, що виписувалися книгопродавцями із-за кордону, не

розглядаються цензурою" [27]. Це було важливим фактом, тому що з потоком іншої літератури до імперії надходили й наукові дослідження. Проте з 1811 р. вводилася іноземна цензура, хоча комітет у зв'язку з війною повноцінно запрацював лише з 1816 р. Книгопродавці змушені були подавати списки отриманих книг місцевому цивільному керівництву, яке пересилало їх для перегляду в Міністерство внутрішніх справ. Ті книги, які раніше не розглядалися у Цензурному комітеті, надавалися до цензури. Якщо комітет забороняв їх розповсюджувати, то вони висилалися назад за кордон. Інколи заборонені книги цензура дозволяла продавати приватним особам, досить "відомим і благонадійним" [28].

Цензурний статут 1804 р. діяв 20 років, хоча до його змісту вносилися окремі уточнення, які були вигідні діючій владі або ж покликані будь-якими конкретними обставинами того складного часу для Російської імперії, зокрема військовими діями. Так, під час війни дослідження про Францію не пропускалися. Наполеон характеризувався як узурпатор і анархіст. У цей час підтримувалися різноманітні твори на патріотичну тематику. Особлива увага зверталася на перекладні твори. Так, у 1807 р. було конфісковано 5 тис. примірників книги "Таємнича історія французького двору", хоча Петербурзький цензурний комітет дозволив її друкувати. Крім цього, слід враховувати, що політика Олександра I не була однаковою. В час правління, особливо після війни 1812 р. було накладено арешт на книги про Наполеона Бонапарта, а також ті, що мали інформацію про нього, навіть негативну. Заборонялися статті з політичних питань, публічних суперечок тощо чи щодо окремих осіб, які були наближені до трону. Так, було заборонено досліджувати "Життя, характер, військову і політичну діяльність російського генерал-фельдмаршала князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського". Міністр освіти граф П. Завадовський, ознайомившись із рукописом, рекомендував Комітету з цензури утримати її у зв'язку з тим, що автор "кидав лихослів'я на особу померлого і дуже знамениту людину. У творі також були вказані зневажливі висловлювання по відношенню до самої імператриці Катерини II" [29].

Дорікав князь комітету і у зв'язку з їх рекомендацією книги "Дух великого Суворова", в якій було повно нісенітниць [30].

У цей час же посилюється тиск поліції. Хоча з 1811 р. цензура підпорядковувалася Міністерству народної освіти (міністр О. К. Розумовський). Цензурний режим залежав і від Міністерства поліції (міністр О. Д. Балашов). Тому вся преса, книги опинилися під подвійним контролем. Незважаючи на це, суспільство було охоплене

патріотичними настроями під час Вітчизняної війни 1812 р., а також у післявоєнний час. Відомий російський історик В. О. Ключевський так характеризував цей час: "Суспільство незвичайно пройнялося великими подіями, у яких йому довелося взяти таку діяльну участь". Це збудження тривалий час не припинялося і після повернення російських військ із-за кордону. Воно передалося і в урядовій сфері, проникло в офіційні урядові видання. Друкувалися статті про політичну свободу, про свободу друку, про свободу преси; попечителі навчальних округів на святкових засіданнях, в підпорядкованих їм навчальних закладах, виголошували промови про політичні свободи як про останній і найчудовіший дар Божий. Приватні журнали просунулися в цьому напрямі ще далі: вони прямо друкували статті під заголовком "Про Конституцію", які спиралися довести "доброту представницького закладу". Саме в цей час було покладено початок "ранньолиберальної ідеології" [31].

Цим пояснюється поява журналів "Сын Отечества" М. Греча, "Русский вестник" С. Глінки, газети "Русский инвалид" тощо.

Проте післявоєнний період для імператора Олександра I був пов'язаний із багатьма випробуваннями, питаннями, на які він не в змозі відповісти. Передові дворянські кола вимагали Конституції, яка б обмежувала абсолютну владу. Подальші дії Олександра I свідчили, що він до цього виявився не готовий. У оточенні російського імператора вже не було друзів із Негласного комітету, та і самого комітету не було. У 1812 р. у відставку пішов реформатор М. М. Сперанський. У політичному напрямі цар став засновником Священного союзу, захопився містицизмом. Ситуація в Росії змінилася на гірше. А тому посилюється діяльність цензорів, які вже не керуються Цензурним статутом.

Цензура підпорядковувалася Головному правлінню училищ Міністерства народної освіти, до якого увійшли М. Л. Магницький, Д. П. Руніч, О. С. Стурдза, які проявили себе в подальшому як дуже суворі цензори, що посилювали вимоги до друкованого слова. З 1816 р. цензура була підпорядкована міністру народної освіти О. М. Голіцину, який до цього працював обер-прокурором Священного Синоду. Тому він добився перейменування міністерства в Министерство духовных дел и народного просвещения, створив в Управлінні Вчений комітет, наділений цензурними правами. Цей комітет і повинен був здійснювати контроль за виданням навчальної літератури для університетів і шкіл. З ініціативи членів Вченого комітету починають вживатися репресивні заходи до професорів Санкт-Петербурзького університету, а також Царськосільського ліцею. Так, був підданий

різкій критиці підручник професора О. П. Куніцина "Право естественное", який раніше був виданий і яким керувалися під час навчання О. Пушкін і його друзі.

Князь О. М. Голіцин видав розпорядження для цензурних комітетів: не дозволяти друкувати праці, пов'язані з діяльністю уряду державного управління, пропагандою вольностей, вирішенням питання про кріпосне право. Не можна було друкувати уривки, в яких проглядався двоякий зміст (§ 152). Тут інколи доходило до курйозів: один із цензорів заборонив підручник із арифметики, бо в одній із задач стояли крапки. Заборонено було також обговорення зовнішньої політики (§ 171). Правила застосовувалися дуже суворо. Забороні піддавалися навіть історичні уривки та роздуми, які за способом викладу виявляли неприхильне ставлення до правління (§ 180). Якщо ж хтось із цензорів не враховував цих вимог, то позбавлявся посади, а часто і місця роботи.

Зі створенням у 1811 р. нового Міністерства поліції на чолі з генерал-лейтенантом О. Д. Балашовим, петербурзьким обер-поліцеймейстером, цензурні комітети потрапили в залежність від Головного управління училищ при Міністерстві народної освіти та від Комітету для цензурної ревізії при Міністерстві поліції, який проявляв до будь-якої літератури негативне ставлення. Поліція почала тиснути на цензуру і безцеремонно втручатися в її справи. О. Скабічевський у своїх "Нарисах історії російської цензури" наводить приклад, який підтверджує цю думку. Так, 14 березня 1814 р. до попечителя Московського навчального округу П. І. Голенищева-Кутузова з'явився приватний пристав Іванов зі словесним наказом обер-поліцеймейстера Івашкіна забрати в університетській друкарні навіть книгу Д. П. Руніча, що була надрукована, і її рукопис.

Будь-які вислови, поняття, що зустрічалися в рукописі, могли бути причиною заборони книги. Так, у цей час були заборонені підручники зі всесвітньої історії професора Зябловського та керівництво до підручника історії Кайданова [31].

У 1820 р. для розробки нового цензурного статуту був створений комітет із членів Головного правління училищ, до якого увійшли В. П. Мещерський, М. Л. Магницький, Д. П. Руніч, С. І. Лаваль і М. І. Рус. Проект статуту написав М. Л. Магницький, який вважав, що всю "моральну і вчену цензуру" слід зосередити в Міністерстві духовних справ і народної освіти, а цензурні комітети повинні бути незалежні від університетів і знаходитися в Петербурзі, Москві, Ризі та Вільнюсі.

Більш м'який Проект нового цензурного статуту подав також О. С. Стурза. У травні 1823 р. обидва проекти обговорювалися в Ученому комітеті. Під час обговорення Статуту цензури граф С. І. Лаваль виступив проти включення в нього параграфу, який передбачав заборону писати будь-що проти померлих монархів як вітчизняних, так і іноземних: "Це все одно, – говорив він, – що заборонити вивчення історії, цього верховного судилища, на якому розбираються добрі і погані справи. Жодна історична книга у Франції не замовчувала про жорстокість Людовика XI, ні про фанатизм Карла IX, який стріляв у своїх підданих – протестантів. У всіх історичних записках того часу ясно показано, яким чином Марія Медичі змушувала прихильників своїх діяти для озброєння руки Равал'яка проти Генріха IV" [32]. Але питання про затвердження статуту так і не було вирішено, тому що 15 травня 1824 р. міністром духовних справ і народної освіти був призначений адмірал О. С. Шишков, відомий реакціонер, який запропонував власний цензурний статут. У ньому передбачалося, що цензура не залежить від міністерств, а є самостійною і має дворівневий характер. Тобто цензура складалася з двох комітетів, нижнього та верхнього. У нижньому б працювали досвідчені цензори, вчені, які добре знали мову і словесність. Цей нижній комітет поділявся на відділи залежно від різновиду книжок, які надходили до цензури. У верхній комітет мали входити міністр освіти, міністр поліції, обер-прокурор Св. Синоду і президент Академії наук. Але цей проект також не пройшов. За О. С. Шишкова цензура не зменшила своєї суворості.

Ставлення до наукової історичної літератури у цензури було прискіпливим. Навіть відомому державному історіографу М. Карамзіну не так просто було видавати свою багатотомну "Историю государства российского". О. Скабічевський зазначав, що лише після того, як історик упокорився духом і відвідав всесильного фаворита царя Аракчеєва, справу було вирішено [33]. Проте під час друкування "Истории..." генерал А. А. Закревський призупинив процес, вимагаючи цензурного дозволу. І М. Карамзін змушений був звертатися до міністра народної освіти князя О. М. Голіцина зі скаргою: "Академіки і професори, – писав він, – не подають своїх творів у публічну цензуру; державний історіограф має, мабуть, на це милостиве відзначення. Він повинен розуміти, що і як писати: сподіваюсь, що в моїй книзі немає нічого проти віри, государя і моралі; але можливо, що цензори не дозволять мені, наприклад, говорити вільно про жорстокості царя Івана Васильовича. У такому разі, що це буде

за історія" [34]. Хоча друк книг М. Карамзіна було продовжено, але ще не раз його "История" буде в центрі уваги цензурної критики.

Після смерті Олександра I та повстання декабристів до влади прийшов імператор Микола I, який стояв на чолі Російської імперії 30 років (1825–1855). Після розправи над декабристами новий імператор все зробив, щоб витравити дух вільнодумства. Крім поліції, цар відвів значне місце у боротьбі з проявами вільнодумства цензури. Розробку її статуту він доручив міністру духовних справ і народної освіти О. С. Шишкову, який ще за Олександра I почав його реформування. На допомогу міністр залучив також директора канцелярії міністерства князя П. О. Ширинського-Шихматова.

Новий цензурний статут був прийнятий 10 червня 1826 р. У 230 параграфах, в яких були розкриті мета і завдання цензури, вперше визначалася досить чітко її структура, а також вказані засоби і методи, якими повинні керуватися цензори при оцінці матеріалів, передбачених для публікації. У порівнянні з попереднім статутом у новому передбачалося встановлення, крім Головного управління цензури, ще й Верховного цензурного комітету, до якого входили міністри народної освіти, внутрішніх і іноземних справ. Керівником цього комітету призначався директор Канцелярії міністра народної освіти, який складав щорічні настанови цензорам.

Крім цього, були створені Головний цензурний комітет у Петербурзі, який підпорядковувався безпосередньо міністру, а також місцеві цензурні комітети у Москві, Дерпті та Вільно. Вони були у підпорядкуванні попечителів навчальних округів. Право на цензуру, крім того, залишалося за духовними відомствами, академією та університетами, деякими адміністративними, центральними і місцевими установами.

Були визначені і конкретні обов'язки цензорів, кількість яких збільшилася. Проте їх було недостатньо. Наприклад, у 1831-1832 рр. в Одеському цензурному комітеті було 3 цензори, які переглянули 168 книг, що надійшли із-за кордону, а в ризькому – 2 цензори, на перегляд до яких надійшло 877 видань [35]. Пізніше ці комітети були розділені на комітети цензури іноземної і цензури внутрішньої. У деяких містах були виділені цензори, які розглядали роботи на мовах народів, що населяли Російську імперію, у Ризі і Дерпті – на латиській і естонській мовах, у С.-Петербурзі, Вільно, Києві, Одесі, Житомирі – на єврейській, у Вільно – литовській і жмудській, в Казані – на східних мовах і т. п. Цим цензорам доплачувалися кошти у розмірі 100–500 крб у рік кожному чиновнику [36].

Із 3-х членів цензурного комітету у Києві у 1837 р. двоє були професорами університету Св. Володимира, а один, особливий, займався переглядом праць, написаних єврейською мовою [37]. Якщо проаналізувати розділи статуту, що стосувалися способів і методів роботи цензури з творами історичного спрямування, то вона застосовувалася при виявленні подвійного змісту в творі, наявності в історичних творах зазіхання на законну владу, негативного ставлення до існуючої влади тощо. Все розписувалося в статуті настільки детально, що переважувало зміст документа, а то й заплутувало у деяких параграфах цензора. Тому статут був складним для користування. Його прозвали "чавунним". Він діяв більше року. Щодо історичних праць, то в Статуті 1826 р. їм було присвячено 5 параграфів, які передбачали заборону творів, що за способами викладу подій або ж за характером зв'язку, що розглядалися, вказували на "неприхильне ставлення до монархічного правління". Крім цього, у § 190 вказувалося, що "не пропускалася будь-яка шкідлива теорія, зокрема про первісний звіриний стан людини, начебто природній, про уявний стан первісних суспільств, що утворювалися, завдяки договорам, про виникнення законної влади не від бога тощо" [38]. Подібні твердження не повинні були рекомендуватися до друку. Для удосконалення статуту царем Миколою була затверджена спеціальна комісія, до якої увійшли В. С. Ланський, О. Х. Бенкендорф, І. В. Васильчиков, С. С. Уваров, Д. В. Дашкова, яка і розробила проект нового статуту, в якому уже не було положень, що стосувалися художніх оцінок творів, і порад, які мав право висловлювати цензор, тобто виступати в ролі редактора. Його обов'язком було визначати, чи не шкідливою може бути публікація рукопису для суспільства та влади.

22 квітня 1828 р. був затверджений третій цензурний статут (вступив у силу 17 травня 1828 р.), який діяв зі змінами до 60-х років XIX ст. На думку О. М. Скабічевського, це був "найбільш ліберальний у цензурному відношенні протягом усього царювання Миколи I". Про це свідчать і статті, що відносяться до історії: "§ 11. У дослідженнях історичних, а також у виданні приватними особами актів, документів, записок тощо не піддаються забороні ні описи подій і справ, ні власні роздуми автора, якщо тільки ці описи та роздуми не суперечать загальним правилам, а записки не мають в собі негативних чи кримінальних справ" [39].

А в § 34 зазначено: "Всі твори і переклади професорів Педагогічного інституту в галузі науки, які були прочитані на конференції цього інституту і схвалені нею, видаються в світ без розгляду в

цензури" [40]. Насправді все це постійно порушувалося самою цензурою. Робота цензорів вводилася в певні рамки, хоча на практиці цього не дотримувалися.

Вищою інституцією було Головне управління при Міністерстві народної освіти, до якого входили товариші (заступники) міністра народної освіти, міністрів внутрішніх і іноземних справ, управляючого III відділом Канцелярії імператорської величності, президентів Академії наук, а також мистецтв, представників духовенства та попечителя Петербурзького навчального округу. Рецензування підручників та інших друкованих навчальних посібників належало до відомства Головного управління училищ. Паралельно діяла також духовна цензура та цензура з оцінювання зарубіжних видань, була окремо й театральна цензура. У зв'язку з тим, що Харківський навчальний округ охоплював усю територію України, у 1831 р. був організований Одеський цензурний комітет, до якого входили 3 професори Рішельєвського ліцею [41].

На жаль, цензурний статут протягом свого існування доповнювався, уточнювався різними поправками, розпорядженнями, які приймалися на догоду владі, у зв'язку з політичною або міжнародною ситуацією. Зросла кількість і відомчої цензури. У 1845 р. міністри домоглися права бути цензорами матеріалів, що стосувалися їх відомств. Головним цензором у країні став сам імператор, який пильно слідкував за журналістикою і цензурою.

Такої уваги з боку самодержця до цензури не спостерігалось раніше. Микола I пильно стежив за художньою літературою, публіцистикою. І це підтверджувалося строгістю цензури до оцінки творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Полежаєва. Про це написано чимало різних досліджень. Так, за публікацію повісті "Запутанное дело" М. Е. Салтикова-Щедріна цар віддав розпорядження заарештувати автора і відправити у Петропавлівську фортецю, а потім заслати до В'ятки. "Страх оволодів усіма, хто думав і писав. Стали побоюватися за кожний день свій, роздумуючи, що він може стати останнім у колі рідних і друзів", – записав у своєму щоденнику відомий працівник цензури професор О. В. Никитенко [42]. А В. Даю за опубліковану повість "Ворожейка" заборонили взагалі писати. У 1848 р. у Саратов було вислано молодого талановитого вченого Київського університету Св. Володимира М. І. Костомарова, якому заборонили друкувати свої твори. Секретна вказівка III Відділу роз'яснювала: "Не допускати його до викладання і співробітництва в пресі". Цим цар нагадував усім, що строгість до оцінки творів чекає на всіх. І коли прибічник імператора редактор журналу "Сын

Отечества" заступився за подібного до нього реакційного журналіста, свого друга Ф. В. Булгаріна, Микола I відповів йому 21 липня 1831 р.: "Ви покличте його до себе, намильте голову і поясніть, що якщо в майбутньому він буде зрозуміло писати, то нехай згадає, що журналісти сиділи теж на гауптвахті і що за подібні зухвальства можна і під суд віддати" [43]. Частіше Микола I здійснював свої репресивні заходи через шефа жандармів О. Х. Бенкендорфа.

Звичайно, що повз погляд імператора не могли пройти ні статті, ні книги наукового спрямування. І хоча цензорами виступали професори університетів, проте й цензура уважно слідкувала за їх публікаціями. Деякі статті історичного спрямування друкувалися у відомих журналах, а також наукових збірниках. Це підтверджує оцінка Миколою I статті І. В. Киреевського "XIX век", опублікованої у Московському журналі "Европеец". Прочитавши її, імператор звинуватив автора в тому, що він "розмірковував про вищу політику, на його, на думку царя, він не мав права". Крім того, Микола I у статті побачив подвійний зміст. Звідси й резолюція: "Стаття не повинна була бути дозволеною в журналі літературному, в якому забороняється поміщати будь-що про політику, і, крім цього, ця стаття, незважаючи на її безглуздість, написана в душі недоброзичливості, то і не слід було б цензурі її пропускати" [44].

Ця резолюція царя, яка була донесена до цензури через О. Х. Бенкендорфа, мала вирішальне значення. Цензори зрозуміли, що будь-які роздуми про сучасну політику не можуть бути дозволені. У такому ж душі була оцінена імператором і наступна стаття І. В. Киреевського. Все це призвело до закриття журналу "Европеец". Щодо публікацій історичних статей, присвячених вітчизняній історії, теж були надані чіткі вказівки: для попередження роздумів з питань державних і політичних ці статті повинні писатися "з особливою обережністю і тільки в межах найсуворішої поміркованості" [45].

Микола I різко реагував на все, що стосувалося не лише сучасної політики, а й родинної династії. Неприйнятною була ця тема як для істориків, так і письменників. На це звернув увагу дослідник історії російської цензури Г. В. Жирков, підкресливши, що літературний твір, зокрема М. Погодіна "Петр I", вплинув на цензурний процес і оцінку багатьох творів. Автор трагедії розповів про складні відносини, які були між Петром I і його сином Олексієм, якого піддавали тортурам. Дійовими особами п'єси були також Катерина I, О. Д. Меншиков. Хоча цензор В. М. Семенов дозволив опублікувати трагедію М. П. Погодіна, проте Микола I в резолюції на доповідь Головного управління цензури не дозволив, мотивуючи це тим, що

імператорські особи і їх найближче оточення повинні зображуватися лише позитивно: "Обличчя імператора Петра Великого повинно бути для кожного росіянина предметом шанобливості і любові, виводити ж подібне на сцену було б майже порушенням святині і тому це зовсім непристойно" [46]. І не дозволив друкувати. Микола І заборонив друкувати й інші твори, що зачіпали царську сім'ю.

Оцінка імператором літературного твору відповідної тематики призупинила й історичні дослідження, що стосувалися вивчення царської династії. Піддавалися критиці та забороні на друк й інші теми. У "Збірнику постанов і розпоряджень з цензури з 1720 до 1862 рр. "знаходимо чимало пунктів про це. В одному з них сказано: "Твори і статті, які відносяться до смутних явищ нашої історії, зокрема, часу Є. Пугачова, С. Разіна і т. п., і нагадують громадські біди і внутрішнє страждання нашої Вітчизни..., повинні бути піддані найсуворішому цензурному розгляду" [47].

На цей період припадає заборона у 1842 р. надрукованої магістерської дисертації М. Костомарова, молодого вченого Харківського університету, "Про причини і характер Унії в Західній Росії". Дисертація була прочитана професорами філософського факультету, обговорена і допущена до публікації. Тема була досить цікава, актуальна, бо, як зазначає В. І. Семеновський, у цей час йшло возз'єднання уніатів [48]. Було надруковано 100 примірників, значна частина яких роздана перед захистом. Проте захист було припинено помічником попечителя Харківського навчального округу кн. Цертелєвим, якому надійшов донос архієпископа Харківського Інокентія від 30 березня 1842 р., який підкреслив, що так писати про Унію могла людина не російського походження, бо у праці багато "зухвалих висловів на адресу східних церков і її патріархів, здається, не повинні бути пропущені, або вони, крім того, що вони антиполітичні, противні історії і публічний захист їх може викликати спокуси... Це змусило мене сказати про своє побоювання керівникам тутешнього університету" [49]. Ознайомившись з дисертацією, Цертелєв зі свого боку вказав на недоліки в тексті і надіслав примірник дисертації і свої зауваження заступнику міністра народної освіти князя П. О. Ширинському-Шихматову. Міністр граф С. С. Уваров направив працю на відгук академіку М. Г. Устрялову, який прочитав її і написав листа князю П. О. Ширинському-Шихматову, в якому зазначив, що "ця дисертація належить до розряду тих творів сучасної літератури, в яких молоді, малодосвідчені письменники, захопившись прикладом напівучених софістів, турбуються не про підтвердження чи покращення розвитку давно визнаних істин (на їх думку,

застарілих), а про нові погляди на предмет і намагаються блиснути дотепністю або особливим поглядом, дозволяють собі химерні висловлювання і впадають в незрозумілі парадокси. Так, написано багато статей "Отечественных записок"; у цьому ж дусі писав і М. Костомаров" [50].

Далі академік М. Г. Устрялов висловив свої зауваження, до-рікаючи молодому вченому в нерозумінні деяких явищ, пов'язаних з Унією і ситуацією в Західній Росії, куди відносилася й Україна. "Дисертація М. Костомарова представила, більше того, велику кількість необачних суджень в деталях... Костомаров так любить парадокси і так наполегливо йде наперекір істині, що навіть Хмельницького не хоче визнати визволителем Малоросії від польського ярма (с. 101)" [51].

Міністр народної освіти С. С. Уваров, професор історії, ознайомившись з матеріалами, направив до Харкова попечителю навчального округу припис (розпорядження) від 24 квітня 1842 р., в якому зазначив відносно дисертаційної праці: "1) Сам предмет вказаної дисертації, як по сучасності подій, що відносяться до знищення у нас Унії, так і за складністю та заплутаністю питань, що виникають із установки та розповсюдження її і спрямованих на стан православної церкви і духовенства нашого, не підлягає схваленню і 2) багаточисленні місця дисертації через необґрунтованість свою і відсутність ясного критичного погляду на події, викладені при цьому не завжди у відповідності до історичної істини, аж ніяк не повинні бути пропущені до друку" [52].

І далі міністр поставив на вид усіх професорів, які дали позитивний відгук на друкування книги, щоб були надалі обачливими; змусив М. Костомарова зібрати всі роздані примірники книги й дати про це звіт і запропонував авторові написати нову дисертацію.

Історія з дисертацією М. Костомарова – це не стільки боротьба за якість дисертаційних досліджень з боку вищого керівництва, скільки демонстрація цензурних утисків, пов'язаних з темою, яка стосувалася церкви, тому що подібні теми цензурний Статут забороняв розробляти. Через рік і декілька місяців М. Костомаров написав нову дисертацію на тему "Про історичне значення російської народної поезії" і успішно захистив її. Пізніше в періодичній пресі зав'язалася дискусія у зв'язку з заборонаю дисертації М. Костомарова, яка ще раз нагадала вченим, що влада в особі цензури більше турбується не про історичну правду, а про захист своїх амбіційних позицій [53].

4 листопада 1847 р. міністр народної освіти видав розпорядження: "Лекції і промови професорів Московського університету не повинні дозволятися на друкування в журналах і періодичних виданнях взагалі без попередньої на те згоди попечителя Московського навчального округу" [54]. Проте це розпорядження на практиці розповсюджувалося на всі навчальні заклади Російської імперії.

У 1846 р. М. Костомарова, вже професора Київського університету Св. Володимира, одночасно з Т. Шевченком, П. Кулішем та іншими було заарештовано. У справі Кирило-Мефодіївського товариство з боку імператора Миколи I, підтвердженого міністром внутрішніх справ, надійшло розпорядження про заборону подальшої публікації і розповсюдження надрукованих раніше творів Шевченка ("Кобзар"); П. Куліша ("Повість об украинском народе", "Украйна", "Михайло Чернышенко"), М. Костомарова ("Украинские баллады", "Ветки") тощо.

Відомо, що, наприклад, "Повість об украинском народе", нарисова книжка, була з дозволу цензора Івановського надрукована у 1846 р. у дитячому журналі Ішимової "Звездочка" (№ 17–19). У цьому ж році книги під назвою "История Малороссии" була видана окремим виданням з дозволу цензора М. С. Куторги. Обоє цензорів після циркуляра Міністерства внутрішніх справ звинуватили в тому, що вони пропустили таку шкідливу для суспільства книгу.

У цю справу втрутився імператор, який наказав М. С. Куторгу засадити за ґрати, а Івановському оголосили догану, враховуючи те, що це був хороший цензор і дозвіл був наданий через недогляд і при довірі до журналу [55]. Цю історію зафіксував у своєму "Щоденнику" О. В. Никитенко [56].

У 1838 р., у зв'язку з відкриттям у 1834 р. Університету Св. Володимира, почав діяти Київський цензурний комітет. До його функції входили попередній перегляд рукописів і книг, які видавалися в Київській, Волинській і Подільській губерніях, а також видача білетів на випуск книг і їх продаж. З 1865 р. почала діяти Канцелярія Київського окремого цензора.

Жорстокість не лише цензури, а й царського режиму відчувалася у всьому. Відомий історик освіти С. В. Рождественський відзначав, що найбільш тяжким і відповідальним обов'язком Міністерства народної освіти в епоху графа С. С. Уварова і князя П. О. Ширинського-Шихматова, тобто у миколаївський час, була цензура [57]. Міністром С. С. Уваровим була проголошена доктрина: освіта повинна розвиватися в дусі православ'я, самодержавства

і народності, і їх він суворо втілював у життя. Міністр вимагав, щоб професори слов'янських мов, російської історії та історії російського законодавства розвивали народність не інакше, як за його програмою і за велінням уряду [58]. "Народність наша, – говорив міністр, – складається з безмежної відданості і покори самодержавству, а слов'янство західне не повинно викликати у нас ніякого співчуття. Воно саме по собі, а ми самі по собі. Ми цим самим урочисто від нього відрікаємося. Воно і не заслуговує нашої участі, тому що ми без нього збудували свою державу, без нього страждали і возвеличувалися, а воно завжди перебувало в залежності від інших, не вміло нічого створити і тепер завершило своє історичне існування" [59].

Міністерство народної освіти у підготовленій князем П. О. Ширинським-Шихматовим інструкції "Наставлення ректору і деканам юридического и первого отделения философского факультетов" від 24 жовтня 1849 р. зазначало, що під час відвідування лекцій професорів керівники повинні звертати увагу на ті з них, в яких виклад матеріалу, з урахуванням сучасного часу, йде молодим людям неправильно, перекручено про політичні моменти. І тут же нагадуються ті постулати, які насаджував міністр С. С. Уваров, зокрема і про монархічне самодержавство, у якому государ, як покровитель церкви і батько держави, є не тільки центром, але і об'єднанням всіх влад у державі: законодавчої, судової і виконавчої. Тому в університетах викладання державного права, політичної економії, науки про фінанси і взагалі історичних наук ні під яким виглядом не може допускати не тільки засудження нашого образу правління, але й проявів сумнівів у користі і необхідності самодержавства в Росії [60]. Міністр вважав, що у критиці не слід говорити ні про які особистості. І ця настанова стала сигналом для цензури: не пропускати статті, в яких була присутня критична точка зору про якусь особистість.

Граф С. С. Уваров постійно надавав настанови цензорам. Особлива увага зверталася на іноземну літературу, яка в Росії проходила особливу цензуру. Міністром народної освіти були розроблені спеціальні правила. Він підбирав для цього і відповідних цензорів. Серед них виділяється Красовський – голова Комітету цензури іноземної, який 30 років, як визначив І. С. Аксаков, "чудесил и куролесил", "одержимый свободобоязнью". А граф С. С. Уваров говорив: "Красовський у мене немов ланцюгова собака, за котрого я сплю спокійно". Ця "ланцюгова собака" на виданнях, дозволених цензорам, ставив свою резолюцію: "А п. Голова вважає безпечніше

заборонити". Відомий цензор XIX ст. професор О. В. Никитенко характеризував Красовського як "людину з дикими поняттями, фанатика і разом лицеміра, який все життя гасив освіту".

У науковій історичній літературі період 1848-1855 рр. називають "епохою цензурного терору". Відомий історик і публіцист М. К. Лемке відзначав, що це був похмурий і тяжкий період усєї історії російської журналістики. "Крім звичайної, офіційної і досить суворої цензури, в цей час над друкованим словом тяжіла ще інша цензура, негласна і неофіційна, яка знаходилася в руках установ, яким надавалися найбільш широкі повноваження і вони не затиснуті у своїх діях ніякими рамками закону" [61].

Це підтверджує у своїх спогадах і Павло Усов: "Минув 1848 рік, тяжкий для російського друкованого слова, проте і 1849 рік, який змінив його, залишився таким же пам'ятним у нашій літературі" [62]. І тут же він наводить приклади розправи над опублікованою в журналі "Современник" (1849, № 1) історичної статті, в якій описано стан Росії у період царювання Василя Івановича Шуйського і народне повстання під час появи Лжедмитрія. Цензура, не знайшовши нічого забороненого в змісті статті, причепилась до деяких стилістичних формулювань у деяких реченнях на кшталт: "... после этого успеха самозванец и Лисовский носили далее, приближаясь к столице, и везде находили союзников; они находили их в черни, объявил крестьянам, что они вольны захватывать земли господ своих, служивших Шуйскому, вольны даже жениться на дочерях господских" [63].

Міністр народної освіти направив до Петербурзького цензурного комітету розпорядження: "Публікацію статті в журналі, який розходитьсся у великий кількості і у всіх класах народу, не можна не визнати ні корисною, ні відповідаючою меті подібних видань. Згідно з високим повелінням, прошу визначити цензору, який пропустив цю статтю, відповідне покарання" [64]. 16 березня 1849 р. комітет 2-го квітня оголосив міністру народної освіти таке високе повеління: "Ніякий твір книгодрукування, у будь-якому обсязі і з будь-якою метою, не повинен з'являтися, не повинно бути дозволено до випуску із друкарні без дозволу цензора" [65].

Деякі власники друкарень до цензури надсилали навіть запрошення на похорони, візитні картки тощо. Дуже багато галасу наробили публічні статті в "Современнике" "О значении русских университетов" [66]. І таких прикладів достатньо. Подібні розпорядження стосувалися статей на історичну тематику, які були опубліковані в газетах "Русский инвалид", "С.-Петербургские ведомости",

"Северная пчела" й ін., особливо про військові події на Кавказі, про різного роду народні повстання, смуту, про польські події. Революційні події в Європі змусили Миколу I шукати нові впливові дії контролю з боку влади за всіма джерелами, що з'являлися в державі. Цензура стає у цей час для Миколи I якоюсь особливою манією. Тому він 27 лютого 1848 р. власноруч видав розпорядження: "Необхідно створити комітет, щоб розглянути, чи правильно діє цензура і чи журнали, що видаються, зберігають програму надалі кожного з них. Комітету донести мені з доказами, де будуть знайдені якісь упущення цензури і її начальства, тобто Міністерства народної освіти, і які журнали і в чому вийшли за свої програми" [67].

До складу зазначеного комітету увійшли: голова – генерал-ад'ютант О. С. Меншиков, члени комітету дійсний таємний радник Д. П. Бутурлін, статс-секретар барон М. О. Корф, генерал-ад'ютант О. Г. Строганов, генерал-лейтенант Л. В. Дубельт, статс-секретар П. І. Дегай. М. О. Корф назвав цей комітет "домашньою радою монарха з сановниками, яких він призначив і викликав у особливо важливих справах" [68].

Як видно, до складу комісії увійшли майже всі військові, які до оцінки літературних і наукових праць підходили з миколаївських вимог: всю культурну роботу, академію, університети підпорядковувати на суворий армійський манер і дисципліну. Комітет прийняв вимогу: друкувати всі публікації під власними прізвищами. Були попереджені всі видання про необхідне їх спрямування, з охороною публіки від зараження ідеями, які були шкідливими моральному і громадському порядку [69]. Комітет повинен був слідкувати за всім тим, що вийшло з друку, і про всі спостереження доповідати імператору. Для нього Комітет був, за висловом С. С. Уварова, його "очима".

Микола I доручив міністру народної освіти переглянути діючий цензурний статут і внести пропозиції щодо його удосконалення, зокрема посилення способів цензури і покращення якості цензорів. 12 березня 1848 р. було оголошено волю імператора, якою попереджались всі цензори від керівників і до нижчих працівників посилити контроль за друкованою продукцією. Головному управлінню суворо карати за недоліки цензорів [70]. Проте імператор вважав і ці заходи недостатніми й заснував особливий комітет, який очолив директор Імператорської публічної бібліотеки, член Державної ради Д. П. Бутурлін. "Комітет 2 квітня 1848 р." існував напівтаємно, про нього знали лише в міністерських і головних управліннях. Згідно з

правилами всі міністри і голови управлінь подавали щомісячно відомості про видані книжки й іншу друковану продукцію.

5 травня 1848 р. граф С. С. Уваров зробив відповідне подання імператорові. Микола I прийняв пропозиції міністра до відома, не погодившись із деякими з них. 19 липня 1850 р. імператор затвердив рекомендації Державної ради про те, що цензорами мали бути лише ті чиновники, які отримали освіту у вищих навчальних закладах, достатньо ознайомлені з історичним розвитком і сучасним рухом вітчизняної чи іноземної словесності і не зайняті в інших сферах діяльності.

Всі органи, які були пов'язані з цензурою, посилювали свій тиск на різні видання як періодичного спрямування, так і на художні твори та наукові праці. Саме з ініціативи Комітету 2 квітня була оголошена догана професору Петербурзького університету М. С. Куторзі за дозвіл друкувати книгу фон Редінча "Poetische Schritten". У цій книзі члени Комітету 2 квітня помітили неповагу автора до Росії. Микола I настільки розгнівався, що дав розпорядження "Куторгу за подібне порушення прямих обов'язків, крім накладеного стягнення, посадити на 10 діб на гауптвахту і позбавити його посади цензора" [71].

Міністру освіти С. С. Уварову вдалося все ж відстояти цензора. За окремі незначні "прорахунки" були оголошені догани цензорам професорам Петербурзького університету І. І. Срезневському та О. В. Мехеліну.

О. В. Никитенко зауважував, що якщо раніше на питання: "Повинні ми Французьку революцію вважати революцією, і чи дозволено в Росії друкувати, що Рим був республікою, а у Франції і в Англії конституційне правління?", то в час дії бутурлінського комітету спокійніше було відповісти цензору, що "нічого подібного насправді не було і немає" [72]. У журналі "Русская старина" наведено яскраві приклади розправи графа С. С. Уварова над виданням історичних документів у "Товаристві історії і давнини російської" Московського університету. Голова товариства граф С. Г. Строганов, він же і керівник Московського навчального округу, дозволив надрукувати "Записки Флетчера" у російському перекладі Д. І. Гіппіуса та редактуванні М. В. Калачева відповідно до цензурного статуту, яким дозволялося "друкувати без вилучення негожих для Росії місць все, що пишеться і писалося про неї до встановлення дому Романових". Граф С. Г. Уваров особисто дозволив друкувати книгу Джильса Флетчера "О государе Русском". Її автор, доктор цивільного права, у 1588 р. був направлений англійською королевою Єлизаветою

посланцем до царя Федора Іоановича укласти дружній союз і поновити торгові відносини з Росією. У Росії Д. Флетчер прожив більше року і, повернувшись до Англії, в 1591 р. видав свою книгу, яка складалася з 28 розділів, в яких детально описувалася Росія того часу [73]. У книзі критично йшлося про царя Іоанна IV, царевича Федора та про різні обряди церкви. Як свідчить М. І. Семевський, праця Флетчера служила ще Каразіну одним із капітальних джерел: "... Хто знайомий з цією працею, той знає про її серйозність і заслуговує на увагу історика її зміст" [74]. Міністру освіти про це донесли, коли він у вересні 1848 р. був у Москві. І граф С. С. Уваров призупинив видання через наявність у записках Флетчера "речей образливих для Росії, російських монархів і російської церкви". Микола І оголосив графу С. Г. Строганову сувору догану. Граф С. Г. Строганов під час перебування у імператора намагався пояснити факт друкування, заявивши: "Я друкував таке, що завжди готовий надрукувати. Флетчерівський твір відноситься до царювання Івана Грозного і сина його Федора; все погане, політичне іноземцем про Росію того часу, не відноситься до нинішнього, нічим на неї несхожого. Уваров з особистої до мене ворожості наважився наробити з цього шуму і представити В. В-ву як дещо шкідливе" [75]. Секретар товариства, завідувач друкарні і редактор "Чтений..." професор Осип Мойсейович Бодяньський був викликаний до Казані [76], але вчений відмовився їхати, подав у відставку і залишився у Москві. Через півроку він був поновлений в правах [77]. Книга "Чтения Общества истории и древностей российских", де друкувалася ця праця, була конфіскована. Ректор Московського університету Д. М. Перевошиков примірники першої книги "Чтений...", а також окремі відтиски опломбував і віддав на збереження в університетську друкарню.

Жодне видання, жодна стаття на історичну тематику, в яких висвітлювалися події, які в тогочасних умовах сприймалися як небажані, не видавалося. Так, міністр освіти звернув увагу на статтю С. Соловйова, опубліковану в журналі "Современник" (1849, № 1), про смутний час, де йшла мова про бунт К. Болотнікова, який підійшов до Москви, і про це доповів імператору. Надійшло розпорядження покарати цензорів. А 7 жовтня 1854 р. було зроблено наступне розпорядження: "Твори і статті, які відносяться до смутних явищ нашої історії, як-от до часів Пугачова, Степана Разіна і т. п. і нагадують громадські біди і внутрішні страждання нашої вітчизни, ознаменовані буйством, повстаннями і всякого роду порушення державного порядку, при всіх благородних намірах авторів і самих

статей їх, недоречних і образливих для народних почуттів, а тому повинні бути піддані найсуворішому цензурному оглядові і допускатися до друку лише з величезною обережністю, не рекомендуючи їх друкування у періодичних виданнях" [78].

З кожним роком таких цензурних перепон у вивченні історичних явищ з'являлося все більше, бо царизм боявся навіть думки, що його владу буде змінено. І все частіше з'являються такі формулювання на рецензовані праці, хоча і не знаходиться нічого прямо супротивного цензурним правилам, проте не можна не звернути уваги і т. п.

У зв'язку з тим, що ні Міністерство народної освіти, ні Головне управління цензури не могли охопити всі видання, які підлягали цензурі, новий міністр освіти князь П. О. Ширинський-Шихматов запропонував Миколі І ввести до цензури професійно підготовлених чиновників, які слідкували б за журналами. Цю ідею підтримав імператор і в цензурному апараті з'явилися чиновники з особливих доручень. Сама цензура і її цензурні органи у працях істориків намагалися не допустити навіть натяку на критику самодержавної влади будь-якого історичного періоду. У зв'язку з цим вийшла неприємна історія зі статтею К. С. Аксакова "О древнем быте у славян вообще и у русских в особенности (по поводу мнений о быте)", надрукованій у журналі слов'янофілів "Московский сборник" (1852, т. 1).

Автор ставив перед собою завдання довести, що в Давній Русі не було родової основи, про яку говорять зарубіжні, а також деякі російські вчені, а переважали сімейні та общинні відносини. Для того, щоб довести свою тезу, що російська земля була найбільше сімейна і найбільше громадська, общинна, К. С. Аксаков опрацював величезну кількість праць вчених, археологічних досліджень, літописів тощо.

І "Комітет 2 квітня 1848 р.", не маючи ніяких претензій до наукового характеру статті, все ж не погодився з автором про те, що він не показав, як общинна влада перейшла до самодержавства, не прослідкував за тим, як укріплювалася влада князів, а потім царів, як укріплювалися основи "единовластия и неограниченного самодержавия". І у висновках Комітету подавалася розгорнута характеристика того, як від одного до іншого царя переходила влада, аж до Михайла Федоровича Романова, з якого починається новий етап непохитної царської влади. Це була офіційна рекомендація того, як треба писати статті, торкаючись подібного питання.

У зв'язку з тим, що автор "не домалював своєї картини і зупинився лише на одних явищах, які існували у давнину між нашими предками, цим самим він надав привід до двозначності... яка замовчується і залишає читача в збудженому стані відносно кінцевої мети або мети його висловлювань. У такому вигляді, – робить висновок Комітет, – тобто без оголошення переходу оновленої Росії до інших понять і інших форм правління, стаття його не повинна бути допущена до друку не лише в літературному збірнику, але навіть у виданнях, спеціально присвячених вченій меті" [79].

Таким чином, "Комітет 2 квітня 1848 р." пропонував автору свої підходи до висвітлення історичної проблеми, при цьому зауважуючи: "Щоб статтю зробити справді корисною і навчальною, слід було вказати, з таким же безкарним його талантом, про акт всенародний і святковий, яким остаточно закарбована самодержавна єдиновладність російських монархів, утверджених потім могутньою рукою Петра Великого на основних європейського державного життя" [80]. Заборона статті К. Аксакова мала політичний характер і до історичної сутності викладу матеріалу вона не мала жодного відношення.

Тут важливо звернути увагу і на загальні висновки, які зробив "Комітет 2 квітня 1848 р.". К. Аксакову оголосили такий вид покарання як "поставити на вид" "для більшої його обережності в майбутньому", заборонили друкувати статтю, а цензору звернули увагу "бути ще більш обережним, ніж автори", але при цьому звернути увагу на третій пункт постанови, який мав ще більш жорстокий характер і мав відношення вже до всього "Московського збірника": у зв'язку з тим, що видавці мали випускати після цього номера ще три наступні, то Комітет вносив пропозицію, враховувати характер видання, підпорядковувати тим же цензурним правилам, що й журнали та газети, "дозволяти не інакше, як з особливого високого дозволу". Рішення імператора було однозначним: "все справедливо; і збірники в майбутньому підпорядковувати тим же цензурним правилам, що й журнали" [81].

Але на цьому історія з "Московським збірником" не закінчилася. Після доповіді міністра народної освіти П. О. Ширинського-Шихматова від 3 березня 1853 р., підтриманої III відділом поліції, другий випуск, а також взагалі видання збірника було повністю заборонено. Крім цього, редактора Івана Аксакова позбавили права бути редактором будь-якого видання. Івану Аксакову, Костянтину Аксакову, Олександрю Хомякову, Івану Киреевському і князю Черкаському зроблені найсуворіші догани за бажання розповсюджувати без-

глузді і шкідливі поняття і наказано в майбутньому подавати свої рукописи прямо в Головне управління цензури. Міністр П. О. Ширинський-Шихматов пропонував навіть позбавити всіх їх права друкуватися. Але обмежуватися поліцейським наглядом, "як за людьми відкрито неблагонадійними" [82].

У 1855 р. після смерті Миколи I трон зайняв Олександр II, який правив до 1881 р. Як зазначив відомий журналіст і письменник, слов'янофіл І. С. Аксаков, це була епоха різних поглядів, проявів деспотизму науки та її заперечення, "насилля і лібералізму, консервативного прогресу і руйнівного консерватизму низькопоклонства і зухвальства, витонченої цивілізації і грубого дикунства, світла і темряви, бруду і блиску! Все в русі, все у бродінні, все піднялося з місця, возиться, копошиться проситься жити! І слава Богу!" [83]. Час сприяв зміцненню позитивних відносин з іншими державами. Були проведені внутрішні реформи – відмінено кріпосне право, судова реформа, реформа університетської освіти, яка була пов'язана з наданням автономії навчальним закладам, поява земств тощо. Що ж до цензури, то дослідник її історії О. М. Скабічевський назвав десятиліття від 1855 до 1865 р. "смутиним періодом в історії російської цензури. Це був час цілковитої цензурної анархії. Проте це слово анархія ніяк не слід приймати в тому значенні, що цензура зробилась такою слабкою, що все проходило крізь неї без будь-яких перепон, начебто її зовсім не існувало. Навпаки, вона заявляла про своє існування більш ніж будь-коли, але в неї помітна була повна відсутність будь-якого керівного принципу, відповідних вимог, єдності у виконанні нею своїх обов'язків" [84].

І далі учений підкреслював: "Ніколи ні до, ні після того преса не була такою ліберальною і сміливою, ніколи їй так багато не дозволялось, ніколи не мала вона такого вирішального, майже панівного голосу в російському житті" [85].

У газетах і журналах вводилися суспільно-політичні, політико-економічні розділи про що за Миколи I годі було й думати. Розмірювалася тематика періодичних видань, втілювалася гласність тем, пов'язаних з реформами. Більше стало критичних матеріалів, що торкалися внутрішнього життя країни. Не ставилося veto на відкритті нових журналів. У 1855 р. були відкриті у Москві "Русский вестник" і "Русская беседа". На все це цензура дивилася як на належне. Але починаючи з 1857 р. почали з'являтися пропозиції щодо відносно посилення цензури і її реформування. Голова Московського цензурного комітету В. І. Назимов пропонував повернутися до

статуту 1828 р., відкинувши всі подальші настанови і розпорядження, які ускладнювали цензуру. Але питання свободи слова було досить складним і рішення про нього все відкладалося.

У цьому вирі реформ цензура виконувала свої обов'язки, не допускалися до друку ті статті і матеріали, які стосувалися таких соціальних верств країни, як поміщики, а в статтях про викуп селянами поміщицьких земель не було непродуманих суджень і висловлювань. Щодо цього було зроблене високе повеління [86]. Щодо історичних публікацій, то цензура була попереджена щодо заборони будь-яких розвідок про повстання, які були будь-коли, щоб цими працями не викликати в сучасних умовах жодних асоціацій. Так, 31 березня 1858 р. Головне управління цензури по С.-Петербурзькому комітету зробило розпорядження стосовно рукопису Н. Кукольника "Судьба страны, занимаемой древнею Литвою", в якому пропонувалося автору зняти акти, статті, вірші і відгуки, які були складені в душі ворожому до нашої вітчизни, і можуть викликати погане враження пристрасті, що ще не згасли [87].

Тут слід звернути увагу ще на одну імператорську вказівку від 14 жовтня 1858 р.: "Попечителям навчальних округів наказано здійснювати, через кого слід, спостереження про недопуск професорами в літографованих чи аудиторних лекціях суджень, які протипоказані основним правилам цензурного Статуту" [88].

Новий міністр народної освіти Є. П. Ковалевський (1858-1861) підготував спеціальну записку "О гласности в печати", яка була підтримана Олександром II і урядом. У прийнятому циркулярі 3 квітня 1859 р. розмежовувалася гласність на добропорядну, яка може бути порадицею і помічницею уряду, і шкідливу, яка вводить в оману читачів. У циркулярі підкреслювалося, що преса повинна пропагувати ідеї "недоторканності самодержавства і його апарату і не обговорювати переваги інших форм державного устрою. Саме це призвело до заборони публікації деяких статей, зокрема М. Н. Каткова, К. Д. Кавеліна, братів Миматиних тощо". Як зазначає правознавець Ю. А. Батурин, "почався період коливань між таємним і гласним: статті, які пропускалися до друку, назавтра піддавалися забороні. Противники гласності займалися нелегкою боротьбою, яка йшла з перемінним успіхом" [89]. В урядових колах та у керівників цензурних підрозділів проходило обговорення питань про діяння цензури, про її характер і місце в державі. Навіть були пропозиції ліквідувати цензуру взагалі. Олександр II пильно слідкував за цими судженнями: "Я все-таки бажаю, – говорив імператор, –

щоб цензура збереглася, і не розділяю думку тих, хто хоче її знищити. Краще попередити пожежу, ніж потім її гасити" [90].

У 1856–1868 рр. Олександром II були зроблені деякі дії зі зміцнення цензури, її професіоналізації, а тому був замінений майже весь її склад. Після цього із 465 цензорів лише 69 було тих, хто служив у I пол. XIX ст. Серед цензорів 299 були випускниками вищих навчальних закладів. Служили в цензурі також 11 професорів і 5 доцентів [91]. Були призначені і нові голови комітетів, ліквідована військова цензура тощо. Все це було зроблено перед прийняттям нового статуту. І тут значну роль відіграв новий міністр народної освіти О. В. Головнін, якого призначили на посаду 25 грудня 1861 р. Він провів значні реформи в галузі освіти, як вищої (був прийнятий новий університетський статут), так і середньої та початкової.

У цей період значні кроки були зроблені в дослідженні вітчизняної історії. І як зазначає В. О. Котельников, "історична критика успіхами своїми багато чим зобов'язана, крім серйозного і відповідального розуміння в наш час значення науки взагалі, значному наданому їй ступеню цензурної свободи. На користь її, тобто історії, у березні 1861 року відбулося навіть Височайше повеління, яке дозволяло вільно викладати факти і роздуми про приватне життя і дії царських осіб до імператриці (Катерини)" [92].

Керуючись вказівкою імператора Олександра II, цензор І. О. Гончаров, відомий російський письменник, у своєму відгуку від 17 листопада 1864 р., розширеному і детальному, відстоював право на друк статті М. М. Павлова (який віддав службі в цензурі 20 років) "Интрига с первым Лжедмитрием", в якій був згаданий і представлений з роду Романових боярин Федор Микитич, що поряд з деякими іншими боярами повстав проти влади Бориса Годунова. І. О. Гончаров довів, що причин для заборони статті немає, бо відомий предок царського дому, на думку автора статті, намагався, хоча і засобом неблагопристойним для інтимного часу, але притаманній тому історичному часу інтризі досягне не користь свого роду прав, які були хитро і несправедливо присвоєні Годуновим; тим паче, що це домагання бояр Романових здається природним і справедливим, бо воно справдилося і підтвердилося потім всенародним обранням [93]. Стаття М. М. Павлова була опублікована під дещо зміненою назвою "Правда о Лжедмитрии" в газеті "День" (№ 51–52 за 19 грудня 1864 г.).

Таким же чином була рекомендована до друку і книга військового історика і публіциста П. С. Лебедева "Сборник материалов, относящихся к состоянию России и российского войска при Екате-

рине II" у 3-х томах, хоча було помічено чимало різних неточностей і виразів, усунення яких, на думку цензора, покращило б роботу [94].

У газеті "День" (ред. І. С. Аксаков), яку курирував І. О. Гончаров, було опубліковано чимало статей на історичну тематику. Тверезо І. О. Гончаров підходив і до оцінки літературних творів на історичну тематику, зокрема п'єси Е. Ф. Розена "Царевич" і "Князя Курбские", хоч там були в трактуванні деяких образів (боярина Бельського, причин вбивства Іваном Грозним царевича Іоанна тощо) відмінних від загальноприйнятих в "Истории государства Российского" М. Карамзіна [95].

Проте щодо осіб царської династії у зв'язку зі статтею Р. Зотова "Пятилетие царствования Императора Александра II" було дано роз'яснення царем – не допускати в майбутньому до друку ніяких історичних творів про сучасних і близьких до теперішнього часу царювання.

Незважаючи на те, що цензурою опікувалися Міністерство народної освіти і Міністерство внутрішніх справ, яке очолював граф П. О. Валуєв, О. В. Головін у своїх доповідних доводив імператору, що краще було б, коли право на керівництво цензурою було передано Міністерству внутрішніх справ. Імператор дав розпорядження переглянути всі постанови з 1828 р. до січня 1862 р., які торкалися цензури. Проаналізувавши їх, були розроблені Тимчасові правила. Робота над розробкою нового статуту продовжувалася під керівництвом князя Д. О. Оболенського, керівника комісії і під наглядом О. В. Головіна. Був вивчений досвід зарубіжних країн, думка працівників російських журналів.

У 1858 р. головою Комітету цензури іноземної був призначений замість О. І. Красовського поет і журналіст, дипломат Ф. І. Тютчев, який перебудував роботу комітету.

У період реформ Олександра II в цензурі працюють досвідчені цензори: В. М. Бекетов, І. О. Гончаров, М. Ф. фон Крузе, М. І. Пирогов та інші.

14 січня 1863 р. всі цензурні органи Російської імперії були передані з Міністерства народної освіти у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ.

Дослідниця Т. В. Антонова вказує, що пік боротьби за свободу друку припадає на 1862–1882 рр., коли працювали урядові комісії, які займалися складанням проектів нового закону про друк: перша і друга комісія кн. Д. О. Оболенського (1862–1864 рр.), комісія кн. С. М. Ірсова (1869–1871), комісія П. О. Валуєва (1880–1881 рр.).

Саме у ці роки російська громадськість широко обговорювала проблему звільнення публікації від цензури, розробляли свої програми. Але у зв'язку з прийняттям закону від 27 серпня 1882 р. ця цензура контрреформ була завершена [96].

Представники ліберальної журналістики зробили значний внесок у розробку питання про свободу преси, хоча це було не легко. Як свідчить К. Арсен'єв, в останнє десятиліття (1845–1855) дозволено було видавати 6 газет і 19 журналів, а у 1855–1865 рр. під час правління Олександра II надали право видавати 66 газетам і 156 журналам [97].

Проте, як заявив барон М. Корф, "влада не ставила собі за мету лібералізувати видавничу діяльність, ніяких законодавчих змін у цензурному законодавстві спочатку не передбачалось, але процес лібералізації відбувався стихійно, бо коли в суспільстві виникає потреба свободи слова, то ця потреба стає силою, котру неможливо зупинити" [98].

Почався період переходу цензури від попередньої, коли книги, статті розглядалися у рукописах і відповідальність за їх зміст після виходу в світ ніс цензор, до цензури караючої, при якій видання проходить контроль після публікації, але до його обнародування. Вперше питання про караючу цензуру поставив міністр народної освіти Є. В. Путятін у 1861 р. [99].

Тимчасові правила 1865 р. звільняли в Москві і Петербурзі від попередньої цензури періодичні видання, які отримали дозвіл Міністерства внутрішніх справ, оригінальні твори об'ємом не менше 10 друкованих аркушів і переклади не менше 20 аркушів. Дозволялося без попередньої цензури видання академій, університетів і вчених товариств, публікація на давніх класичних мовах і їх переклади, а також креслення, плани, карти. Якщо ж порушувалися правила, то каралися у судовому порядку автор і видавці. На папері все було чітко виписано, але в житті значно частіше виходило навпаки. Це підтверджує арешт книги Фр. М. Вольтера "Філософія історії", яка була перекладена з французької мови за редакцією В. Зайцева. 21 серпня 1868 р. книга була представлена у С.-Петербурзький цензурний комітет. Цензор Д. П. Скуратов наклав арешт на книгу у кількості 789 примірників. Проти видавця М. П. Полякова розпочався суд, але він попросив, щоб книга була розглянута в Комітеті духовної цензури. Проте це не допомогло видавцю, бо комітет прийшов до висновку, що книга "настільки переповнена шкідливими місцями, що спростувань повинно бути за своїм об'ємом більше, ніж сама книжка". Головне, що не сподобалося Комітету, це сар-

кастична, насмішкувата мова, бо "дію сарказму на читача важко упередити спростовуваннями". Комітет духовної цензури визнав книгу шкідливою, яку необхідно знищити. Міністр внутрішніх справ О. Е. Тимашев у доповідній Комітету міністрів підтвердив висновки цензорів, підкресливши, що в цій книзі багато "обурливих і саркастичних насмішок (глумлінь) з предмета християнських вірувань, з переказів священної історії, з догм церкви", які "служили б спокусою для легковажних людей" [100].

І далі міністр зробив досить слушний висновок: "В питаннях вірне знаряддя насмішки, якою з таким згубним успіхом діяв Вольтер, набагато небезпечніше серйозних досліджень і заперечень, останні можуть бути спростовані, тоді як насмішки і глум, навіть коли їх спростують, знищують гідність і авторитет предметів, визначених священними і недоторканими" [101]. Звичайно, ідеї Ф. М. Вольтера, спрямовані проти церковних догм, в тодішній царській Росії, яка оберігала ці догми, не могли бути сприйнятими. То й книга за постановою Комітету міністрів від 7 листопада 1872 р. була заборонена і за місяць знищена у кількості 775 примірників.

7 червня 1872 р. був прийнятий закон, який дозволяв міністру внутрішніх справ забороняти вихід у світ особливо шкідливих книжок і журналів, які видавалися без попередньої цензури. З введення караючої цензури, весь наклад книжок, які підлягали забороні, знищувався, що призводило до матеріальних збитків видавців.

Із 20 листопада 1864 р. до 1872 р. судили 90 авторів, редакторів і видавців. Остаточні звинувачувальні вироки були винесені за 65 справами 86 особам, виправдали 94 справи і 13 осіб. 21 справа залишилась нерозглянутою. Таким чином, виникла ще одна проблема, яка пов'язана з судовим покаранням чи помилуванням, яка не отримала необхідного дослідження в науковій літературі. 4 квітня 1866 р. відбувся замах Д. В. Каракозова на життя Олександра II. Цей рік стає фатальним для друку і початком страшної реакції.

Під заборону потрапляє не лише книга Ф. М. Вольтера, але й монографія німецького дослідника Гаррідо "Современная Испания, ее умственный и материальный прогресс в XIX столетии". Видавець М. М. Котомін у власній друкарні у 1869 р. надрукував 2 тис. примірників. Книга відповідала цензурним правилам, об'єм її за вимогами був не менше 20 друкованих аркушів (у книзі було 420 стор.). Але, щоб отримати білет на продаж книги, треба було пройти каральну цензуру. Цензор М. Леман 5 травня 1869 р. наклав на видання арешт. Цензурний комітет побачив у монографії, що Гаррідо "оправдовує революційний рух і звинувачує монархічний

принцип і католицизм у всіх політичних смутах, які хвилювали Іспанію з самого початку XIX ст., а також у падінні державного і економічного стану в країні" [102].

Міністр внутрішніх справ О. Е. Тимашев у своєму представленні Комітету міністрів звернув увагу на шкідливий вплив книги на молодь, яка ще не мала достатньої наукової підготовки, щоб спокійно і правильно робити висновки про предмет політики і державного права. У зв'язку з тим, що книга наповнена промовами опозиційних депутатів, прокламаціями, навіть текстом конституції кортесів 1812 року, то міністр зробив висновок, що книга Гаррідо є немовби збірниками готових зразків і практичних прийомів для революційних рухів. Тому книга може наштовхнути молодь "на шлях шкідливих революційних теорій" [103].

Звичайно, при такій характеристиці історичної праці Гаррідо Комітет міністрів не міг позитивно оцінити її, і 11 липня 1872 р. вона була спалена на скляному заводі у кількості 1995 примірників.

Протягом п'яти років (1869–1873) цензура активно вела боротьбу з іноземними історичними працями, перекладеними російською мовою. Що лякало цензуру, Комітет міністрів, імператора у цих книгах? Перш за все, революційні проблеми, страйки робітників: конституційний лад, ідеї соціалізму та інші, які були викладені у монографіях Артура Бута "Біографія і діяльність Роберта Овена" (1870), творях Фердинанда Лассаля (у книгах) (1870). До речі, книгу першу цензор Д. П. Скуратов дозволив для продажу, а на другу С.-Петербурзький цензурний комітет наклав заборону, бо в книзі розповідалося про страйки робітників та про намагання автора збуджувати робочі маси, викликати ненависть одного стану проти іншого; після цього друга книга була спалена у кількості 2995 примірників, а перша вилучена із продажу [104]. Така ж доля чекала і на збірник "О причинах упадка Франції", куди увійшли статті П. Ж. Прудона і О. І. Герцена.

Книга О. Вермареля "Жан П. Марат – друг народа" (1871) була заборонена за "прославлення царевбивства як громадського подвигу" та за засудження монархічної влади і всіх державних установ, на яких тримаються не тільки монархії, а і благовласні республіки. А курс лекцій Давида Фрідріха Страуса "Вольтер та його життя і твори", який був прочитаний при Гессен-Дармштадському дворі, був знищений за наявності в них розділу, що торкається творів Вольтера, присвячених релігії, в яких висвітлюються головні віровчення християнської церкви. Подібні обвинувачення були пред'явлені і

книзі І. Шерр – "Історичні характеристики й етюди" (1871), присвяченій Жанні Д'Арк, Нінон де л'Анкло, Кромвелю, Вольтеру і т. д.

За виклад революційних подій і протидержавних ідей знищені "Записки ідеалістки. Мемуари жінки Німеччини сорокових років" Мальвіди Амалії фон Мейзенбург (1871), а за досить різкі висловлювання про європейських монархів взагалі і про монархічний спосіб правління – книга Луї Блана "Історія лютневої революції 1848 р.". Міністр внутрішніх справ про книгу Л. Блана доповідав Комітету міністрів, що вона "видана з явною метою провести в масу читачів думки, які огидні нашим основним державним законам, і спрямована похитнути в народній свідомості авторитет самодержавної влади і виправдати революційне повстання народних мас".

Найчастіше думка міністра внутрішніх справ О. Є. Тимашева про ту чи іншу книгу була панівною. Переважна більшість книг, переданих у міністерство, направлялася в комітет міністрів і там заборонялася. Так, незважаючи на те, що праця Є. Утіна "Франція 1871 р." була в 1871 р. опублікована в журналі "Вестник Европы" під назвою "Франція і французи після війни", дещо доповнена праця для окремого видання все ж була заборонена, бо в ній відчувалася співчутливе ставлення до республіканського правління, і відправлена на знищення. У цьому ж напрямку відбувалася і заборона книги професора Тюбінгенського університету Вільгельма Мюллера "Політична історія новітнього часу. 1816–1818" (1872), яку Комітет цензури іноземної книги дозволив як до друку в оригіналі, так і до перекладу. Проте 21 лютого 1872 р. книга була переслана до С.-Петербурзького цензурного комітету, і там цензор М. Є. Лебедев, відмітивши на окремих сторінках недоліки, наклав арешт на 1991 примірник незброшурованої книги і передав до суду на видавця справу. Проте суд не відбувся, як і в переважній більшості інших випадків, бо книгу передали для обговорення у Комітет міністрів. Міністр внутрішніх справ, який відповідав за цензуру, у представленні Комітету відзначив, що автор, мабуть, виправдовує політичні вбивства, про які пише, крім цього, вжиті російським урядом заходи у польському краї після повстання 1830 р. представлені у перебільшеному і ненависному вигляді, який викликав ворожнечу у частини польського населення до імперії. Більше того, міністру здалося, що всі государі, які царювали протягом описаного в книзі періоду, були віроломні, егоїстичні експлуататори, які вступали в договір для пригноблення своїх підданих. А такими ворожими для монархічної влади відгуками автор підриває повагу до монархічних засад і, зокрема, до імператорів Олександра I та Миколи I [105]. Таким

чином, до оцінки досить професійно написаної монографії В. Мюллера, в якій всебічно розкрито діяння європейських імператорів і політичні процеси, що проходили з 1816 до 1868 рр., підійшли з політичних позицій, недоторканності самодержавної влади в Росії.

Цими ж критеріями цензори і представники влади забороняли та знищували книги зарубіжних дослідників, зокрема Лоренца Штейна "Історія соціального руху у Франції з 1789 р. Т. 1. Основні поняття суспільства і соціальна історія французької революції до 1830 р." (1872), В. Е. Леккі "Історія моралі в Європі від Августа до Карла Великого" (1872) та "Історія виникнення і впливу раціоналізму в Європі" (1872), К. Ф. Нейман "Історія американських сполучених штатів. Т. II. Від першого президента Томаса Джефферсона до кінця другого президентства Ендрю Джексона" (1873), П. Ланжелс і П. Корр'є "Історія революції 18 березня" (1873). Таким чином було знищено тисячі віддрукованих книжок, і цим самим збіднена все-світня історія. Бо саме вчені тих країн, які розкривалися в дослідженнях, були учасниками чи свідками тих подій, які описувалися. У монографії вводився важливий архівний матеріал, який збагачував праці документальними джерелами.

Важливо звернути увагу ще на один факт заборони солідного наукового дослідження почесного члена Королівського товариства літератури Георга Фінлея "Історія Візантійської і Грецької імперій з 716 до 1453 рр.". Редактором цього видання був Євген Федорович Корш, відомий перекладач, видавець у Москві. Книга була представлена в Московський цензурний комітет, і цензор П. М. Воронцов-Вельямінов дав їй позитивну характеристику, визначивши, що книга є серйозною за змістом і за викладом науковою працею. У своєму відгуку цензор звернув увагу на окремі частковості, зокрема про імператорів-іконоборців, до яких автор викликав співчуття, бо іконоборство сприймалося як боротьба проти забобонів, що свідчили про грубість і невігластво народу. Вказано було і перекладачу, який у примітках міг би зняти цю недоречність, пояснивши її.

Проте Головне управління в справах друку 13 вересня 1878 р. наклало на книгу арешт. Управляючий Міністерства внутрішніх справ Л. С. Маков 7 лютого 1849 р. писав у представленні Комітету міністерств, що "Історія Візантійської і Грецької імперій" спрямована проти деяких учень православної церкви, тому дослідження необхідно заборонити.

На засіданні Комітету міністрів розгорілася дискусія. Більшість членів (8 чол.) висловила думку, що окремі частковості не можуть

бути причиною не допускати роботу до друку. І звинувачення в тому, що автор твору Фінлей, працюючи не в Росії, розкриваючи долю народу держави, яка нині не існує, робив би умовно паралелі з Росією, яких немає в дослідженні, це абсурд. І все ж меншість (5 чол.) наполягала на своєму, доводячи, що видання таких книг, хоч би й історичного і наукового змісту, може негативно вплинути на молодь. А тому проголосували за рішення: "Не допускати до друку в Росії і російською мовою книжок, які мають супротивний зміст вченню православної церкви, яка є надійною охороною існуючого державного ладу". Імператор наклав резолюцію: "виконати за думкою меншості". І таким чином книга "Історія Візантійської і Грецької імперій", написана відомим вченим на основі історичних документів, у якій всебічно розкрита історія двох давніх держав, не побачила світ, не стала джерелом знань для молоді. Страх охоронців самодержавної імперії взяв гору там, де не було навіть натяку на безпеку Росії. Їм не потрібно було наукових тверджень, догматизм перемагав і науку.

Не краще було з публікацією російськомовних книжок, у яких російські вчені висвітлювали найрізноманітніші питання історії. Це стосувалося друку спогадів, документальних матеріалів. Так, у 1870 р. були підготовлені до друку "Записки декабриста" Андрія Є. Розена, які у 1869–1870 рр. вийшли у Лейпцизі і були дозволені для обігу в Росії. Але в Росії публікацію цих спогадів декабристів було заборонено і книгу знищено у кількості 1779 примірників. Подібна доля спіткала і "Стенографічний звіт у справі революційної пропаганди в імперії" на засіданні Особливої присутності правлячого сенату, підготовленого проф. М. С. Таганцевим. Незважаючи на те, що основний виклад звіту був надрукований у "Правительственном вестнике", книгу заборонили як шкідлива, бо в ній були розкриті тільки деталі, які не слід було доводити до відома читаючої публіки.

Подібним чином було заборонено і монографічне дослідження М. Флеровського (В. В. Берві) "Стан робітничого класу в Росії. Спостереження і дослідження" (1872), яке охарактеризовано міністром внутрішніх справ як "революційний памфлет", на тій підставі, що статистичні відомості, роздуми автора і висновки спрямовані на те, щоб підірвати повагу до системи особистих володінь, які охороняються законами Росії, викликати ненависть одного класу громадян – робітників і хліборобів – до іншого – капіталістів і поземельних власників.

Насправді, автор, використовуючи офіційні документи, оприлюднені статистичні матеріали Військово-статистичного збірника,

розкрив справжній стан робітничого класу в Росії. А справжня правда не потрібна була правлячим колам Росії, і тому книгу було знищено [106].

Особливо жорстокою цензура була по відношенню до тих книжок, у яких зачіпалися церковні догми або ж розповідалося про бунти та виступи народних мас, критикувалися уряд та міністерства та й взагалі будь-яка критика.

Заборони підлягали і наукові видання про громадську думку Росії. Так, була знищена книга О. Скобічевського "Нариси розвитку прогресивних ідей у нашому суспільстві 1825-1860 рр.: М. О. Полевой, В. Ф. Одоевський, В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. О. Добролюбов і їх споборники" (1872), хоча до цього частково була опублікована в журналі "Отечественные записки" [107].

До категорії заборонених потрапила значна кількість історичних досліджень, які торкалися часткових питань суспільного розвитку. Так, книга Ф. В. Ліванова "Розкольники й острожники" (1875) віднесена до заборонених через те, що автор використав у ній багато архівних секретних матеріалів, офіційних джерел. Посилаючись на архів Міністерства внутрішніх справ, автор розкрив вчення кожної секти, описав справи, які були порушені урядом проти розкольників і підтверджені резолюціями імператора Миколи I. У зв'язку з тим, що в фактичній частині книги використаний секретний архівний матеріал, цензура вважала, що подібні запозичення із офіційних джерел можуть створити небажаний прецедент на майбутнє. Таким чином, чиновників брав острах навіть тоді, коли історики використовували конкретний офіційний матеріал, що давав можливість всебічно розорити проблему, яка, на жаль, не була бажана уряду та імператорові у даний момент.

Саме критерієм "особливо не зручна на даний час" керувалися цензура, а також новий міністр внутрішніх справ граф М. П. Ігнат'єв та начальник Головного управління у справах друку князь П. П. Вяземський, коли забороняли друкувати книгу історичних нарисів М. Южанінова і Д. Матфельда "Русские крамольники" (1881). Починаючи від царя Бориса Годунова і кінчаючи 70-ми роками XIX ст., автори книги розповіли про історію крамоли і таємних товариств у Росії, про прагнення і мету змовників, їх життя і діяльність на свободі, у в'язниці, на засланні, на каторзі, смерть на шибениці. У книзі була подана ціла галерея таких представників: змовники, самозванці, містики, бунтівники, революціонери, терористи, агітатори, анархісти, царевбивці.

Мотивація заборони цього збірника, крім вищевказаного, була і в тому, що в ньому відбита тенденційна позиція укладачів, яка вступала у протиріччя з урядовою позицією.

Близька до попередньої була книга Федора Гілярова "15 років крамоли (4 квітня 1866 – 1 березня 1881)" (1803), у якій показані всі процеси, усі смуги, які проходили в Росії під час замаху Каракозова імператора. Все це подавалося з деталями. І начальник Головного управління у справах друку Є. М. Фектистов вважав, що вихід книги в рік коронації Олександра III є недоцільним [108].

На 60-80-ті роки припадає інтенсивна боротьба цензури з українською мовою та україномовною тематикою. І "українське питання" знайшло відбиток у сучасних як російських, так і українських дослідженнях. Проте всі ці праці мають загальний характер, і жодна із них не торкається проблем реакції цензури на праці історичного спрямування.

Уперше дуже гостро цензурний процес почався у зв'язку з арештом у 1847 р. в Києві членів Кирило-Мефодіївського товариства Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова й інших.

Відомий цензор академік О. В. Никитенко у своєму "Щоденнику" зазначив, що у 1847 р. трапилась "страшна історія" з книгою П. Куліша "Малая Россия" (СПб., 1846), в якій була виявлена одіозна для уряду фраза: "Малороссия или должна отторгнуться от России или погибнуть". Попечитель Петербурзького навчального округу і одночасно голова Петербурзького цензурного комітету М. М. Мусін-Пушкін та міністр народної освіти граф С. Уваров були шоковані. І звичайно, що П. Куліша і цензора покарали.

У 50-х роках XIX ст. цензура вилучила історичні документи з книги, підготовленої тимчасовою комісією розбору давніх актів, у яких ішла мова про героїчне минуле українського народу в добу козацтва.

У 1863 р. у зв'язку з вирішенням питання про друкування Святого Письма, переклад якого здійснив інспектор Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька П. Морачевський, підтриманий академіками М. Срезневським, О. Никитенком, О. Востоковим та ін., міністр внутрішніх справ П. Валуєв заявив: "Украинского языка нет, не было и не будет". Ця заява знайшла втілення у відомому Валуєвському циркулярі від 18 липня 1863 р. А через тринадцять років Олександр II у 1876 р. у Емському наказі підтвердив цю ганебну заяву. Згідно з цим указом українською мовою могли друкуватися лише оригінальні художні твори та історичні документи, які отримали дозвіл місцевої цензури, підтвердженої

Головним управлінням у справах друку, тобто пройти подвійну цензуру. Їх друкування повинно було здійснюватися на умовах використання загальноросійського правопису. Решта творів і навіть дослідження наукового змісту заборонялися.

На території України згідно з російських законодавством про цензуру діяла система цензурних органів. До 1865 р. у Києві та Одесі були виділені посади окремих цензорів. У зв'язку зі збільшенням роботи у 1880 р. було відкрито канцелярію Харківського окремого цензора (пізніше перейменованого у Харківського інспектора у справах друку). Окрім цього, був також Київський окремий цензор із іноземної цензури та Одеський комітет цензури іноземної літератури. З 1865 р. у Києві та Одесі ввели посаду інспектора друкарень, літографії та книжкової торгівлі.

Усі ці цензурні комітети в Україні діяли в умовах Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р.

Серед заборонених цензурою книг були не лише ті, що своїм змістом не відповідали цензурним вимогам, а також і ті, що були написані українською мовою.

Найбільше страхали імператора та уряд в творах історичного спрямування матеріали про Україну, про її самостійний напрямок розвитку. Показовим у цьому відношенні була цензурна тяганина з виданням праць П. Куліша, зокрема етнографічно-фольклористичного, історіографічного збірника "Записки о Южной Руси". Його історичну хроніку "Чорна рада" цензура призупинила саме тому, що твір був написаний українською мовою. Передмову до нього відправили до С.-Петербурзького комітету. І лише після довготривалого розгляду рукопис книги дозволили друкувати.

Як свідчить дослідник видавничої діяльності П. Куліша О. Ю. Кирієнко, історико-популярний нарис П. Куліша "Хмельниччина" (1860) Петербурзький цензурний комітет двічі пересилав до Головного управління цензури. І лише завдяки цензорів О. Никитенку, який у своїй рецензії відмітив, що цензура відповідно до законодавства не має права забороняти видання цього дослідження. При цьому він все ж порадив авторові зняти ті місця, які кидають тінь на відносини Малоросії й Росії у минулому.

Після Емського указу царя все складніше було друкувати твори українською мовою. "Цензура лютує як ніколи, – писав П. Куліш. – Проте не вічно буде шаленіти цензура. Життя не зупиняється і промиває всі потрібні засмічення".

Характерною особливістю української періодики був майже відсутній дозвіл на видання журналів, більше виходило альманахів,

у яких необхідно було, крім україномовних творів, друкувати і матеріали російською мовою.

Іван Нечуй-Левицький писав М. Грушевському на початку 1886 р., який намагався опублікувати оповідання у альманасі "Степ": "Цензура очень сурова к нашим книжкам! Просто грусть охватывает! Обрезает, замазывает, вымазывает и портит...".

Відомий російський вчений О. Міллер у своїй праці "Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)" вважає, що антиукраїнська цензурна політика царизму була пов'язана перш за все як захист державної цілісності імперії Романових. Проте ця позиція царизму була досить жорсткою по відношенню до 12-мільйонного українського народу, який, як відмітив Володимир Антонович у своїй "Записці в справі обмежень української мови", підготовленої для російського уряду, "Малоросія увійшла до складу Російської держави добровільно, без завоювання і боротьби" [109].

Незважаючи на антиукраїнські імперські заборони, в тому числі і цензури, українські демократичні сили вели боротьбу за використання в усіх сферах життя української мови і цим доводили необхідність збереження своєї нації.

Як свідчать дослідники В. Дорошенко та П. Зеленко, від початку нової української писемності і до катастрофічного 1847 р., коли були заарештовані Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров та інші члени Кирило-Мефодіївського братства, вийшло близько 100 друків українською мовою, в 1847 р. не вийшло жодної української книжки, а в наступні мізерна кількість. Хвиля репресій сильно вдарила по відношенню до різних українських видань, про це свідчать наступні показники виходу в світ подібних книжок: в 1848 р. – 3, 1849 р. – 2, 1850 р. – 1, 1851 р. – 2, 1852 р. – 3, 1853 р. – 1, 1854 р. – 3, 1855 р. – 4, 1856 р. – 5.

Під час лібералізації цензури тиск на українську книгу трохи зменшився, тож було видано у 1857 р. – 12, 1860 р. – 24, 1861 р. – 33, 1862 р. – 41 книжка. Цю цифру М. Драгоманов пояснює найактивнішою дією українофільського руху в Росії [110]. А після Валуєвського циркуляру цей показник знову зменшився: 1863 р. – 15, 1864 р. – 11, 1865 р. – 5, 1870 р. – 5, 1875 р. – 30.

І знову Емський указ 1876 р. вдарив по кількості видань української книжки: 1876 р. – 0, 1877 р. – 2, 1878 р. – 2, 1880 р. – жодної, 1881–1883 рр. – 75. І далі знову іде різкий спад, і підноситься випуск книг тільки у кінці другої половини XIX ст., у 1894 р. вийшло 23

книги. Лише на початку ХХ ст. ситуація дещо змінилася на краще, у 1913 р. було видано 264 книжки [111].

Ці показники на основі документів Центрального державного історичного архіву України в Києві були уточнені В. Савчинським і, зокрема, встановлено, що у 1864 р. було випущено 12 книг, 1865 р. – 5, 1866 р. – жодної, 1867–1871 рр. – по 2, 1872 р. – 14 [112].

Наведені цифри свідчать, що царський уряд вів цілеспрямовану політику проти української мови, проти відчуття українців бути українцями. Йшла посиленна русифікація України.

Відомий цензор у Києві М. Юзефович щодо друкування книжок українською мовою писав у своєму доносі імператорові: "Всі ці книги не містять в собі нічого шкідливого і проти цензурного; але розповсюдження їх в народі мають, зрозуміло, свою політичну мету, а ця мета починається з національного партикуляризму, як перехід до політичного сепаратизму" [113]. І далі: "Допустити створення особливої, протонародної літератури на українському наріччі означало б покласти міцні основи до розвитку свідомості у можливості здійснити в майбутньому, хоча, можливо, і далекому майбутньому, відчуження України від Росії" [114].

Були заборонені не лише україномовні твори, а й товариства. У 1873 р. завдяки П. Чужбинському, у Києві було відкрито "Юго-Западный отдел Императорского русского географического общества", до якого увійшли відомі представники української культури: В. Антонович, Ф. Вовк, П. Житецький, О. Левицький, М. Лисенко, К. Михальчук, В. Науменко, О. Русов та ін. А. Короб, яка досліджувала діяльність відділу, стверджує, що його члени не лише займалися пошуком і реєстрацією актів, а й вели самостійну від Петербурзького товариства пошукову та наукову діяльність, про що свідчать їх праці [115].

Активна діяльність членів відділу не пройшла неполітичною. Але оцінка їх роботи була негативною, про що свідчать статті, надруковані у газеті "Киевлянин". Особливо активізувалися нападки на вчених Відділу після проведеного в Києві 2-го Археологічного з'їзду (1874), на якому саме члени відділу продемонстрували свої наукові здобутки, які важко було не помітити. Це демонстрація наукових досягнень українських вчених [116].

Відомий уже нам своїми доносами М. Юзефович у своєму листі просив імператора звернути увагу на діяльність членів Південно-Західного відділу, у яких виявляються українофільські тенденції. Для з'ясування цього питання імператор створив спеціальну комісію, до складу якої увійшли міністр внутрішніх справ О. Тімашев,

начальник III відділу О. Потапов, міністр освіти Д. Толстой, обер-прокурор Синоду. На спеціальній нараді був присутній і М. Юзефович, голова Київської археографічної комісії, цензор, який в деталях доповів комісії про свої застереження відносно утвердження українофільства.

Розглянувши різні видання, що виходили раніше, комісія прийшла до висновку, що "вся літературна діяльність так званих українофілів повинна бути віднесена до прикритого лише пристойними формами наміру посягнути на державну єдність і цілісність Росії. Центр цієї злочинної діяльності знаходиться в сучасний час у Києві" [117].

Крім цього, в протоколі засідання у комісії зазначалося, що київська цензура неодноразово відхиляла рукописи, в яких проглядалися, хоча і не відкрито, а замасковано українофільські прагнення авторів. Деякі книги дозволені цензурою, бо вони не мали антиурядового характеру, але їх розповсюдження на малоросійській мові серед простого населення мали підбурливий характер.

Було прийнято рішення: розширити повноваження цензурних комітетів щодо заборони українських видань, що з'являються в Росії, а також привозяться із-за кордону (у цей час активізувалася діяльність українців у Львові), крім історичних документів і пам'яток. Олександр II наклав резолюцію: "Виконати, але з тим, щоб Відділ Географічного Товариства у Києві у сучасному його складі був закритим і щоб відкриття його знову не могло поновитися не інакше, як з Мого дозволу з представлення Міністерства Внутрішніх Справ. Емс. 18–30 травня 1876 р." [118].

Ця урядова нарада і розгляд на ній скарги М. Юзефовича сприяли підписанню Олександром II сумнозвісного Емського указу 1876 р.

Поліція уважно слідкувала за видавничою справою та книговидаванням. До III відділу у 1874–1875 рр. надсилались як обов'язковий примірник 104 журналів і альманахів 65 різних газет. Крім цього, для відділу виписували 11 іноземних газет, які виходили в Парижі, Лондоні, Лейпцизі, Брюсселі [119].

Про характер літератури цього періоду III відділ інформував царя: "Взагалі, у нашій літературі панує виключно революційне спрямування, зі знаменем заперечення всього існуючого до сучасного часу порядку. Спрямування це тим більше шкідливе, що заражає юне покоління..." [120].

У 1880 р. на зміну III відділу прийшов Департамент поліції. У цей час комісія під керівництвом князя С. М. Урусова намагалася

розробити новий статут, проте це їм не вдалося. Шеф жандармів начальник III відділу П. О. Шувалов, який оголив ці організації після замаху на Олександра II, говорив, що свобода друку несумісна з нашими правилами правління, вона можлива лише у конституційній державі, де вона служить доповненням свободи слова.

Царювання Олександра III (з 1881 до 1894 рік) проходило в період активізації громадської думки і проявів суспільних рухів. Новий імператор, продовжуючи політику батька, намагався стабілізувати ситуацію в державі. В управлінні державою відіграв провідну роль "триумвірат", який складався із обер-прокурора Священного Синоду К. П. Победоносцева, міністра народної освіти графа Д. О. Толстого і видавця та публіциста М. М. Каткова. За 14 років правління Олександра III країна в економічному і культурному відношенні у порівнянні з попереднім періодом пішла набагато вперед. Було відкрито багато шкіл, видано різного плану книжок тощо.

Що ж до друкованого слова, то прибічники нового царя стояли на тому, щоб обмежити свободу слова. Новий міністр внутрішніх справ граф М. П. Ігнат'єв розробив новий проект закону про друк. Але граф Д. О. Толстой розробив Тимчасові правила про друк, і вони були затверджені імператором. За тими правилами було створено Раду, до складу якої увійшли міністри внутрішніх справ, народної освіти, юстиції й обер-прокурор Синоду. Саме ця Рада і вирішувала долю друку.

Тимчасові правила, прийняті 27 серпня 1882 р., завершили контрреформу. В законодавчому порядку було ліквідоване все те, що передбачалося Тимчасовими правилами 1865 р. у 1885 р. були прийняті нові правила, в яких дещо послабилися вимоги до забони друкування. Міністерство внутрішніх справ само визначало, що треба відносити до шкідливих праць.

У період правління Олександра III спеціальних нормативних актів з питань цензури практично не приймалося, обмежувалися лише актами та циркулярами. 1 січня 1883 р. начальником Головного управління у справах друку за рекомендацією графа Д. О. Толстого став Є. М. Феоктистов, який перебував на цій посаді до 1896 р.

Саме на цей період припадає функціонування журналу "Киевская старина", який був зініційований професорами Київського університету та іншими діячами культури України, зокрема В. Б. Антоновичем, О. М. Лазаревським, М. І. Петровим, П. Г. Житецьким, О. І. Левицьким та ін. Головний редактор журналу, відомий діяч Ф. Г. Лебединцев 4 серпня 1881 р. звернувся до Головного управ-

ління у справах друку з проханням дозволили йому видавати журнал без попередньої цензури [121].

Після відповідних процедур і узгоджень з генерал-губернатором О. Р. Дрентельном, цензором у Києві М. Ф. Юзефовичем надійшов дозвіл на видання журналу. Проте начальник Головного управління у справах друку князь П. П. Вяземський, відзначаючи позитивну характеристику головного редактора та спеціальний науковий характер видання, наголошував, що безцензурні видання можуть друкуватися лише в Москві та С.-Петербурзі [122]. Таким чином, матеріали, що друкувалися в журналі, проходили цензурування у окремого цензора у Києві, який мав широкі повноваження: забороняти статтю, матеріал чи окремі її частини.

Програма "Киевской старины", яка була затверджена 17 жовтня 1881 р., передбачала вивчення історії Південної Росії (слово "Україна" в той час не вживалося), яке знаходило втілення у різних наукових розвідках, публікаціях різного історичних документів [123], зокрема, мемуарів, спогадів, архівних справ, пам'яток, статті бібліографічного характеру тощо. Це було після журналу "Основа", який виходив протягом короткого часу (1861–1862 рр.) – солідного наукового видання історичного спрямування.

Хоча журнал дозволили друкувати, проте ставилися до нього з насторогою. На це звернули увагу В. Замлинський і М. Палієнко у своїй статті про журнал, вказавши на лист відомого російського історика М. Оглобліна до редактора Ф. Лебединцева: "Вас цікавить думка Каткова про "Киевскую старину". Прямого відгуку, його не знаю, але ось Вам попередній: відомий Вам мій колега Востоков почав нещодавно писати до "Московских ведомостей" рецензії на історичні видання, в тому числі хотів ввести постійні звіти і про "Киевскую старину". Написавши статтю про останню, він здав її [цензуру] Петровському (секретар і відповідальний редактор "Московских ведомостей"), але той повернув її". Причина полягала в тому, що видавець газети М.Н. Катков існує, а є єдина Росія [124].

Цензурування матеріалів "Киевской старины" проводили В. Л. Рафальський та Б. М. Юзефович. Їх цінували у Головному управлінні цензури як вимогливих і принципових працівників. Про це свідчать спогади начальника управління Є. М. Феоктистова (1883–1896), який щодо В. Л. Рафальського писав: "Судити про те, що відбувалося в Південно-Західному краї, я міг лише частково, на підставі тих справ, що були зосереджені в Головному управлінні друку. Серед паперів, які збереглися у мене, є листи київського цензора В. Л. Рафальського, одного з найрозумніших і благородних

діячів, листи, що проливають світло на шкідливу діяльність поляків, жидів, українофілів – усієї саранчі, для боротьби з якою були потрібні енергійні зусилля, а уряд задовольнявся лише деякими півзаходами" [125].

В. Л. Рафальський, як і Б. М. Юзефович, відправляв усі матеріали журналу, написані українською мовою, а також ті, що викликали сумніви, у Головне управління друку в С.-Петербургу. Архівні матеріали свідчать, що не лише статті, а й документи, листи, спогади тощо проходили цензурну перевірку, і значна частина їх була забронена. Так, цензура не дозволила надрукувати у березні 1885 р. листа Папи римського Пія IX до російського царя Олександра II, бо в той час документи царської сім'ї не дозволяли друкувати, крім журналу "Русский архив". Головному редактору "Киевской старины" Ф. Г. Лебединцеву не дозволили надрукувати в журналі також Статут Кирило-Мефодіївського товариства як історичну пам'ятку. Начальник Головного управління з преси Є. М. Феоктистов у листі до Ф. Г. Лебединцева писав: "Я знаходжу поки що несвоєчасним друкування статуту цього українофільства, яке надзвичайно проявляється особливо останнім часом в цьому краї, з огляду на те, нарешті, що ідеї цього товариства, власне, лягли в основу поглядів крайніх українофілів, що вкупі з п. Драгомановим мріють створити "самостійну", "південноруську державу", як зазначається в статуті цього товариства, а тому публікація статуту, може, на мою думку, лише підтримати ті крайні українофільські прагнення, які існують на цей час" [126].

Все те, що було пов'язане з незалежністю України, її самостійністю, її мовою, культурою, не пропускалося цензурою. У зв'язку з цим не була дозволена публікація статей та матеріалів про діячів української культури Порфирія Кореницького, Григорія Квітку-Основ'яненка, Михайла Драгоманова, Федора Вовка, Івана Франка, Г. Честахівського й ін., в яких, на думку цензорів, проглядалися українофільські тенденції щодо подальшої долі України, використання української мови, етнографії тощо.

Ім'я проф. М. Драгоманова взагалі не дозволялося вживати. Підтримуючи дії цензора Б. Юзефовича, начальник Головного управління з преси Є. Феоктистов вважав, що їх боротьба за самостійність і мову має "тенденційне значення і нагадує українцю ті щасливі для нього часи, коли і думка, і самі дії свідчили про злочинний потяг до самотності" [127].

Головні редактори журналу "Киевская старина" Ф. Лебединцев та В. Науменко докладали багато зусиль у боротьбі з цензурою,

щоб опублікувати статті та матеріали, історичні документи, пов'язані з історією та культурою України.

Таким чином, цензурні заборони протягом всього XIX ст. заважали здійснювати правдиві, історично конкретні дослідження як вітчизняної, так і світової історії. У цих заборонних рішеннях переважала не конкретна наукова позиція цензорів, а політика царського уряду та самого імператора. Заборони підлягали теми, які були пов'язані з визвольними рухами, зміною влади у тій чи іншій державі, різного роду смутами, бунтами, повстаннями, боротьбою за Конституцію тощо. Страх за міцність своєї влади штовхали на заборону тих тем, матеріал яких міг наштовхнути читача на роздуми про стан, в якому знаходилася Росія.

Під забороною були також праці, в яких висвітлювалися події, що торкалися критичних сторін життя самодержавців Росії, бо імператори бережно зберігали ідеалізовані образи своїх попередників і боялися, щоб до широких мас не дійшли свідчення про жорстокість самодержавців, а також їх прибічників. Під забороною перебувала також церковна тематика з її догматичним вченням. Про все це можна було говорити лише в позитивному плані.

Окремо стояла тема, пов'язана з історією України, що іменувалася Малоросією, Малою Росією, тобто частиною Росії. Переслідувалися не лише дослідження, в яких говорилося про потяг народу до самостійності, а й про періоди, коли Україна не входила до складу Росії, про гетьманщину. Більше того, заборонялася і українська мова, якою не можна було ні друкувати наукові праці, ні доносити історичні істини рідною мовою в школах та вишах.

Підсумовуючи, слід зазначити, що цензурні заборони стояли на шляху розповсюдження знань історичного спрямування, дослідження тих тем, які були актуальними в силу соціально-політичної ситуації, яка складалася в Російській імперії протягом XIX – на початку XX ст.

Література

1. Арсеньев К. К. Законодательство о печати / К. К. Арсеньев. – СПб. : Типолиитография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1903. – 264 с.
2. Джаншиев Г. А. Эпоха великих реформ / Г. А. Джаншиев. – СПб. : Типолиитография Б. М. Вольфа, 1907. – 1006 с.
3. Энгельгард Н. А. Очерк истории русской цензуры в связи с развитием печати. 1803–1903 / Н. А. Энгельгард. – СПб., 1904. – 52 с.
4. Лемке М. К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX ст. / М. К. Лемке. – СПб. : Книгоиздательство М. В. Пирожкова. –

1904 ; його ж. Эпоха цензурных реформ / М. К. Лемке. – СПб., 1904 ; його ж. Николаевские жандармы и литература: 1826–1855 / М. К. Лемке. – СПб., 1908.

5. Розенберг В. А. Из истории русской печати: Организация общественного мнения в России и независимая беспартийная газета "Русские ведомости" (1863-1918 гг.) / В. А. Розенберг. – Прага : Издательство "Пламя", 1924. – 263 с. ; його ж. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем / В. А. Розенберг. – М. : Издательство М. и С. Сабашниковых, 1905. – 255 с.

6. Скабичевский М. А. Очерки истории русской цензуры (1700–1863 г.) / М. А. Скабичевский. – СПб. : Издатель (Ф. Павленков), 1892. – 507 с.

7. Стасов В. В. Цензура в царствование императора Николая I // Русская старина. – 1901. – Т. 107. – № 8. – С. 398–404.

8. Антонович В. Б. Записка в справі обмежень української мови // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – Київ, 1908. – Кн. 3. – С. 33–39 ; Грушевський М. Ганебній пам'яті / М. Грушевський // Україна. – К., 1926. – Кн. 4. – С. 46–47 ; Данилов В. Киевская старина по цензурным документам / В. Данилов // Бібліографічні вісті – К., 1925. – № 1–2. – С. 59–71 ; Дорошенко Д. Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки Д. Дорошенко // Україна : науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. – 1907. – Т. IV, ч. 2. – С. 17–34 ; Драгоманов М. П. По вопросу о малорусской литературе / М. П. Драгоманов // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова. – Т. 2. – Париж, 1907. – С. 153–199 ; Ефремов С. Вне закона : к истории цензуры в России / С. Ефремов // Ефремов С. О. Літературно-критичні статті. – К. : Дніпро, 1993. – С. 14–47 ; Стебницький П. Очерк развития цензурного режима в отношении малорусской письменности / П. Стебницький // Україна : наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26/27. – С. 94–110.

9. Балуев Б. П. Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика / Б. П. Балуев. – М., 1971. – 254 с. ; Бережной А. Ф. Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914) / А. Ф. Бережной. – Ленинград, 1967. – 288 с. ; Герасимова Ю. И. Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х – начала 1860-х гг. / Ю. И. Герасимова. – М., 1974. – С. 80–82 ; Ерошкин Н. П. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1965. – С. 148, 165–166 ; Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX века / П. А. Зайончковский. – Москва, 1970. – 444 с. ; Раскин Д. И. Исторические реалии российской государственности и русского гражданства в XIX веке / Д. И. Раскин // Из истории русской культуры. – М., 1996. – Т. 5. – С. 720–721 ; Эльяшевич Д. А.

Правительственная политика и еврейская печать в России: 1797–1917. Очерки истории цензуры. – СПб., Иерусалим, 1999. – С. 96.

10. Тимошик М. Її величність – книга. Історія видавничої справи Київського університету / М. Тимошик. – К., 1999. – 308 с. ; його ж. Історія видавничої справи / М. Тимошик. – К., 2003. – 495 с.

11. Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку ХХ ст. / Н. Щербак // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 58–65.

12. Замлинський В. О. Журнал "Киевская старина" під царською цензурою / В. О. Замлинський, М. Г. Палієнко // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 62–76.

13. Картелян О. Д. Діяльність О. Г. Тройницького у головному управлінні цензури (1857–1861 рр.) // Історичний архів : збірник праць. – Миколаїв, 2009. – 200 с.

14. Кириєнко О. Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 83–98 ; його ж. Видавнича діяльність П. Куліша та царська цензура / О. Ю. Кириєнко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 15. – С. 58–62.

15. Гринченко Н. А. Организация цензуры в России в первой четверти ХІХ века. Адодуров / Н. А. Гринченко // Век Просвещения : сборник / РАН, Науч. совет "История мировой культуры", Комис. по истории кн. культуры и комплекс. изучению книг, Комис. по культуре Просвещения, Ин-т всеобщей истории, Центр по изучению ХVІІІ в. – М. : Наука, 2008. – Вип. 2 : Цензура и статус печатного слова во Франции и в России (эпоха Просвещения) : в 2 кн. – Кн. 1 / редкол.: С. Я. Карп (отв. ред.) и др. ; сост. Г. А. Космолинская. – 2008. – 540, [1] с. – С. 205–228 ; її ж. Профессор в цензурном ведомстве России в первой половине ХІХ в. // Труды Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств / СПбГУКИ. – СПб. : СПбГУКИ, 2013. – Т. 201 : Книжное дело: вчера, сегодня, завтра. – Ч. 1 : Традиции и инновации в книжном деле. ХІІ Смирдинские чтения ; Ч. 2 : История библиотечно-информационного факультета. – С. 9–19 ; її ж. Комитет цензуры иностранной в Петербурге. 1828–1917 : документы и материалы / сост. Н. А. Гринченко, Н. Г. Патрушева ; РНБ. – СПб. : РНБ, 2006. – 264 с. ; її ж. История цензурных учреждений Прибалтийских губерний : конец ХVІІІ в. : 1917 г. / Н. А. Гринченко, В. С. Измозик, Н. Г. Патрушева и др. // Книжное дело в России в ХІХ – начале ХХ века : сб. науч. тр. – СПб. : РНБ, 2003. – Вип. 11. – С. 121–172 ; її ж. Центральные учреждения цензурного ведомства (1804–1917) / Н. А. Гринченко, Н. Г. Патрушева // Книжное дело в России в ХІХ – начале ХХ века. – СПб. : РНБ, 2008. – Вип. 14. – С. 185–302 ; її ж. Комитет цензуры иностранной (1828–1917) / Н. А. Гринченко,

Н. Г. Патрушева // Труды : сб. научных трудов по материалам 13-х Смирдинских чтений. – СПб. : СПбГУКИ, 2004. – Т. 159 : Книжная культура Петербурга. – С. 62–70 ; ii ж. Conversations-Lexicon и его цензурная история в России / Н. А. Гринченко // Книга. Исследования и материалы. – М. : Наука, 2005. – Сб. 83. – С. 245–253 ; ii ж. Цензоры – читатели сочинений о России на иностранных языках (2-я четверть XIX в.) // Чтение в дореволюционной России. – М., 1995. – Вып. 2. – С. 66–78 ; ii ж. Цензура иностранная во второй четверти XIX в. (функции, организация) // 200-летие российской цензуры : тез. науч. семинара кафедры истории журналистики СПбГУ. Ноябрь 1996. – СПб., 1996. – С. 6–7 ; ii ж. Цензура в Прибалтике в первой половине XIX в. // Vārda brīvība, cenzūra, bibliotēkas. Starptautiska Konference. Konferenču materiālu krājums. Rīga, 14. 10–17. 10. 1998. – Rīga, 1998. – Рl. 33–38 ; ii ж. История цензурных учреждений Москвы в первой половине XIX – начале XX в. // Средства массовой информации в современном мире : тез. науч.-практ. конф. (СПбГУ. 26–27 апреля, 1999) – СПб., 1999. – С. 86-87 (в соавт. с Н. Г. Патрушевой) ; ii ж. Цензоры Москвы : 1804–1917 : аннотированный список // Новое литературное обозрение. – 2000. – № 44. – С. 409–434 (в соавт. с Н. Г. Патрушевой) ; ii ж. История цензурных учреждений в России в первой половине XIX в. // Цензура в России. История и современность : сб. науч. трудов. – СПб., 2001. – Вып. 1. – С. 15–46 ; "Цензоры Российской империи. Конец XVIII – начало XX века". Проект справочника // Книга. Культура. Общество : сб. науч. тр. по материалам 12-х Смирдинских чтений. – СПб., 2002. – Т. 154. – С. 59–62 (в соавторстве с Н. Г. Патрушевой) ; ii ж. Организация цензуры в Казани в XIX – начале XX века // средства массовой информации в современном мире : тез. науч.-практ. конференции. (СПбГУ, 24–25 апреля 2002). – СПб., 2002. – С. 7–8 (в соавторстве с Н. Г. Патрушевой) ; ii ж. "Цензоры Российской империи. Конец XVIII – начала XX века". Проект справочника // Источниковедческие и методологические проблемы биографических исследований : сб. материалов науч.-практ. семинара (СПб., 4–5 июля, 2002). – СПб., 2002. – С. 110–116 (в соавторстве с Н. Г. Патрушевой) та in.

16. Дыскина Т. Л. Политика русского правительства в области печати до Цензурного устава 1804 года / Т. Л. Дыскина // Сборник научных трудов Нижегородского юридического института МВД России. – Н. Новгород, 1999. – Вып. 5. – С. 49–58 ; ii ж. Цензурное законодательство 1804 года // Межвузовская научная конференция "Право, история права", 18–19 мая 2000 г. : труды. – Н. Новгород, 2000. – С. 53–55 ; ii ж. Временные правила о печати 60-х гг. XIX в. и российское Министерство внутренних дел // Нижегородский юрист : Сборник научных статей. – Н. Новгород, 2000. – Вып. 2. – С. 50–54 ; ii ж. Деятельность комиссии Кобеко по составлению нового цензурного закона //

Межвузовская научная конференция 29–30 апреля 2002 г. : труды. – Н. Новгород, 2002. – С. 17–23.

17. Космолинская Г. А. Два куратора Московского университета – две цензуры : И. И. Шувалов и В. Е. Адодуров // Век Просвещения : сборник / РАН, Науч. совет "История мировой культуры", Комис. по истории кн. культуры и комплекс. изучению книг, Комис. по культуре просвещения, Ин-т всеобщ. истории, Центр по изучению XVIII в. – М. : Наука, 2008. – Вып. 2 : Цензура и статус печатного слова во Франции и в России эпоха Просвещения : в 2 кн. – Кн. 1 / редкол.: С. Я. Карп (отв. ред.) и др.; сост. Г. А. Космолинская. – 2008. – 540, [1] с. – С. 263–282.

18. Патрушева Н. Г. Пересмотр цензурного законодательства в 1862 г. и демократическая печать / Н. Г. Патрушева // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX в. – Вып. 3 : Книга в контексте общественного и культурного развития. – Л., 1988. – С. 105–111 ; ii ж. Цензурная реформа 1865 года и русская периодическая печать // Буржуазные реформы в России второй половины XIX века : межвуз. сб. науч. трудов. – Воронеж, 1988. – С. 105–111 ; iii ж. Материалы фонда В. А. Цез как источник по истории подготовки закона о печати 1865 г. // Исследования памятников письменной культуры в собраниях и архивах Отдела рукописей и редких книг ГПБ : Сб. науч. трудов. – Л., 1988. – С. 108–115 ; ii ж. Учреждение Главного управления по делам печати (1865 г.) и начало его деятельности // Книжное дело в России во второй половине XIX в. – Л., 1989. – Вып. 4. – С. 27–34 ; ii ж. Реформа цензуры в России 1865 г. : закон и практика // IV World Congress for Soviet and East European Studies: Abstracts. – Harrogate, 1990. – P. 99 ; ii ж. Цензурная реформа в России 1865 г. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / ЛГУ им. А. А. Жданова. – Л., 1990. – 18 с. ; ii ж. Реформа цензуры в России 1865 г. : Закон и практика // Solanus : International Journal for russian and East European bibliographic, library and publishing studies. New Series. – 1991. – Vol. 5. – P. 120–129 ; ii ж. Деятели печати в борьбе с цензурой: 60-е гг. XIX в. // Книжное дело в России в конце XIX – начале XX в. – СПб., 1992. – Вып. 6. – С. 41–55 ; ii ж. Теория "Нравственного влияния" на общественное мнение в правительственной политике в отношении печати в 1860-е гг. // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX в. – СПб., 1994. – Вып. 7. – С. 113–125 ; ii ж. Цензура в России во второй половине XIX века в воспоминаниях современников // Цензура в России: история и современность. Тезисы конференции 20–22 сентября 1995 г. – СПб., 1995. – С. 41–42 ; ii ж. Цензурная реформа 1865 г. в карикатурах "Искры" // Книга. Исследования и материалы. – М., 1995. – Вып. 71. – С. 228–239 ; ii ж. Проблемы взаимоотношений деятелей печати с цензурой в конце 1860-х – начале 1880-х гг. // Книжное дело в России в конце XIX – начале XX в. – СПб., 1996. – Вып. 8. – С. 29–50 ; ii ж. Цензура в России во второй

половине XIX в. : Законы и практика // 200 лет Российской цензуре. Тез. науч. семинара кафедры истории журналистики. Ноябрь, 1996. – С. 11–12 ; ii ж. Попытки пересмотра цензурного законодательства в правительственных комиссиях в конце 1860-х и в начале 1880-х гг. // Средства массовой информации в современном мире. Тез. науч.-практич. конф. – СПб., 1997. – С. 159–160 ; ii ж. Законодательство о печати // Книга в России. 1881–1895 / Под общ. ред. И. И. Фроловой. – СПб., 1997. – С. 32–40 ; ii ж. Цензура и печать в России в конце 1860-х – начале 1880-х гг. (История цензурной контрреформы) // Solanus : International Journal for russian and East European bibliographic, library and publishing studies. New Series. – Vol. 11. – 1997. – P. 63–89 ; ii ж. Некоторые экономические меры воздействия на периодическую печать во второй половине XIX века // Средства массовой информации в современном мире. Тез. науч.-практич. конф. СПб. 22, 23 апреля, 1998. – С. 89–90 ; ii ж. Изучение истории цензуры второй половины XIX – начала XX века в 1960–1990-е гг. : Библиографический обзор // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 30. – С. 425–438 ; Г. К. Градовский и цензура // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века. Сборник науч. трудов. – СПб., 1998. – Вып. 9. – С. 35–48 ; ii ж. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX века // Vārda brīvība, cenzūra, bibliotēkas: Starptautiska Konference. Konferences materiālu krājums, (Rīga, 14.10.–17.10.1998). – Pī. 39–44 ; ii ж. Организация цензурного надзора в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века // Средства массовой информации в современном мире : тез. науч.-практ. конференции. СПб. 26, 27 апреля 2000 г. – СПб., 2000. – С. 81–82 ; ii ж. Цензурный аппарат России во второй половине XIX – начале XX века // Памяти Ю. Д. Марголиса. Письма, документы, научные работы, воспоминания / Сост. Н. О. Серебрякова, Т. Н. Жуковская. – СПб., 2000. – С. 669–678 ; Еврейская печать и цензура (Рец. на кн. : "Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России. 1797–1917 : очерки истории цензуры". СПб.–Иерусалим, 1999. – 792 с.) // Клио. – 2000. – № 2 (11). – С. 305–307 ; ii ж. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX века // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века. сб. научных трудов. – СПб., 2000. – Вып. 10. – С. 7–48 ; ii ж. Профессия – цензор (по документам и воспоминаниям) // У мысли стоя на часах... : Цензоры России и цензура / под ред. Г. В. Жиркова. – СПб., 2000. – С. 24–37 ; ii ж. Законы о печати в начале XX века // Средства массовой информации в современном мире : тез. науч.-практ. конференции. (СПб. 25, 26 апреля 2001 г.) – СПб., 2001. – С. 42–43 ; ii ж. Цензура в России в конце XIX – начале XX века : сборник воспоминаний / сост., авт. вступ. ст., примеч. и указ. Н. Г. Патрушева ; ред. М. А. Бенина. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. –

366 с. ; ii ж. Отчеты цензурного ведомства как источник по истории цензуры в России второй половины XIX – начала XX века // Книга и мировая цивилизация. Материалы одиннадцатой междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. Москва, 20–21 апреля 2004 г. – М., 2004. – Т. 2. – С. 270–273 ; iii ж. Штатные и внештатные цензоры России // Цензурный режим переходных эпох : материалы Всероссийской научной конференции факультета журналистики СПбГУ. (СПб., 19 ноября 2003 г.) – СПб., 2004. – С. 96–99; История цензурных учреждений на Кавказе в XIX – начале XX века // Книжное дело на Северном Кавказе : История и современность : сборник статей. – Краснодар, 2004. – С. 170–195.

19. Ущиповский С. Н. Основные направления цензурного редактирования текстов в журнале "Исторический вестник" (по архивным материалам) / С. Н. Ущиповский // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История, Языкознание, Литературоведение. – 1992. – Вып. 2 (№ 9). – Апрель. – С. 112–116.

20. Космолинская Г. А. Цензура в Московском университете XVIII века ("Доновиковский" период) / Г. А. Космолинская // Цензура и доступ к информации: история и современность [Текст] = *Censorship and access to information: history and the present* : тезисы докладов международной научной конференции. (СПб., 16–18 марта 2005 г.) / Комиссия по свободному доступу к информации и свободе выражения [и др.] ; ред. М. Б. Конашев. – СПб. : Изд-во РНБ, 2005. – 126 с. ; Чирскова И. М. Цензурная регламентация исторической науки в России второй половины XIX века / Г. А. Космолинская // Вестник Российской Академии Наук. – 1998. – Т. 68., № 1. – С. 62–75.

21. Скабичевский А. М. Очерки истории русской цензуры (1700–1763 гг.) / А. М. Скабичевский. – СПб., 1892. – С. 86.

22. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре. 1720 по 1862 годы. – СПб., 1862. – С. 77.

23. Скабичевский А. М. Вказ. праця. – С. 85

24. Устав о цензуре. – СПб., 1804 ; Полное Собрание Законов. – Т. 28. – 1804–1805. – № 21388.

25. Скабичевский А. М. Вказ. праця. – С. 100.

26. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год. – СПб., 1862. – С. 200.

27. Устав о цензуре. – СПб., 1804. – С. 11.

28. Сиповский В. В. Из прошлого русской цензуры / В. В. Сиповский // Русская старина. – 1899. – № 4. – С. 164 ; Лемке М. К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – СПб, 1904. – С. 237.

29. Скабичевский А. М. Вказ. праця. – С. 111.

30. Там само.

31. Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций. Т. 3. – Мн. : Харвест, 2003. – С. 490-494.
32. Скабичевский А. М. Вказ. праця. – С. 133.
33. Там само. – С. 187.
34. Там само. – С. 162.
35. Там само.
36. РГИА, ф. 772, оп. 1, ед. хр. 532.
37. РГИА, ф. 776, оп. 22, ед. хр. 92.
38. Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России : 1797–1917. Очерки истории цензуры. – СПб. ; – Иерусалим, 1999. – С. 96.
39. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 176.
40. Там само. – С. 316
41. Там само. – С. 322.
42. Полное Собрание Законов. Собрание 2. – Т. 6. – 1831. – № 4603.
43. Никитенко А. В. Дневник. – М., 1955. – Т. 1. – С. 311.
44. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX вв. Учеб. пособ. – М. : Аспект Пресс, 2001 // <http://evartist.narod.ru/text9/35.htm>
45. Там само.
46. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре ... – С. 140, 227.
47. Жирков Г. В. Вказ. праця.
48. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 298.
49. Русская Старина. – 1886. – № 1. – С. 183.
50. Н.М. В-ов. Инокентий // Русская Старина. – 1878. – Ноябрь. – С. 387.
51. Русская Старина. – 1878. – Ноябрь. – С. 388.
52. Семевский В. И. Ник. Ив. Костомаров // Русская старина. – 1886. – № 1. – С. 183–185.
53. Киевская старина. – 1903. – № 7–8. – С. 25–26.
54. Сухомлинов М. И. Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 г. // Древняя и новая Россия. – СПб., 1877. – Т. 1 (январь – апрель). – С. 42–53.
55. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 242.
56. Русская старина. – 1890. – № 2. – С. 376–377, 380.
57. Никитенко А. В. Дневник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.imwerden.info/elousenko/books/memoirs/nikitenko_dnevnik_1.htm. – Назва з екрана.
58. Жирков Г. В. Вказ. праця.
59. Русская старина – 1890. – № 2. – С. 378-380.
60. Там само.

61. Скабичевский А. М. Вказ. праця. – С. 342.
62. Жирков Г. В. Вказ. праця.
63. Исторический вестник. Историко-литературный журнал. – 1883. – Май. – С. 362.
64. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 256–257.
65. Там само. – С. 363.
66. Там само.
67. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 258.
68. Жирков Г. В. Вказ. праця.
69. Корф М. А. Император Николай Первый в совещательных собраниях / М. А. Корф // Сборник РИО. – Т. 98. – 1896. – С. 123.
70. Жирков Г. В. Вказ. праця.
71. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 244.
72. Жирков Г. В. Вказ. праця.
73. Никитенко О. В. Дневник. – С. 186.
74. Русский Архив. – 1892. – № 2. – С. 248–251.
75. Русская Старина. – 1889. – № 4. – С. 241.
76. Историч. вестник. – 1887. – Декабрь. – С. 517.
77. Кочубинский А. А. О. М. Бодянский в его дневнике // Исторический вестник. – 1887. – Декабрь. – С. 507, 517 ; Семевский М. И. Путевые очерки, заметки и наброски // Русская старина. – 1889. – № 4. – С. 240–241.
78. Титов А. А. К делу об издании истории Флетчера / А. А. Титов // Русская старина – 1890. – № 1. – С. 54.
79. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 298.
80. Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX ст. / М. Лемке. – СПб., 1904. – С. 285.
81. Там само. – С. 285.
82. Там само. – С. 286.
83. Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX ст. – С. 286.
84. Жирков Г. В. Вказ. праця.
85. Скабичевський. Вказ. праця. – С. 390.
86. Там само. – С. 390.
87. Сборник постановлений по цензуре... – С. 422.
88. Там само. – С. 427.
89. Там само. – С. 436.

90. Батури́н Ю. М. Цензура против гласности : от Ивана Грозного до 1917 г. // Советское государство и право. – 1989. – № 3. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://vivovoco.astronet.ru/VV/THEME/STOP/BATURIN>. HTML. – Назва з екрана.
91. Жирков Г. В. Вказ. праця.
92. Патрушева Н. Г. Цензурные реформы середины XIX в... [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.gramota.net/materials/3/2011/5-3/34.html>. – Назва з екрана.
93. Котельников В. А. Гончаров как цензор [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://vivovoco.astronet.ru/VV/THEME/STOP/GONTCHAROV>. HTML. – Назва з екрана.
94. ЦГИА, ф. 774, оп. 1, № 15, л. 25, 26 об.
95. Добровольский Л. М. И. А. Гончаров о публикации русских политических материалов второй половины XVIII века / Л. М. Добровольский // Исследования по отечественному источниковедению : сб. статей, посвященный 75-летию проф. С. Н. Валка. – М.; Л., 1964. – С. 207–210.
96. Котельников В. А. Вказ. праця.
97. Антонова Т. В. Борьба за свободу печати в пореформенной России 1861–1882 гг. : автореф. дис. ... докт. ист. наук / Т. В. Антонова. – Саратов, 1993.
98. Арсеньев К. Законодательство о печати. – СПб., 1903. – С. 2.
99. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов / М. Лемке – СПб., 1904. – С. 11.
100. РДИА, ф. 772, оп. 1, спр. 5861, арк. 1-8.
101. Добровольский Л. М. Запрещенные книги в России... – С. 66.
102. Там само. – С. 67.
103. Там само. – С. 68.
104. Материалы, собранные Особой комиссией для пересмотра действующих постановлений о цензуре и печати. Ч. III. – СПб., 1870. – С. 570–589.
105. Полянская Л. Обзор фонда Центрального комитета цензуры иностранной / Л. Полянская // Архивное дело. – 1938. – № 1. – С. 68–75; Полянская Л. И. Архивный фонд Главного управления по делам печати. Обзор / Л. Полянская // Литературное наследство. – Кн. 22-24. – СПб., 1935. – С. 616.
106. Добровольский Л. М. Запрещенная книга в России... – С. 88.
107. Флеровский Н. Три политические системы. Воспоминания. – Лондон, 1897. – С. 263–270 ; Аптекман О. В. Василий Васильевич Берви-Флеровский. – Л. : Колос, 1925. – С. 57–58.

108. Бурцев А. Е. Обстоятельное библиографическое описание редких и замечательных книг / А. Е. Бурцев. – СПб., 1901. Т. VI. – С. 814.
109. Бурцев А. Е. Обстоятельное библиографическое описание редких и замечательных книг. / А. Е. Бурцев. – Т. V. – СПб., 1901. – С. 354–361.
110. Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 39.
111. Драгоманов М. П. Антракт з історії українознавства (1863–1872) // Драгоманов М. П. Вибране. – К. : Либідь, 1991. – С. 207.
112. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К. : НАН України, Інститут української археографії. – Т. 3. – 1995. – С. 801–1232.
113. Савчинський В. Цензурна політика Російського самодержавства і українське книговидання // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 107–112.
114. Міяновський В. Ювілей цензурного акту 1876 року / В. Міяновський // Бібліологічні вісті – К., 1926. – № 3 – С. 69.
115. Там само.
116. Короб А. Політичні чинники другої половини XIX ст. та їх вплив на функціонування української видавничої справи як однієї із складових національного процесу / А. Короб // Українознавство. – 2010. – № 3. – С. 79.
117. До історії указу 1876 року про заборону українського письменництва // Україна. Науковий літературно-публіцистичний щомісячний журнал. – К., 1907. – Т. II. Травень. – С. 135–151.
118. Там само. – С. 141.
119. Там само. – С. 151.
120. ГАРФ, ф. 109, оп. 213, спр. 24, 34, 35; Сидорова М. В. Библиотеки нелегальных изданий при учреждениях политического сыска / М. В. Сидорова // Книга в России XI–XX века. – СПб. : Изд. Отдела библиотеки РАН, 2004.
121. ГЛРФ, ф. 109, оп. 223, спр. 223, спр. 27, арк. 53.
122. ЦДІА України, ф. 295, оп. 1, спр. 16, арк. 1–19.
123. Там само, арк. 15.
124. Інститут рукопису ЦНБ НАН України, ф. 3, спр. 6567, арк. 1.
125. Феркитов Е. М. За кулісами політики и литературы (1848–1896). Воспоминания. – М., 1991. – С. 268.
126. ЦДІА України, КМФ. 19, оп. 1, спр. 20, арк. 38.
127. Там само, арк. 101 зв.

Соціальна діяльність установ селянського самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)

Охарактеризовано соціальні функції установ селянського самоврядування (допомога нужденним, сиротам, тим, хто втратив дієздатність, тощо). Авторка вважає: попри бюрократизацію і формалізацію цієї діяльності, загалом вона стала вагомим чинником суспільного поступу, сприяла формуванню підвалин соціального захисту населення.

Ключові слова: селянське самоврядування, соціальна допомога, громадське опікування.

Охарактеризованы социальные функции органов крестьянского самоуправления (помощь нуждающимся, сиротам, утратившим дееспособность, и другим). Автор считает: несмотря на бюрократизацию и формализацию этой деятельности, в целом она стала существенным фактором общественного развития, способствовала формированию основ социальной защиты населения.

Ключевые слова: крестьянское самоуправление, социальная помощь, общественное призрение.

Tsarism with the introduction of the peasant self-government by the reform in 1861, among other things, ordered to the newly created peasant institutions to perform social functions, which in pre-reform times landowner had to perform: to take care of destitute people, orphans and those who have lost capacity. "Public disdain" was a part of social activity of self-government institutions and first of all was intended to deprive the state structures of the troubles concerning with organization of public assistance to the farmers. Peasant self-government institutions had to help to social vulnerable members of the village community at the expense of so-called "village community capitals", a special tax, which was collected in parallel with the "state" tax and taxes of zemstvo. But the results of studies in the second half of the XIXth – at the beginning of the XXth centuries and evidences, presented in the narrative and archival sources, prove: in the difficult conditions of the struggle for survival and because of a specific worldview and social coexistence, peasant institutions in the majority carried out assigned functions of social help to the villagers

grudgingly. However, some successful actions took place in this area. The author considers that functions by the peasant self-government institutions led to the bureaucratization and formalization at this direction of social activity of the peasant institutions. But generally the foundations of social protection of population were laid in the country. Social activities of the peasant self-government institutions in Russia in the second half of the XIXth – at the beginning of the XXth centuries became a significant factor of social development.

Key words: peasant self-government, social activities, public disdain.

У багатьох країнах світу, у тому числі в Україні, в умовах глобальної економічної кризи триває пошук адекватних форм соціальної допомоги. Це вимагає уважного ставлення до відповідного досвіду, що виробився в минулому завдяки праці установ самоврядування. Зокрема, потребує вивчення діяльність станових установ самоврядування селян, що утворились у Російській імперії в ході реалізації селянської реформи 1861 р. Тою чи іншою мірою досліджували цю діяльність у другій половині XIX – на початку XX ст. С. Приклонський [1], К. Головін [2], А. Новіков [3], Г. Шредер [4], М. Астирєв [5]; розглянули деякі аспекти проблеми радянські [6–8], а також сучасні вітчизняні [9–15] та закордонні, зокрема, російські, вчені [16–26]. Натомість загалом належного висвітлення у науковій літературі вказаний напрямок діяльності установ селянського самоврядування досі не знайшов, чим й обумовлений вибір теми даної статті. Не претендуючи на усебічне висвітлення проблеми, ставимо за мету охарактеризувати соціальну діяльність названих установ у частині, яка в "Загальному положенні про селян, що вийшли з кріпацької залежності" 1861 р. (далі – "Положення про селян" – І. В.) була визначена, як "суспільне опікування" [27].

У 1861 р. в Російській імперії було започатковано масштабне реформування аграрного ладу, проте з успішністю селянської реформи – "наріжного каменю" усієї політики реформ – пов'язувався й успіх інших реформ та доля майбутнього соціального ладу в країні загалом. Натомість більш-менш консолідованого погляду на останній в "архітекторів" Великих реформ 1860–1870-х рр. не було, селянство, що складало близько 9/10 населення Росії, у планах реформаторів виступало, по суті, "незнайомцем", а уявлення щодо того, яким має бути кінцевий "продукт" селянської реформи, протягом наступного півстоліття у правлячої еліти неодноразово змінювались [8, с. 36–37; 27, с. 178–179]. "Колівання" курсу реформ чималою мірою обумовлювались наявністю у комплексі модернізаційних

заходів елементів "старого", традиційного ладу. До останніх слід віднести збереження селянської общини ("миру"), яка з упродовженням станового самоврядування селян у 1861 р., по суті, була легалізована, оскільки стала базою для формування нижчого "ярусу" системи селянського самоврядування – сходу мешканців сільського "общества" (вищий "ярус" складала волость з її волосними сходом, правлінням, судом, що формувались з представників сільських "обществ") [29, с. 7]. Серед причин збереження традиційних інститутів – передусім необхідність забезпечення в селі фіскальних, поліцейських, соціальних функцій, лівову частину яких до 1861 р. мав здійснювати поміщик. Наважившись на системну перебудову державного ладу, "батьки" Великих реформ планували "старі" інститути замінювати новими поступово. В аспекті практичної соціальної діяльності в селі це означало, що замість створення нових структур та збільшення штату чиновників приказів громадської опіки (постали у 1775 р.) відтепер селяни отримали "право" надавати допомогу односельцям засобами розвитку "громадського управління" [23, с. 23; 25, с. 644; 30, с. 265]. В умовах глибокої економічної кризи після невдалого для Росії завершення Кримської війни селянський "мир" з його тисячолітнім досвідом колективного виживання, історичними формами взаємодопомоги (традиції общинного співжиття означали турботу "миру" про забезпечення усіх своїх членів необхідним мінімумом, потрібним для виживання) стали реформаторам "у нагоді" і склали чудову альтернативу бюрократичним інститутам [19, с. 8; 31, с. 44–45].

"Положення про селян" 1861 р. визначало: до ведення сільського сходу, крім іншого, відносяться "наради та клопотання про громадські потреби, благоустрій, опікування" [27, с. 47]; до компетенції волосного сходу, відповідно, належить вживати "заходи громадського опікування" [27, с. 53]; "завідувати мирськими коштами та мирським волосним майном, наглядати за ладом у богодільнях та громадських установах" мав волосний старшина [27, с. 55]. Логічно з цього випливало, що на сільському рівні питання надання відповідної допомоги лише обговорювались, схід міг клопотатись про ці потреби перед "волостью". Безпосередньо вживати заходів, виділяти необхідні кошти на зазначені потреби, контролювати виконання відповідних рішень мали селянські самоврядні структури волосного рівня. Правовий аспект соціальної діяльності установ селянського самоврядування був пов'язаний з функціонуванням у сільській місцевості звичаєвого права, традицій, а фінансовий вирішувався методом самообкладення: запроваджена в 1861 р.

стаття бюджетів селянських установ "під назвою "мирські податки" передбачала, що паралельно з казенними, а після 1864 р. ще й земськими, податками з усіх "сільських обивателів" стягуватимуться спеціальні кошти "для потреб миру", частина яких витрачатиметься і на "суспільне опікування". Під останнім розуміли надання допомоги нужденним, сиротам, позбавленим батьківського піклування неповнолітнім, особам, які втратили дієздатність (літнім, інвалідам, хворим тощо) [18, с. 44; 25, с. 644].

На що саме та у якій кількості витрачатимуться означені кошти, вирішувалось самими установами селянського самоврядування. Дослідники зазначають: селяни неохоче виділяли кошти на "суспільне опікування", як правило, це були досить незначні суми. Приміром, як зазначає О. Мітеров, на Чернігівщині у 1880-х рр. волосні установи витрачали на благодійництво лише 0,5 % своїх бюджетів, хоча ці видатки і зростали: з 1881 до 1894 рр. вони збільшилися у 3,2 рази [12, с. 62–63]. С. Толмачева, вивчивши відповідну діяльність селянських установ самоврядування білоруських губерній, наводить дані щодо зменшення протягом 1891–1905 рр. відповідних витрат на 46–45 % [21, с. 61]. Причини незначних фінансових витрат на допомогу односельцям слід шукати передусім у скрутному фінансовому становищі установ селянського самоврядування (пересічним явищем для цих установ були борги по обов'язкових казенних і земських податках) та специфічній селянській психології: селяни неохоче виділяли кошти на утримання нужденних, оскільки вважали, що "усі бідні, усі потребують" допомоги [18, с. 65]. Частіше були випадки, коли грошове утримання з громадських коштів селянських установ призначалося рішенням волосного суду або губернських установ [21, с. 61]. Інколи сільські установи просили волосні направити до "богоугодних" установ своїх односельців "за державний кошт". Приміром, саме з таким клопотанням у 1882 р. мешканці села Мітьков звернулись до Мойсенського волосного правління Золотоніського повіту, що на Полтавщині: прохали направити до "богоугодної" установи в Полтаву дружину і сина козака Єфима Клименка, оскільки перші втратили розум, а сам Є. Клименко мав замалі статки [32, арк. 17]. Установи самоврядування сільських комун Ізмаїльського повіту Бессарабської губернії направляли хворих на лікування до медичних закладів Кишиніва, що функціонували на кошти губернського земства [33, арк. 5]. Більш охоче сходи приймали ухвали щодо мешкання самотніх літніх односельців у будинку волосного правління або в домах селян; щодо почергового годування хворих, старих й інвалідів, зсипку зер-

на за ухвалою сходу на користь нужденних, удів, родин мобілізованих на військову службу; щодо колективних обробки землі чи збору врожаю на їх ділянках; відведення лісової або земельної ділянки під город чи будівлю хати; перевезення вантажу; організації похорон; надання "позики зерном без повернення" тощо [3, с. 55; 18, с. 73; 21, с. 60; 24, с. 89; 26, с. 499]. У 1866 р. рішенням сільського сходу на Чернігівщині "під опіку" було взято родини тих, кого за вироком суду було вислано з села, оскільки літні батьки, дружини, діти останніх "не могли себе прогодувати" [34, арк. 2]. У 1908 р. Петрушенський сільський схід, що на Київщині, клопотався перед волосними установами щодо виділення хлібної позики нужденним "однообщинникам" [35, арк. 48]. Як зазначається в архівних документах, датованих 1910 р., опікувались німецькими самоврядні сільські комуни Ізмаїльщини [36, арк. 7].

Сільські сходи систематично проводили перевірку та затверджували звіти опікунів сиріт. На Вінниччині у 1912 р. було перевірено діяльність опікунів дітей померлого селянина Сави Мазура (опікуни витратили 81 крб на оранку та засів польових ділянок сиріт, оплату податків, купівлю одягу та взуття) [37, арк. 1]; ухвалою Стоянського сільського сходу було затверджено звіт опікунів сиріт померлого Івана Дідуха, в якому вказувалось: на опалення будинків сиріт витрачено 15 крб, купівлю взуття – 8 крб, харчів – 10 крб 50 коп, що разом відповідало сумі у 33 крб 50 коп, яку опікуни прийняли при оформленні опіки [38, арк. 69 зв]. Зрозуміло, відповідність вказаних у звітах грошових коштів реально витраченим сумами ніхто з членів сходу не перевіряв (більшість з них були неписьменими), самих сиріт, звісно, не опитували (принаймні про це не йдеться в ухвалах сходів), тож звітування опікунів радше мало формальний і бюрократичний характер, проте усе ж і така діяльність селянських установ була ліпшою, аніж відсутність будь-якого контролю за виконанням опікунами своїх функцій. Як писали очевидці, доля сироти тими часами була скрутною, дівчат опікуни могли віддати в інші родини доглядати за малими дітьми, а хлопчиків – у підпаски чи просити милостиню, мало хто з сиріт ходив до школи, часто через те, що не мали одягу чи взуття [3, с. 53].

Важливою складовою соціальної праці установ станового самоврядування селян було сприяння організації та контролю за діяльністю притулків для літніх осіб ("богоділень"). Позитивні приклади у цьому відношенні наприкінці XIX – на початку XX ст. продемонстрували окремі волосні і сільські установи Харківщини [39], Псковщини [40], Ярославщини [4, с. 9]. Навіть якщо утворю-

вались подібні соціальні установи коштом "п'іклувальників" і жертвувателів (хоча були й такі, що функціонували коштом селянських бюджетів [21, с. 61; 3, с. 54]), до складу їх наглядових структур завжди входили волосні старшини, а значить, контроль та співпраця селянських установ з місцевими державними структурами у цій сфері мала місце. Попри те, що вищенаведені приклади були радше винятком, аніж типовим явищем, натомість, на нашу думку, усе ж вказані факти свідчили про тенденції до формування в країні системи соціального захисту населення за безпосередньою участю установ селянського самоврядування.

Окремим сегментом розглядуваної діяльності установ самоврядування селян стало сприяння харчовому і грошовому утриманню за державний кошт родин мобілізованих до військової служби: старости та волосні правління вели відповідну справочинну документацію, надавали необхідну інформацію державним установам, підтверджували потребу у соціальній допомозі бідних родин. По закінченні російсько-японської війни 1904–1905 рр. сільські старости надавали скріплені своїми печаткою та підписом відомості про склад і скрутне матеріальне становище родин мобілізованих, вбитих або тих, хто зник безвісти. Приміром, 19 березня 1906 р. Дергачівський сільський староста Харківського повіту документально підтвердив, що солдатка Євдокія Степанівна Босякова, яка мала 6 дітей і чоловік якої не повернувся з війни, належала до нужденних і потребувала державної допомоги харчами, а також позики на купівлю насіння і фуражу для худоби з губернського комісійного фонду [41, арк. 1–1 зв]. З початком Першої світової війни праця селянських установ з організації соціальної допомоги родинам мобілізованих стала інтенсивнішою, названі установи по суті виконували функції посередників між державними, земськими структурами та сільськими мешканцями: чи то біженцями, чи то родинами військовослужбовців [14, с. 20]. У 1915 р. до Люлінецького волосного правління, що на Вінниччині, сільськими мешканцями було подано скаргу про затримку харчового утримання родин мобілізованих на війну [42, арк. 1]. Того ж року протягом 19 березня – 1 квітня, згідно з документацією Беляївського волосного правління, що на Одещині, 442 особи членів родин мобілізованих отримали грошову допомогу [43, арк. 1].

Резюмуючи викладене, слід зазначити: по-перше, допомогу нужденним селянські установи самоврядування охоче надавали не у грошовій формі, а "мирською" колективною працею, харчами, виділенням земельних чи лісових ділянок тощо; по-друге, контроль

за діяльністю опікунів сиріт, що призначались сходами, як і сама опікунська діяльність, мали формальний характер; по-третє, направляючи на лікування хворих, селянські установи прагнули це робити за державний або земський кошт; по-четверте, важливою і до певної міри ефективною була праця селянських установ самоврядування як співорганізатора та посередника між державними і земськими установами, з одного боку, та селянськими установами самоврядування, з іншого, при наданні соціальної допомоги родинам мобілізованих під час війни. Очевидно, питома вага проблем, пов'язаних з виконанням соціальних функцій названими селянськими установами, обумовлювалась специфікою колективного "мирського" співжиття, слабким розвитком ринкових відносин на селі, низьким рівнем капіталізації селянського виробництва, проте мали свій вплив і ментально-психологічні чинники, що характеризували селянську свідомість. У цілому, попри бюрократизацію та формальний характер розглядуваної діяльності селянських станових установ самоврядування, вона слугувала завданням створення в країні системи соціального захисту населення.

Подальше вивчення соціальної діяльності установ селянського самоврядування у сегменті "суспільного опікування" може вестись в аспекті вивчення регіональних особливостей цієї праці.

Література

1. Приклонский С. А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского / С. А. Приклонский. – СПб. : Изд. Ф. Павленкова, 1886. – 380 с.
2. Головин К. Ф. Сельская община в литературе и действительности / К. Ф. Головин. – СПб. : Тип. М. Н. Стасюлевича, 1887. – 260 с.
3. Новиков А. Записки земского начальника / А. Новиков. – СПб. : Тип. Стасюлевича, 1899. – 240 с.
4. Шредер Г. И. Мелкая земская единица в условиях русской жизни / Г. И. Шредер // Мелкая земская единица в 1902–1903 гг. : сб. статей. – СПб. : Слово, 1903. – Вып. 2. – С. 1–89.
5. Астырев Н. М. В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления / Н. М. Астырев. – М. : Книжное дело, 1904. – 351 с.
6. Бондаревский А. В. Волостное самоуправление и положение крестьян в царской России : автореф. ... канд. ист. наук / Бондаревский А. В. – К., 1951. – 17 с.
7. Будаев Д. И. Смоленская деревня в конце XIX – начале XX в. К вопросу о темпах, уровне и степени развития аграрного капитализма / Д. И. Будаев. – Смоленск : Смоленский гос. пед. институт им. К. Маркса, 1972. – 467 с.

8. Захарова Л. Г. Крестьянская община в реформе 1861 г. / Л. Г. Захарова // Вестник Московского университета. – 1986. – Сер. 8. История. – № 5. – С. 36–42.

9. Лохматова А. Участие органов крестьянского самоуправления в организации опекунов над малолетними сиротами в пореформенной Украине (вторая половина XIX – начало XX века) / А. Лохматова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія "Історія та археологія". – Дніпропетровськ, 2003. – Вип. 11. – С. 33–40.

10. Історія українського селянства : Нариси / В. М. Литвин, В. М. Геєць, В. М. Даниленко, Я. Д. Ісаєвич та ін. : в 2 т. – 2006.

Т. 1. – 2006. – 630 с.

11. Михайлюк О. В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації : дис. ... док. іст. наук : спец. 07.00.01. / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2009. – 597 с.

12. Мітеров О. Матеріально-фінансова база селянського самоуправління Чернігівської губернії (1861–1917 рр.) / О. Мітеров // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 58–67.

13. Верховцева І. Г. Установи місцевого самоврядування Українського Подунав'я у соціальній допомозі населенню краю (кінець XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції "Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД" (22–24 грудня 2012 р.) : зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 51–53.

14. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування та земство в Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Історичний архів. Наукові студії) : зб. наук. праць. – Миколаїв, 2014. – Вип. 13. – С. 15–25.

15. Верховцева І. Г. Опікунська діяльність установ селянського самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія "Історія". – Тернопіль, 2014. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 116–121.

16. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России 1907–1914 гг. – М. : Наука, 2002. – 256 с.

17. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999.

Т. 2. – 1999. – 567 с.

18. Ефери́на Т. В. Социальные проблемы крестьянства и модели социальной поддержки населения (вторая половина XIX – конец XX в.)

/ Т. В. Еферица. – Саранск : Изд-во Мордовского университета, 2003. – 308 с.

19. Кукушкин Ю. С. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX века) / Ю. С. Кукушкин, Н. С. Тимофеев. – М. : Изд-во МГУ, 2004. – 204 с.

20. Бабашкин В. В. Россия в 1902–1935 гг. как аграрное общество: закономерности и особенности отечественной модернизации / В. В. Бабашкин. – М. : Изд-во РГАЗУ, 2007. – 232 с.

21. Толмачева С. А. Деятельность крестьянского самоуправления по опеке и социальной помощи односельчанам (1861–1914) / С. А. Толмачева // Сацьяльна-педагогична работа. – 2009. – № 1 (95). – С. 59–64.

22. Виноградов М. А. Крестьянское самоуправление в России 1889–1914 гг. (по материалам Московской губернии) : автореф. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Виноградов М. А. – М., 2009. – 187 с.

23. Беляев Е. В. Учреждение и деятельность крестьянского самоуправления (по материалам Рязанской и Тамбовской губерний) : автореф. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Беляев Е. В. – Тамбов, 2009. – 26 с.

24. Мальцев Г. В. Крестьянская община в истории и судьбе России : монография / Г. В. Мальцев. – М. : Изд-во РГТЭУ, 2010. – 216 с.

25. Иванова Н. А. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века) / Н. А. Иванова, В. П. Желтова. – М. : Новый хронограф, 2010. – 752 с.

26. Безгин В. Б. Крестьянская семья и сельская община конца XIX – начала XX века (на материалах Тамбовской губернии) / В. Б. Безгин, П. В. Ерин // Вестник Тамбовского государственного технического университета. – 2012. – Вып. № 2. – Т. 18. – С. 498–507.

27. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – 1989.

Т. 7. Документы крестьянской реформы. – 1989. – С. 37–105.

28. Христофоров И. А. Судьба реформы: русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.) / И. А. Христофоров. – М., 2011. – 432 с.

29. Скрябин И. В. Крестьянская поземельная община "оскудевающего центра" России в контексте модернизационных процессов второй половины XIX – начала XX в. (на примере Тульской губернии) / И. В. Скрябин. – М. : РПА Минюста России, 2012. – 180 с.

30. Реформы или революция?: Россия в 1861–1917 : материалы международного коллоквиума историков / отв. ред. В. С. Дякин. – СПб. : Наука, 1992. – С. 265–268.

31. Христофоров И. А. Правительственная политика и "крестьянский вопрос" до и после отмены крепостного права (1830-е – начало

1890-х гг. XIX в.) : автореф. ... док-ра ист. наук : спец. 07.00.02 / Христофоров И. А. – М., 2013. – 51 с.

32. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧерО), ф. 477, оп. 1, спр. 314.

33. Національний архів Республіки Молдова, ф. 8, оп. 1, спр. 1806.

34. Державний архів Чернігівської області, ф. 143, оп. 1, спр. 447.

35. ДАЧерО, ф. 18, оп. 1, спр. 187.

36. Російський державний історичний архів, ф. 1291, оп. 50, спр. 26.

37. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. 335, оп. 1, спр. 270.

38. ДАВО, ф. 335, оп. 1, спр. 91.

39. Устав богадельни престарелых и неспособных к труду по калечеству или по слабости здоровья крестьян слободы Мерефы обоого пола, учрежденной в слободе Мерефе в доме Гапона на капитал, пожертвованный отставным фейерверкером И. И. Гапоном и харьковским купцом А. И. Беленьким. – Харьков : тип. Варшавчика И. М., 1895. – 6 с.

40. Устав Печерской волостной богадельни Псковской губернии и уезда: утвержден 11 июня 1903 г. – Псков : Тип. Губернского правления, 1903. – 11 с.

41. Державний архів Харківської області, ф. 534, оп. 1, спр. 179.

42. ДАВО, ф. 26, оп. 1, спр. 224.

43. Державний архів Одеської області, ф. 132, оп. 1, спр. 11.

Протестантизм та сектантство у суспільному і духовному житті Південної України в кінці XIX – на початку XX ст.

Наявність у Південній Україні на рубежі XIX–XX ст. протестантських рухів і православних сект привертало значну увагу дослідників. Представники цих релігійних спільнот були маргіналами у традиційному православному суспільстві. Тож чи могло бути подальше поширення цих релігійних рухів на Півдні України в масштабах і формах, аналогічних західноєвропейській Реформації в умовах кризи православної церкви? У даній статті автор розглядаються не лише основні соціокультурні аспекти розвитку цих релігійних рухів на Півдні України, але й їх власне ставлення до влади, церкви і самого соціуму, коли разом з модернізацією суспільних відносин спостерігалася гостра криза в цих відносинах.

Ключові слова: Російська імперія, російська православна церква, релігійна політика, Південь України, протестантизм, сектантство.

Наличие в Южной Украине на рубеже XIX–XX вв. протестантских движений и православных сект привлекало большое внимание исследователей. Представители этих религиозных общин были маргиналами в традиционном православном обществе. Поэтому могло ли быть дальнейшее распространение этих религиозных движений на Юге Украины в масштабах и формах, аналогичных западноевропейской Реформации в условиях кризиса православной церкви? В данной статье автором рассматриваются не только основные социокультурные аспекты развития этих религиозных движений на Юге Украины, но и их собственное отношение к власти, церкви и самому социуму, когда вместе с модернизацией общественных отношений наблюдался острый кризис в этих отношениях.

Ключевые слова: Российская империя, русская православная церковь, религиозная политика, Юг Украины, протестантизм, сектантство.

The presence in Southern Ukraine at the turn of XIX–XX centuries Protestant movements and various Orthodox sectarian communities attracted much attention of researchers.

The question of the influence of Protestantism and sectarianism on the process of development of society and national cultural and social life has quite vividly been raised at that time. Domestic researchers of

Protestantism and sectarianism considered them as quite progressive factor in the life of society.

We can say that this religious-cultural phenomenon, of course, greatly influenced the spiritual and socio-cultural life in Southern Ukraine. Accordingly, that positive, or vice versa, the negative public reaction to foreign colonists and various sectarian associations appeared in the policy of the state, the Russian Orthodox Church and in social and political thought of that period as well as in our time.

The representatives of these religious communities have been marginalized in traditional Orthodox society, so was it possible a change of their position for the better in the conditions where the Orthodox Church was undergoing a deep institutional crisis, and therefore could it be further spread of religious movements in the South of Ukraine in the extent and shape similar to Western European reformation? Thus, the aim of this article is to consider not only the major socio-cultural aspects of the development of Protestant communities and sectarian communities, but also their own attitude to the authorities, the Church and society at the turn of XIX–XX centuries, when together with the modernization of social relations there was a deep crisis in the relationship.

Key words: the Russian empire the Russian Orthodox Church, religious policy, the South of Ukraine, Protestantism, sectarianism.

Наявність у Південній Україні на зламі XIX–XX ст. протестантських рухів та різноманітних православних сектантських спільнот завжди привертало значну увагу дослідників. Можна казати про те, що це явище, безперечно, релігійно-культурного порядку, досить неоднозначно впливало на духовне і соціокультурне життя регіону. Відповідно, та позитивна чи, навпаки, негативна суспільна реакція, яку викликали віросповідання іноземців-колоністів на південно-українських землях та релігійний світогляд і практика різного роду сектантських об'єднань, відображалася і у політиці Російської держави та православної церкви, і в українській громадсько-політичній та науковій думці як того періоду, так і сьогодення.

Питання про вплив протестантизму і сектантства на процес розвитку суспільства і українського національного культурно-громадського життя зокрема доволі жваво піднімалося вже в XIX ст. Вітчизняні дослідники протестантизму, принесеного іноземними колоністами, розглядали його як достатньо прогресивний фактор життя суспільства [1, с. 3–5]. Утім, поставало питання і про подібне вітчизняне явище у вигляді різного роду сектантства як форми протесту проти політики та догматів російської православної церкви. Дм. Овсянико-Куликовський вже 70-х рр. XIX ст. зазначав, що секти є феноменом соціально-культурницького реформаторства, яке

здійснюється самим народом. На його думку, сектантів слід розглядати як певну групу культурних піонерів, досліджувати даний феномен і взяти його до уваги революційним організаціям. Характерною ознакою представників цих рухів Овсянико-Куликовський вважав працелюбність, чесність, освіченість, тверезість, почуття солідарності і здатності у несприятливих умовах створювати добробут. Досить важливим він зазначає наявність у сектантів певного руху розуму, їх мислення працює, хоч і однобічно, проте постійно ставить перед собою питання добра і зла [2, с. 327].

Таке дещо ідеалізоване уявлення інтелігенції про сектантство та його політичний і культурний потенціал царювало практично до початку ХХ ст. Утім, дослідники, особливо ті, що представляли український національний рух, поступово почали переглядати політичні можливості сектантства та ролі їх проповідувань у формуванні української політичної свідомості. Сектантство далі все менш цікавило українську інтелігенцію, у першу чергу через аполітичність та ненаціональність, тобто "неукраїнськість", а також "московські форми культу" [3, с. 157–158].

Процес розвитку протестантських рухів та сектантства в Південній Україні актуальне і зараз. У сучасних дослідженнях таких вітчизняних релігієзнавців та істориків, зокрема Ю. Решетнікова, Ю. Хитровської, О. Безносогої, В. Любашенко, М. Козиревої, Т. Нагорної, С. Савченка, а також діаспорних дослідників, як, наприклад, С. Жук та ін., спостерігаються різні аспекти історії формування, типології та розвитку цих рухів в Україні. Це породжує досить цікаві дискусії, що дозволяють якомога ґрунтовно і різнопланово розглядати означену проблематику.

Між власне західноєвропейськими варіантами протестантизму, поширеним на Півдні України та й в інших регіонах і сектами, теж достатньо поширеним в цьому регіоні, у ХІХ – на початку ХХ ст. визначилося багато відмінностей. Йдеться, перш за все, про те, що секти, які узагальнилися на той час під розповсюдженою, хоч і не зовсім однозначною назвою "штунда" в її місцевій, народній трансформації, деякі дослідники взагалі не відносять до жодної християнської конфесії [4, с. 202].

Полеміка щодо визначення релігійної та соціальної сутності протестантизму і сектантства в Російській імперії та в Південній Україні зокрема, їх ролі у духовному і релігійному житті населення в означений період, а також можливості співставити західну Реформацію та сектантство на Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. продовжується й зараз [5; 6].

Водночас, на нашу думку, є важливими питання про те, як сприймали самі представники протестантських релігійних течій і православних сектантських спільнот роль державної влади і православної церкви, як вони самі ставилися до навколишнього соціуму, до пересічного населення саме на Півдні України – регіоні колоритному як у релігійному, так і в культурному аспекті. Представники означених релігійних спільнот були маргіналами в традиційному православному суспільстві, тож чи можлива була зміна на краще їхнього становища в умовах, коли православна церква переживала глибоку інституційну кризу, а відповідно, чи можливе було подальше поширення цих релігійних рухів на Півдні України у масштабах і формах, аналогічних західноєвропейській Реформації. Таким чином, метою даної статі є розгляд не лише основних соціокультурних аспектів розвитку протестантських громад та сектантських спільнот, але й їх ставлення до влади, церкви і соціуму на зламі ХІХ–ХХ століть, коли разом з модернізацією суспільних відносин спостерігалася гостра криза у цих відносинах.

Розглядаючи особливості впливу протестантизму, і особливо сектантства, на розвиток суспільства, необхідно враховувати вплив на свідомість, світовідчуття і світосприйняття та звичайне буденне життя конкретної людини в соціумі кінця ХІХ – початку ХХ століття, намагатися виходити, власне, з поглядів та переконань саме цієї людини, принаймні збірного, абстрактного образу такої людини. Релігія в будь-якому відображенні – чи то в образі титульної церкви, чи то в образі протестантського символізму – сприймається, а значить, отримує поширення тією мірою, якою вона може осмислитись і бути використаною в житті. Тож якщо спростити комплекс поставлених питань, то маємо з'ясувати, як саме і до кого саме спрямовував своє вчення і визначав своє ставлення проповідник.

Досить своєрідним можна назвати ставлення "офіційно визнаних" протестантів та нелегітимних сектантів до офіційної російської влади і церкви.

З боку іноземних протестантських громад тут спостерігається цілком очікувана реакція, оскільки з 1763 року, коли російська влада дозволила оселятися на Півдні іноземним колоністам, останні фактично отримували нову батьківщину і можливість займатися традиційною для них сільськогосподарською працею на плодючій землі з достатніми привілеями. Зокрема, це стосувалося й духовенства. Разом з православними священнослужителями представники інших християнських церков звільнялися від сплати державного квартирного податку [7, с. 31]. Також законом "Об изменении Уста-

ва о воинской повинности" від 23 червні 1912 р. значилося, що від військової повинності звільнялися священнослужителі усіх християнських віросповідань та настоятелі і наставники сектантських та старообрядницьких громад, щоправда, затверджені на цих посадах державною владою [8, с. 812]. Тож цілком зрозуміло, що протестанти повинні були вшановувати владу. Керівництво протестантських громад особливо закликало додержуватися існуючого законодавства Російської імперії, сплачувати податки тощо [9, с. 325–326]. Звісно, не слід зводити в абсолют позитивне ставлення протестантських рухів та їх окремих представників до влади, оскільки право на вільне віросповідання більш-менш утвердилося тільки після царського указу від 17 квітня 1905 року та маніфесту від 17 жовтня 1905 р. Однак у переважній більшості така позиція суттєво різнилася від ставлення до держави "неофіційних" сектантів, які вважали державу та державні закони аморальними та засобом пригноблення. У протоколах допитів осіб, яких звинувачували у таких проповідях, поліцейські чини вказували, що виступи проповідників "штунди" досить небезпечні, оскільки вони відкидають "Святу Церкву, значення влади і проповідують буквально рівноправність..." [10, арк. 177–178].

Стосовно ж офіційної російської православної церкви, то позицію різних релігійних рухів на Півдні України можна охарактеризувати принаймні як неоднозначну.

З одного боку, сектантські спільноти мали з формальною повагою ставитись до православної церкви. Однак часто сектантські проповідники піднімали соціальні проблеми або ж критикували православне духовенство і показувалися всі його гріхи. Так, представники секти іоаннітів вказували, що між євреєм, який сидить у шинку, і православним священиком, який вживає спиртні напої та грає в карти у тому ж шинку, не існує ніякої різниці [11, арк. 694]. Тому будь-які спроби протисектантських місіонерів повернути до православ'я навернених у іншу віру місцевих мешканців практично не давали результатів. Особливо це стосувалося навернених у "штунду" [12, с.164].

Аналіз позиції протестантських та "штундистських" проповідників щодо пересічного населення вказує на те, що на Півдні України представники християнських чи то псевдохристиянських сект спрямовували свою пропаганду переважно на селянське середовище, хоча певні успіхи у розповсюдженні власних ідей все ж спостерігалися і в місті. При цьому способи агітації були досить різноманітні, що не досить адекватно сприймалися "добропорядними" пересічними мешканцями [13, арк. 7]. Така агітація вирізнялася активністю та

навіть нав'язливістю: "... не встигне вийти селянин у поле, а проповідники вже його чекають" [14, арк. 1].

Важливим моментом у процесі проповідування була, звісно, мова спілкування. У той же час протестантські проповідники, перш за все, іноземні, не звертали уваги на національну специфіку регіону і для проповідей користувалися російською мовою. Це пояснювалося тим, що державною мовою була все ж російська, відповідно кожний мешканець даного регіону мав принаймні розуміти її унаслідок русифікації того ж українського населення, і наслідки якої більше проявилася в пролетарському середовищі майже всієї Лівобережної України. З іншого боку, російська мова використовувалася з певним психологічним та ідеологічним підтекстом. Адже серед пересічного населення, зокрема селян, російська мова вважалася "начальницькою" мовою, відповідно мала краще сприйматися.

На відміну від російськомовних протестантських проповідників, представники так званих духовних християн були переважно місцевими мешканцями, принаймні не іноземцями. Тому спілкування відбувалося народною мовою, що значно покращувало ефект і збільшувало шанси на успіх проповідування.

Таким чином, позиція і протестантських, і сектантських проповідників щодо населення визначалася, з одного боку, соціальним статусом та національною належністю самих проповідників, а з іншого – тими ж ознаками, тільки вже об'єкта проповідування. Проте найважливішим аспектом залишалася сама сутність проповідування та її мета. Те, що міг донести проповідник, визначалося його духовною наповненістю і можливістю ним самим сприйняти поєднання різних соціокультурних та релігійних шарів у процесі подібних спілкувань. А такий релігійний симбіоз був дуже характерний на Півдні України, хоч часто і не проявлявся відкрито. Тому й постало питання, перш за все, серед тогочасної української інтелігенції про можливу місцеву Реформацію. Відомий на початку ХХ ст. дослідник сектантських рухів О. Пругавін вказує, що деякі представники інтелігенції навіть вступали у різноманітні секти, а причиною такого кроку були релігійні пошуки альтернативи офіційному православ'ю, й інтелігенція починала відігравати провідну роль у деяких сектах, створюючи навіть нові вчення [15, с. 42, 47].

У ХІХ с. в Південній Україні оформлюється досить неоднозначна картина в "опозиційній" релігійній політиці. З одного боку, проявляються такі спільні риси протестантського напряму християнства та православного сектанства, як спрощений церковний обряд або взагалі його нівелювання, так звана безпопівщина, вираження неза-

доволення духовенством православної церкви тощо. З іншого боку, духовні цінності, потреби, що створюють таку схожість зовнішніх ознак, є різними.

Для західноєвропейської цивілізації Реформація стала продуктом синтезу ідей раннього християнства та меркантильних ідей раннього капіталізму, які проявлялися певним чином і на Півдні України. Для східноєвропейського сектанства також характерними є ідеї первісного християнства, але водночас проявляється містично-анархічне, іноді навіть язичницьке усвідомлення реальності з відторгненням ідеї будь-якого матеріального збагачення при потужному тиску з боку вже сформованого візантійського "державного" християнства. Таке православ'я, у свою чергу, поєднувало античні релігійні традиції, елементи першохристиянства та близькосхідні релігійні мотиви. Для більшості сект, зокрема й південноукраїнських (тих самих скопців на ранніх етапах їх існування), була притаманна деструктивність релігійних ідей, що вело до нівелювання багатьох суспільних цінностей і викликало відповідно негативну реакцію пануючої церкви [16, арк. 1–10].

Якщо в Західній Європі Реформація окреслилась у більш-менш чіткі форми взаємозв'язків з суспільством і одержала від нього значну підтримку, насамперед від значної частини світських правителів, то в православному світі спочатку церковний розкол Росії в XVII ст., а потім поширення різноманітного сектанства так і не змогли оформитись у потужну політичну силу, аналогічну Реформації і здатну не лише боротися проти влади, але й переформатувати ментальність хоча б частини населення, а не окремих його індивідів та невеликих груп. Це було зумовлено, на нашу думку, кількома факторами.

По-перше, на відміну від середньовічної Західної Європи, де конфесійна боротьба проходила у достатньо жорсткій і безкомпромісній формі, в Південній Україні XIX – початку XX ст. ставлення до протестантів та православних сектантів можна назвати вельми неоднозначним. З одного боку, російська православна церква намагалася непримиренно боротися з проявами "инославія", а з іншого – вона, як і інші державні органи імперії, змушена була враховувати генеральну лінію уряду щодо необхідності заселення цих земель як православними, так і інославними колоністами. Тому використовувалися компромісні рішення, які не дали можливості створити патову ситуацію.

По-друге, об'єднання в одній державницькій схемі влади світської та влади церковної унеможливило навіть теоретичну підтримку з боку держави (єдиної, а не політично роздробленої, як у

тій же середньовічній Німеччині) неприйнятних для православної церкви протестантських громад, а тим паче так званих духовних християн. Певною мірою, схожу картину можна спостерігати і в Англії XVII ст., де державна зверхність над церквою не дозволила поширити деструктивні для влади релігійні напрями, а релігійну зброю англійці використали за водами Ла-Маншу, коли неофіційно підтримували французьких гугенотів.

По-третє, якщо навіть припустити можливість проведення альтернативної Заходу реформації в церкві Російської імперії, принаймні поширення у найбільш придатному для неї полінаціональному південноукраїнському регіоні, особливо у період, коли православна церква дійсно переживала глибоку кризу, то революція 1917 року, чітко спланована і проведена більшовиками, по суті "перехопила" ідею досягнення соціальної справедливості і секуляризувала її. У цій оновленій системі вже не передбачалося місця ні державній православній церкві (винятком може служити лише досить тонко проведена політична комбінація у 1946 році зі скасування Берестейської церковної унії), ні сектантству з його розумінням "Царства Божого".

Звісно, південноукраїнське сектантство та наявні протестантські громади важко назвати продовженням західноєвропейської реформації. Протестантські іноземні спільноти, як-от меноніти, були пов'язані з місцевим населенням більше економічними інтересами і не намагалися відкрито пропагувати, а тим паче нав'язувати свої віровчення, хоч і служили певним прикладом для наслідування (чи хоча б захоплення) господарськими гараздами [17, с. 71]. Тим паче вони мали певну підтримку з боку держави та погляд крізь пальці з боку православного духовенства.

У той же час православне сектантство поступово із сільської місцевості еволюціонувало до міських масштабів. Навіть у такій ультрарадикальній секті, як скопці, на початку XX ст. значну кількість членів цієї секти склали купці та фабриканти [18, с. 44].

Тож сектантство поступово стало "капіталізуватися", але православна ментальність більшості населення, навіть на Півдні України, не давала можливості розвинути у православний реформаційний рух, вийти за межі сектантства.

Таким чином, у кінці XIX – на початку XX ст. на Півдні України спостерігаються три паралельні шляхи розвитку релігійного світобачення та світовідчуття – державницько-православний, нейтральний протестантський та опозиційний сектантський з напів'язичницькими, напівхристиянськими обрядовими рисами. Незважаючи на певні спільні ознаки бажання реформування пануючої в суспільстві

церкви, спостерігається суттєва різниця у їхніх ставленнях до соціуму, а також у відповідях на загальноцивілізаційні і конкретно культурні та духовні виклики, що містилися у складних та суперечливих суспільних процесах як у регіоні, так і у всій державі.

Література

1. Драгоманов М. Про волю віри / М. Драгоманов. – К. : Ранок, 1907. – 16 с.
2. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания / Д. Н. Овсяннико-Куликовский // Овсяннико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы : в 2 т. – М. : Худож. лит., 1989. Т. 2. – 1989. – 526 с.
3. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / Грушевський М. С. Укр. Євангельське об'єднання в Північній Америці / в ред. Д. Куликовського. – 2-ге удоск. вид. / в ред. Д. Куликовського. – Вінніпег (Канада) ; Мюнхен (Німеччина) ; Детройт (США). : [Б.в.], – 1962. (Мюнхен : Biblos). – 160 с.
4. Савченко С. В. "Заблудла" та "вірна" паства очима православних місіонерів Півдня України початку ХХ ст. (за матеріалами "Екатеринославских епархиальных ведомостей") / С. В. Савченко // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 107–127.
5. Жук С. Lost in translation: радикальна Реформація чи двовір'я (повертаючись до "Зниклої Реформації Росії" та Александра Клібанова) [Електронний ресурс] / С. Жук // Україна модерна. – 2011. – № 18. Пограниччя. Окраїни. Периферії. – С. 213–223. – Режим доступу: http://uamoderna.com/images/archiv/18/10_UM_18_Diskusii_Zhuk.pdf. – Назва з екрана.
6. Савченко С. Чи втрачала Росія Реформацію? Історико-теологічний коментар до однієї теорії [Електронний ресурс] / С. Савченко // Україна модерна. Безмежне село. – 2010. – № 6 (17). – С. 195–248. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/arkhiv/6-zmist17>. – Назва з екрана.
7. Ключков В. В. Закон и религия : от государственной религии в России к свободе совести в СССР / В. В. Ключков. – М. : Политиздат, 1982. – 160 с.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. Т. XXXII. 1912 г. Отделение 1. – Петроград, 1915. – 1819 с.
9. Крывелев И. А. История религий : очерки : в 2 т. / И. А. Крывелев – М. : Мысль, 1988. Т.1 / Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР ; Ин-т науч. атеизма АОН при ЦК КПСС. – 2-е изд., дораб. / Крывелев И. А. – М. : Мысль, 1988. – 445 [1] с.

10. ДАМО, ф. 229, оп. 4, спр. 16. О сектах. Из протоколов допросов мещан Николаева (1905 г.), арк. 169–190.

11. ДАДО, ф. 11, оп. 1, спр. 988 II т. "О секте иоаннитов руководимой Василием Федоровичем Горобец возникшей в Херсонском уезде и г. Никополе Из отношения начальника Екатеринославского губернского жандармского управления от 13.10.1909 (Никополь) арк. 680–710.

12. Рождественский А. Южнорусский штундизм / А. Рождественский. – СПб. : б.и., 1889. – 332 с.

13. ДАМО, ф. 229, оп. 4, спр. 284. Переписка с противосектантским миссионером о наличии и деятельности сектантских общин в г. Николаеве (1908 г.), арк. 1–7.

14. ДАОО, ф. 37, оп. 1, спр. 3254. О борьбе со штундизмом (1888–1889 гг.), арк. 1–3.

15. Пругавин А. С. Раскол сверху. Очерки религиозных исканий в привилегированной среде / А. С. Пругавин. – СПб. : Общественная польза, 1909.

16. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория. г. Одесса, оп. 1, спр. 3280. О борьбе православной церкви со штундизмом (1883 г.), арк. 1–10.

17. Замуруйцев А. В. Німецьке землеволодіння на території Катеринославської губернії в другій половині XIX – початку XX ст. / А. В. Замуруйцев // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 50. Т. 2. – 2004. – С. 71–74.

18. Нагорна Т. Еволюція ідеології православних сект у XIX–XX століттях / Т. В. Нагорна // Українське релігієзнавство. – 2003. – № 5. – С. 40–48.

Польські політичні сили Наддніпрянської України у добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

У статті висвітлено особливості функціонування польських політичних сил на території Наддніпрянської України протягом першого періоду Української революції 1917–1921 рр. Визначено процеси їх партійного будівництва та еволюції ідеологічних за-сад. Особливу увагу приділено ставленню польського політикуму до "українського питання". Також охарактеризовано відносини між польськими національними, ліберальними, соціалістичними та консервативними партіями. Встановлено, що протягом досліджуваного періоду лідерами політичного життя місцевих поляків були представники перших двох таборів, тобто націоналісти (національні демократи) та ліберали (демократи-незалежники).

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, Центральна рада, польська національна меншина, політична партія.

В статье следованы особенности функционирования польских политических сил Приднепровской Украины на протяжении первого периода Украинской революции 1917–1921 гг. Установлены процессы их партийного строительства и эволюции идеологических постулатов. При этом особое внимание уделено отношению польского политикума к "украинскому вопросу". Также дана характеристика отношения между польскими национальными, либеральными, социалистическими и консервативными партиями. Установлено, что на протяжении исследуемого периода лидерами политической жизни местных поляков были представители первых двух лагерей, то есть националисты (национальные демократы) и либералы (демократы-независимцы).

Ключевые слова: Приднепровская Украина, Центральная рада, польское национальное меньшинство, политическая партия.

The article focuses on the specific features of the functioning of Polish political forces in the Nad-Dnieper Ukraine during the first period of the Ukrainian revolution (1917–1921). The author defines processes of Polish party formation and evolution of their ideological principles. Special attention is paid to the attitude of Polish politicians to "Ukrainian question". The article looks at the relations between Polish national, liberal, socialist and conservative parties. During that period the fractions of nationalists (National Democrats) and liberals

(Democrats-Independents) play a leading role in the political life of the Poles who live in Nad-Dnieper Ukraine.

Key words: *Nad-Dnieper Ukraine, the Central Rada, the polish national minority, political party.*

Активними учасниками революційних змагань протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. у Наддніпрянщині (українські губернії колишньої Російської імперії) були поляки. Спектр їх політичного представництва у регіоні активно формувався і структурувався впродовж II половини XIX – початку XX століть. Вибух Першої світової війни вніс суттєві корективи у цей процес. З одного боку, загострилась дискусія щодо майбутнього Польської держави, з іншого ж – посилення регламентації суспільного життя з боку держави примушувало до подальшого вдосконалення конспіративних форм діяльності.

Повалення самодержавного ладу та початок революції у Російській імперії стало бажаною несподіванкою для усіх опозиційних політичних сил, у тому числі й польських. Ефективна участь у революційних змаганнях, боротьба за вплив на владу та польську частину суспільства вимагали від них негайної реакції на виклики часу. По-перше, в умовах світової війни та революції негайного перегляду потребували програмні засади. По-друге, проголошення Тимчасовим урядом демократичних свобод створювало умови для розвитку легальної роботи, ефективність якої напередодні виборчих кампаній (до міських дум, волосних земств, Всеросійських та Українських установчих зборів) безпосередньо визначала перспективи участі у владі.

З'ясування шляхів вирішення указаних завдань польськими політичними силами Наддніпрянської України у добу Центральної ради є метою пропонованої статті. Зазначена проблематика залишається малодослідженою. Перешкодою для наскрізної аналітики та узагальнень є нерівномірність у науковому осмисленні діяльності окремих політичних партій та організацій, що репрезентували інтереси польського населення українських губерній. Найбільшої уваги з боку науковців ще за радянських часів отримала діяльність польських соціалістів, якій присвячені ґрунтовні, хоча й заідеологізовані, праці В. Найдус [1] та П. Калениченка [2]. Сучасні науковці при дослідженні зазначеної проблематики перевагу надають "непартійним" аспектам – організації національного самоврядування поляків, конфлікту польських поміщиків з українським селянством, формуванню польських національних збройних частин. Поодинокими винятка є

новітні напрацювання О. Калакури [3] та А. Мьодовського [4], в яких окрему увагу приділено протистоянню польських націоналістів та лібералів у Росії в цілому та її українських губерніях зокрема.

Націоналістичний табір (національні демократи), завдяки умілому оперуванню гаслами національної консолідації до революції займав лідируючі позиції у політичному житті поляків Наддніпрянської України. Його фактичним координаційним центром був київський осередок Національної Ліги, до активу якого належали Й. Бартошевич, С. Зелінський, В. Куліковський [5, с. 19–20]. Лютневі події 1917 р. кидали на національних демократів тінь звинувачень у співпраці з поваленим імперським урядом, який схвально ставився до їх роздумів про об'єднання польських земель у єдине державне тіло під скіпетром російського монарха та сприяв зміцненню впливів на щедро фінансовані з державного бюджету організації допомоги польським біженцям Першої світової війни. Власне, загроза дискредитації визначала логіку та послідовність наступних дій національних демократів, що традиційно обґрунтовувались прагненнями консолідації та уникнення партійного розбиття польської спільноти.

Саме з огляду на це їхньою першою ініціативою було створення органів польського національного самоврядування у Наддніпрянській Україні. Їх розбудова пов'язана з I (2 березня 1917 р.), II (6 березня 1917 р.) та III (18–24 червня 1917 р.) з'їздами польських громадських організацій на Русі. За їх підсумками було створено Зібрання польських громадських організацій на Русі, в якому переважали делегати від контрольованих національними демократами організацій допомоги біженцям, та його постійний виконавчий орган – Польський виконавчий комітет на Русі на чолі з Й. Бартошевичем [6]. Інші організаційні ініціативи національних демократів теж мали підкреслено непартійний характер. Замість створення нових осередків Національної Ліги з кінця березня 1917 р. розбудовувалась доволі розгалужена мережа національних та громадсько-політичних клубів (документально підтверджено існування щонайменше 20). Участь у їх роботі не вимагала певної партійної належності, серед форм роботи переважали публічні лекції та диспути. Все це перетворювало клуби на майданчики запеклих дискусій, режисованих національними демократами. Свідченням ефективності такої роботи з масами є динаміка членства найбільшого Польського національного клубу, що виник у Києві 25–29 березня 1917 р. До вересня того ж року чисельність його членів зросла із 220 до 400 [7, с. 503].

Перегляд ідеологічних засад відбувався перманентно й завершився під час Польського політичного з'їзду (Москва, 21–26 липня 1917 р.), який створив керівний орган польського національно-демократичного руху в Росії – Польську раду міжпартійного об'єднання, та затвердив його політичну платформу. Її положення можна звести до наступних тез:

1. Усі польські володіння Німеччини, Австро-Угорщини та Росії мали об'єднатись у незалежну Польську державу з обов'язковим виходом до Балтійського моря.

2. Питання остаточного визначення її кордонів мала вирішити міжнародна мирна конференція, у роботі котрої обов'язковою була б участь самостійної польської делегації.

3. Колективним гарантом суверенітету Польщі мали стати країни-учасниці Антанти. Підтримка Тимчасового уряду Росії обумовлювалась лише його союзницькими зобов'язаннями у втриманні Східного фронту.

4. Австро-німецьке панування на етнічних польських землях обумовлювало необхідність створення національних державних центрів "поза краєм" – у Росії (Польська рада міжпартійного об'єднання на чолі з С. Войцехівським), США (Польський відділ у Чикаго на чолі з І. Падеревським), Швейцарії та Франції (Польський національний комітет на чолі з Р. Дмовським).

5. Боротьба за незалежність Польщі вимагала утворення польської армії шляхом формування національних військових частин за сприяння країн-учасниць Антанти [8].

У новій політичній програмі національних демократів з Наддніпрянщини особливе місце відводилось "українському питанню". Воно розглядалось із позицій критики популярної серед польських лібералів та консерваторів ідеології кресовості, а також необхідності втримання Східного фронту. Саме тому лідери руху застерігали поляків від того, аби вони "взяли в свої руки справу українізму". Водночас підтримувалась ідея української національно-територіальної автономії, але за умови неодмінного порозуміння у цій справі Центральної ради з Тимчасовим урядом [6, с. 9, 12–13]. Із приходом до влади у Петрограді більшовиків ендеки розглядали щойно проголошену Українську Народну Республіку як силу, що мала стати основою "східного тарану", спрямованого проти Австро-Угорщини та Німеччини. Свідченням серйозності цих сподівань була активна участь Й. Бартошевича у французькій дипломатичній місії Ж. Табуї в Києві та його переговори із представниками українського

генерального штабу щодо перебування на її території союзних Антанті II та III польських корпусів [9, с. 77–78]. Укладення Брест-Литовського мирного договору зводило ці сподівання нанівець. З цього приводу К. Скржинський занотував у спогадах: "Ми дивилися на ту поразку зі смутком – втрачали потенційного союзника в боротьбі з німцями за нашу свободу і незалежність" [10, с. 268].

Ліберальний табір (прогресивні або радикальні демократи, демократи-незалежники) зміцнів і організаційно оформився в Наддніпрянській Україні лише з початком Першої світової війни. Протягом 1914–1916 рр. виникла ціла низка таємних організацій, що репрезентувала ідеологію негайного відродження незалежності Польщі в умовах австро-німецької окупації Королівства Польського. Найбільш впливовим з-поміж них був утворений в Києві 6–14 вересня 1914 р. Польський політичний союз на Русі, очолюваний Д. Шаржинським [11, с. 41]. Протягом березня-червня 1917 р. для налагодження легальної роботи з підпілля було виведено низку організацій партійного типу (Польська демократично-незалежницька група та Польська радикальна партія), а також створено нові (Польський демократичний союз на Русі, Польське демократичне об'єднання на Русі, Польський прогресивно-демократичний союз, Союз польської демократичної молоді). Усі вони 23 червня 1917 р., під час III з'їзду польських громадських організацій на Русі, об'єднались у Польську демократичну централь на Україні. У новоствореному блоці відчувалась провідна роль керованого Є. Старчевським Польського демократичного союзу на Русі [12]. Від часу створення 26 березня 1917 р. він зміг швидко поширити впливи за межами Києва (існували філіали у Житомирі, Вінниці, Умані, Монастирищі, Бердичеві, Звенигородці) й був легальним представництвом як і раніше конспіративного Польського політичного союзу на Русі. Апробована націоналістами практика створення громадсько-політичних клубів лібералами використовувалась слабо – збереглись відомості про існування польських демократичних клубів лише в Одесі, Харкові, Катеринославі та Костянтинограді. Організаційна мережа польських лібералів у порівнянні з націоналістами мала менший мобілізаційний потенціал. Так, навесні 1917 р. Польська демократично-незалежницька група нараховувала 127 членів [13, с. 22], Польський політичний союз на Русі – приблизно 70 [11, с. 67], Польський демократичний клуб Харкова – заледве 50 [14, с. 74]. Причини цього слід шукати у політичній програмі, яка конкретизувалась ухвалами I конференції польських демократичних сил Королівства Польського, Галичини,

Помор'я (Стокгольм, 23–27 квітня 1917 р.) та І польського демократичного з'їзду в Росії (Москва, 26–27 квітня 1917 р.). Підсумувати їх можна у вигляді наступних положень:

1. Всі польські демократичні сили визнають створену в Королівстві Польському за сприяння австро-німецьких окупаційних сил Тимчасову державну раду за вищий державотворчий орган Польщі, котрий єдиний має право вирішувати питання державного устрою, в тому числі й питання створення війська.

2. Демократичні перетворення в Росії мають бути підтримані польським народом з тієї позиції, що вони унеможливають на майбутнє практику національного гноблення.

3. Майбутні відносини між Польщею та Росією мають ґрунтуватись на принципах повного суверенітету й виключати можливість втручання обох сторін у внутрішні справи одна одної [15].

Подальші корективи до політичної програми ліберальних демократів Наддніпрянщини та інших регіонів колишньої Російської імперії були внесені під час ІІ польського демократичного з'їзду в Росії (Петроград, 6–11 жовтня 1917 р.). Його постановами вищим польським державним органом, замість ліквідованої Тимчасової державної ради, проголошувалась Регентська рада. Одночасно наголошувалось на неможливості й шкідливості створення національного війська за межами Польщі. Зазначені тактико-ідеологічні засади діяльності багато в чому суперечили загостреним національним і патріотичним почуттям поляків Наддніпрянщини. По-перше, вони не містили вимоги об'єднання усіх польських земель. По-друге, ідея відродження незалежної Польщі у кордонах Королівства Польського за підтримки країн Четвертого союзу в умовах війни на загал асоціювалась із поразенством. По-третє, заперечувалось особливо популярне серед поляків на еміграції та в діаспорі гасло будівництва національного війська. Все це спровокувало розкол Польської демократичної централі на Україні. Його першою ластівкою став вихід Польської демократично-незалежницької групи, яка 10 листопада 1917 р. перетворилась на самостійну партію [16]. Незабаром цей приклад наслідувала Польська радикальна партія, яка вже на початку березня 1918 р. брала участь у міжпартійних нарадах як самостійна політична сила [17].

Важливим козирем лібералів у політичних дискусіях з опонентами був їх досвід взаємодії з українським національним рухом, який врешті-решт вилився у проект українського самостійництва [18]. Вже у червні-серпні 1917 р., під час дискусії Центральної ради з Тимчасовим урядом про межі української автономії, польські

ліберали заявляли, що розглядають її як проміжний етап на шляху до державної незалежності Наддніпрянської України. Проукраїнські позиції польських лібералів симпатизували не лише українцям, але й значній частині поляків. Це створювало підґрунтя для налагодження співпраці з Центральною радою та Генеральним секретаріатом, які все більше зміцнювались у ролі вищих крайових органів влади. Польська демократична централь на Україні змогла утворити у Центральній раді впливову фракцію й встановити контроль над діяльністю віце-секретаріату польських справ, який згодом було перетворено на окремий секретаріат і міністерство [19]. Покладаючи на цю співпрацю великі сподівання, представники Польської демократичної централі на Україні неодноразово демонстрували готовність до компромісу та навіть поступок у розв'язанні двох болючих питань українсько-польських відносин, що актуалізувались політичним курсом Центральної ради. Мова йде про ліквідацію польського поміщицького землеволодіння на Правобережжі та проголошення української належності Холмщини.

Соціалістичний табір протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. пройшов особливо складний та насичений шлях організаційних й ідеологічних перетворень. Відсутність в умовах війни сталих контактів місцевих осередків ППС – лівіці, ППС – революційної фракції та СДКПіЛ з партійними центрами, обумовлювала автономізацію їх діяльності. Накладаючись на підйом національних почуттів польського пролетаріату, це вилилось у поширення ідеї оновлення соціалістичного руху шляхом подолання розколу. Реалізацією цих прагнень займалось Польське соціалістичне об'єднання, яке утворилось 3–7 березня 1917 р. у Харкові. В його керівництві провідну роль відігравали представники ППС – революційної фракції Т. Жарський та З. Заремба [20, с. 238–239]. Політична платформа об'єднання була доволі аморфною, її основою була теза про здобуття польськими робітниками досвіду революційних перетворень у Росії та його найшвидше перенесення до відновленої Польщі. Ідея об'єданого соціалізму отримала неабияку підтримку, адже чисельність членів Польського соціалістичного об'єднання лише в українських губерніях у червні 1917 р. сягала майже 5 тис. осіб [1, с. 178]. Найбільшими були осередки у Харкові (500 членів), Каменському (417 членів), Олександрівську (381 член), що існували у формі клубів польських робітників [21]. У міру розгортання діяльності загальноросійських координаційних центрів обох ППС та СДКПіЛ, які прагнули створення на місцях партійних груп та секцій, харківська ініціатива ставала все більш примарною. Протягом червня-серпня 1917 р. у рядах

Польського соціалістичного об'єднання намітився розкол, що завершився розпадом. На місці його 19 осередків у промислових центрах Наддніпрянщини утворилось 16 секцій ППС – революційної фракції, 11 секцій ППС – лівіці та 14 груп СДКПіЛ. Гостра полеміка між польськими соціалістичними партіями щодо співвідношення національного і соціального факторів у розгортанні революційного процесу, з одного боку, відкладала на невизначене майбутнє конкретизацію їх позицій в питаннях державного будівництва у Польщі, а тим паче Україні; з іншого ж – призводила до стрімкого скорочення чисельності прихильників. Більшість секцій та груп нараховували кілька десятків членів й гостро відчували кадровий голод. Наприкінці 1917 р. олександрівська секція ППС – лівіці нараховувала 35 членів [22, с. 61], а харківська група СДКПіЛ й того менше – лише 29 [23, с. 2].

Консервативний табір репрезентував найперше інтереси великих польських землевласників Правобережної України. Вони з острахом спостерігали за ескалацією соціальних і політичних конфліктів, які так чи інакше загрожували маєтностям, й шукали можливостей зняття їх напруги навіть шляхом досягнення парадоксального компромісу. Першою такою ініціативою стали шукання шляхів порозуміння поміщицтва і селянства. Новостворений Союз польських поміщиків на чолі з С. Горватом, більш відомий як "Рада зем'ян", ініціював скликання на 29–30 квітня 1917 р. з'їзду польських землевласників, на якому була прийнята постанова про утворення Союзу польських землеробів. Планувалось розбудувати мережу його осередків у вигляді селянських та рільничих спілок, які мали "об'єднати всю польську людність на Русі, різних станів і професій, що мають відношення до землеробства" [24]. У міру загострення протистояння між польськими політичними силами активізувалась "миротворча" діяльність консерваторів і в суспільно-політичній сфері. У її основу було покладено оприлюднений 21 червня 1917 р. під час III з'їзду польських громадських організацій на Русі проект примирення націоналістів та лібералів. Він передбачав визнання вищими органами польського державотворення підтримуваного націоналістами Міжпартійного кола у Кракові та Тимчасової державної ради у Варшаві, визнаної лібералами. Також, всупереч переконанням лібералів, пропонувалось розпочати виокремлення з російської армії польських військових формувань, але без їх союзних зобов'язань щодо Антанти, як на тому наполягали націоналісти [6, с. 37]. Для виконання цієї місії одразу після вказаного з'їзду була створена Партія національної праці на Русі, яку очолив Ф. Пуласький.

Збереглись відомості про існування її осередків у Києві та Житомирі, які сукупно об'єднували не більше 80 членів [9, с. 40 а]. Ідея досягнення парадоксального компромісу була покладена і в основу вибудовування відносин із "суцільно селянським" українським національним рухом. Так, влітку 1917 р. В. Гувовський заявляв про готовність польських поміщиків до співпраці з Центральною радою у разі гарантування нею недоторканості їх землеволодінь [25, с. 259–260].

Отже, в умовах революційних змагань березня 1917 – квітня 1918 рр. польські політичні сили Наддніпрянщини зазнали суттєвих організаційних та ідеологічних змін. Переважно вони були орієнтовані на політичну традицію, що склалась у Королівстві Польському й трактувались відповідно до реалій постімперської революційної Росії в цілому та її українських губерній зокрема. Зважаючи на це, співвідношення у середині польського політичного представництва Наддніпрянської України було доволі специфічним і відрізнялось від інших регіонів колишньої Російської імперії. Вирішальну роль при його формуванні відіграла боротьба за першість між націоналістами та лібералами, тобто тими політичними силами, котрі найбільш ефективно організували легальну роботу й запропонували розгорнуті проекти державного будівництва у Польщі та вирішення "українського питання" в Росії. Від початку революції впливи національних демократів у політичному житті поляків були переважними. Не останню роль при цьому відіграла їх провідна роль у створенні та діяльності Польського виконавчого комітету на Русі, до роботи якого долучились усі інші польські політичні табори. Лідерство національних демократів похитнулось (але не ліквідувалось) після розколу під час червневого III з'їзду польських громадських організацій на Русі. Його результатом стало зміцнення позицій польських лібералів, які консолідували свої сили, налагодили співпрацю з обома ППС та Партією національної праці на Русі, а також фактично монополізували репрезентацію інтересів поляків Наддніпрянщини перед українською революційною владою.

Література

1. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 / W. Najdus. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1967. – 379 s.

2. Калениченко П. Брати по класу – брати по крові: участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні. 1917–1920 / П. Калениченко. – К. : Політвидав України, 1973. – 199 с.

3. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. / О. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
4. Miodowski A. Konflikt pomiędzy liberalnymi, a narodowymi demokratami o przywództwo polityczne w środowisku wychodźstwa polskiego w Rosji w dobie rewolucji lutowej / A. Miodowski // *Studia Podlaskie*. – 2006. – Т. 16. – S. 41–58.
5. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, sygn. 13202/II.
6. Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca 1917 roku. – Winnica, 1917.
7. Verax. Z życia klubow narodowych. Klub narodowy w Kijowie / Verax // *Sprawa polska*. – 1917. – № 35. – S. 502–504.
8. Wierzyński H. Polski zjazd polityczny / H. Wierzyński // *Przegląd polski*. – 1917. – Z. 4. – S. 19–37.
9. Archiwum Akt Nowych (далі – ААН), z. 445, sygn. 10.
10. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, sygn. 15585/II.
11. Biblioteka Narodowa, zakład rękopisów, sygn. 8746.
12. Z polskiego ruchu demokratycznego w Kijowie // *Echo polskie*. – 1917. – № 156. – S. 2.
13. Miodowski A. Demokraci polscy w Rosji w latach 1917–1918 / A. Miodowski // *Studia Podlaskie*. – 1998. – Т. 8. – S. 19–33.
14. ААН, z. 53, sygn. 59.
15. Mistyfikacja Stokholmska // *Przegląd polski*. – 1917. – Z. 2. – S. 20–24.
16. Ze Stronnictwa demokratyczno-niepodległościowego na Ukrainie // *Kłosa ukraińskie*. – 1917. – № 11/12. – S. 31–32.
17. Centralny Archiwum Wojskowy, z. 120.99, sygn. 61.
18. Bartoszewicz H. Roman Knoll wobec niepodległości Ukrainy 1917–1921. Z dziejów prometeizmu polskiego / H. Bartoszewicz // *Polsca i jej wschodni sąsiedzi*. – 2005. – Т. 6. – S. 11–30.
19. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної ради / О. Калакура // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса*. – 1999. – Вип. 8. – С. 103–109.
20. Zaremba Z. Wspomnienia: pokolenie przełomu / Z. Zaremba. – Kraków, 1983. – 370 s.
21. Sprawozdanie z III-ej Konferencji międzymiastowej Z.S.P. // *Jedność Robotnicza. Organ Zjednoczenia Socjalistycznego Polskiego*. – 1917. – № 25. – S. 3–8.
22. ААН, z. 1202, sygn. 14/VIII–6, k. 61.
23. ААН, z. 1525, sygn. 446/III, k. 2.
24. Zjazd ziemian // *Przegląd polski*. – 1917. – Z. 1. – S. 45–46.
25. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – 720 с.

**"Ваша влада, ваш оборонець..." – як обирали Конгрес
трудового народу Української Народної Республіки**

У статті автор розглянув проблему організації та проведення виборів до Конгресу трудового народу. На базі комплексного вивчення архівних джерел та періодичної преси революційної доби подано широкий аналіз виборчої кампанії, політичної агітації та результатів виборів. Зроблена спроба з'ясувати кількісний та персональний склад депутатів Конгресу, їх політичну належність. Висвітлено ставлення до виборів на Трудовий Конгрес з боку політичних противників режиму Директорії УНР.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Директорія, Конгрес трудового народу, вибори, агітація, політичні партії, депутати.

В статье автор рассматривает проблему организации и проведения выборов на Конгресс трудового народа. На основании комплексного изучения архивных источников и прессы того периода осуществлен анализ предвыборной кампании, политической агитации и результатов выборов. Сделана попытка реконструкции численного и персонального состава депутатов корпуса. Освещено отношение к выборам на Украине политических противников Директории УНР.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Директория, Конгресс трудового народа, выборы, агитация, политические партии, депутаты.

The author considers the problem of organizing and conducting elections to the Congress of the working people. Based on a comprehensive study of archival sources and the press of the period, an analysis of the election campaign, political campaigning and election results was carried out. The author attempted reconstruction of numerical and personal composition of the deputies. The attitude to the Ukrainian elections of political opponents of Directory of the UNR was shown.

Key words: Ukrainian National Republic, the Directory, the Congress of the working people, elections, campaigning, political parties, deputies.

На сучасному історичному етапі перед незалежною українською державою постали фактично ті ж самі проблеми, що майже сторіччя тому повинна була вирішувати Директорія Української Народної Республіки. Війна, економічна криза, внутрішня анархія та отаманщина, невизначеність зовнішньополітичного курсу на по-

чатку ХХ століття поховали незалежність УНР та привели до влади на українських землях більшовиків. Для того щоб не повторювати гіркий досвід минулих поразок народу України, її уряду, політичним лідерам та кожному громадянину варто не лише вивчати та знати власну історію, а й вміти робити з неї правильні висновки. Однією з головних причин поразки національно-визвольної революції у добу Директорії, як вважає більшість дослідників, була недосконалість та внутрішня слабкість демократичних інституцій органів влади. В першу чергу вони роблять наголос на тому, що скликаний Директорією передпарламент – Конгрес трудового народу УНР, не виправдав покладені на нього надії, так і не ставши надійною опорою уряду, генератором реформ та тією силою, що стала б на заваді приходу до влади Компартії. Разом з тим причини невдач діяльності Трудового конгресу слід шукати не лише в недосконалості "трудового принципу", на основі якого він формувався, а й в особливостях організації, проведенні та результатах виборів до нього.

Трудовий конгрес неодноразово ставав об'єктом наукових досліджень. Кожен історик, що вивчав добу Директорії, не залишав його та його діяльність поза увагою, але, як правило, більшість дослідників вивчають та аналізують ті документи та рішення, що були прийняті у ході роботи конгресу. Це було характерно для праць учасників революційних подій, творів істориків діаспори та радянської історіографії [1–5]. Відрізнялися вони між собою тільки оцінками політичних подій. Навіть у більшості праць українських істориків доби незалежності організація, проведення та результати виборів до конгресу спеціально не досліджувалися. Окремі моменти проблеми знайшли своє відображення у працях В. Верстюка, В. Солдатенка, В. Яблонського [6–9]. У своїй монографії "Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки" вітчизняний дослідник Д. Яневський присвятив діяльності Трудового конгресу цілий розділ [10]. Історик дослідив роботу конгресу, його законотворчу діяльність, боротьбу фракцій, проаналізував прийняті рішення. Серйозну спробу вивчити персональний склад конгресу зробила О. Малюта у своїй науковій розвідці [11]. Разом з тим за межами досліджень та наукового інтересу дослідників залишилися такі важливі проблеми, як організація виборчої кампанії, проведення виборів у центрі та на місцях, їх фінансування, результати – як персональні, так і партійні. Зовсім не розглядалися питання, як кандидати боролися за голоси виборців, що містилося у їх передвиборних програмах, чим відрізнялися виборчі процеси по селянській курії від виборів у робітників та "трудової інтелігенції", як зустрічала столиця

новообраних депутатів, де вони жили, як і за чий рахунок харчувалися, як ставилися до виборів головні опоненти та союзники Директорії УНР. Всі ці проблеми стали об'єктом нашого дослідження.

У ході антигетьманського повстання до влади прийшли лідери українських соціалістичних партій. Перед новоутвореною Директорією одразу постало питання пошуку нових державотворчих принципів, відмінних від попередніх і відповідних народним сподіванням та політичним реаліям часу. Суперечки з приводу пріоритетів політики, що розпочались в таборі Директорії вже в грудні 1918 року, підігривалися ще однією обставиною – тимчасовим характером її влади. Фактично, режим Директорії являв собою диктатуру, яка спиралась на військові кола та нечисленний прошарок інтелігенції. Оскільки сама ідея Установчих зборів не мала популярності, а повстала маса вимагала формування влади "без буржуазії", вирішено було передати владу "трудовому народу" та скликати представницький орган – Трудовий конгрес, який і мав перебрати на себе функції верховної влади в УНР.

Ідея скликання Трудового конгресу була оприлюднена у Декларації Директорії від 26 грудня 1918 року, але тільки 5 січня 1919 року за підписами всіх директорів була затверджена "Інструкція для виборів на Конгрес Трудового Народу України", яка, на думку противників виборів, мала "зухвалий та карикатурний характер" [12]. Проект інструкції був напередодні обговорений та схвалений на розширеному засіданні комісії з представників українських соціалістичних партій. Документ містив 25 пунктів. Інструкція визначала загальну кількість депутатів у 593 особи, з "включенням в це число 65 депутатів від Західної Української Народної Республіки (Галичина, Буковина та Угорщина)" [13]. У другому, п'ятому та восьмому пунктах інструкції визначалося кількісне та територіальне представництво депутатів. "Депутати від трудового селянства обираються на повітових селянських з'їздах в кількості 377 депутатів, в тому числі 50 депутатів від Київщини, 47 – Поділля, 50 – Харківщини, 37 – Херсонщини, 46 – Волині, 42 – Чернігівщини, 46 – Полтавщини, 31 – Катеринославщини, 14 – Таврії (без Криму) і 14 – Холмщини, Підляшшя й Поліської округи. Депутати до Конгресу від робітництва обираються на губерніяльних робітничих з'їздах в кількості 88 депутатів від цілої України, а саме: 12 – від Київщини, 8 – Поділля, 11 – Харківщини, 11 – Херсонщини, 10 – Волині, 9 – Чернігівщини, 8 – Полтавщини, 12 – Катеринославщини, 3 – Таврії (без Криму) і 4 – Холмщини, Підляшшя й Поліської округи. Депутати до Конгресу від трудової інтелігенції обираються на губерніяльних з'їздах в кіль-

кості 33 депутатів від цілої України, а саме: 5 – від Київщини, 4 – Поділля, 4 – Харківщини, 4 – Херсонщини, 4 – Волині, 3 – Чернігівщини, 4 – Полтавщини, 3 – Катеринославщини, 1 – Таврії (без Криму) і 1 – Холмщини, Підляшшя й Поліської округи" [14]. Окрема стаття уточнювала, що 20 депутатів до Конгресу мають бути обрані від залізничників, а 10 – від працівників та службовців пошт і телеграфів. Таким чином селянство обирало 377 депутатів (63,5 %), робітництво – 88 (майже 15 %), 33 депутати представляли інтереси трудової інтелігенції – це всього 5,5 % від депутатського корпусу, представники ЗУНР – 65 (11 %), залізничники – 20 (3,3 %), а працівники пошт та телеграфів – 10 (1,7 %). Окремим пунктом визначалося, що "активним і пасивним виборчим правом на сходах і з'їздах користуються лише громадяни Української Народної Республіки обох полів, не молодше 21 року і не позбавлені прав по суду за карні злочинства". Наступні пункти (п. 12–15) визначали органи та їх структури, що повинні були відповідати за організацію та проведення виборів на місцях. "Для проведення виборів засновується Головна, губерніяльні і повітові комісії по справам виборів до Конгресу Трудового Народу України. Головна комісія... складається з представника Міністерства внутрішніх справ як обов'язкового члена і по одному представнику від кожної категорії депутатів, від Центрального комітету Селянської спілки, від Українського центрального робітничого професійного союзу, Центрального бюро професійних спілок залізниць України, Центрального бюро поштовиків і народних кооперативів". Очолив Головну комісію представника УСДРП А. М. Лівіцький, а секретарем було обрано В. Чучно. "Губерніяльна комісія складається з обов'язкового члена комісії – губерніяльного комісара або його помічника, двох представників від місцевого робітничого професійного союзу і по одному представнику від селянської спілки і губерніяльного центрального органу народних кооперативів. Повітові комісії... складаються з обов'язкового члена комісії повітового комісара або його помічника, двох представників від селянської спілки і двох представників від народних кооперативів" [15]. У Києві, після звернення губерніяльного комісара Моргуліса до органів місцевого самоуправління, була скликана міська виборна підкомісія в такому складі: міській голова, представники по одному від міського самоврядування, від служачих кооперативних установ, від Ради професійних організацій, від міської вчительської спілки [16].

Але найбільшу критику викликали п. 20–23, які роз'яснювали процедуру проведення голосування, порядок підрахунку голосів та

визначення кандидатур, обраних до Конгресу. "По скінченні подавання виборчих карток президія з'їзду підраховує голоси, віддані на з'їзді за кожний з кандидатських списків, а після цього загальна кількість депутатів до Трудового Конгресу, які мають бути обрані на даному з'їзді, поділяються між поданими списками пропорційно до кількості голосів, поданих за кожний список таким порядком. Кількість присутніх уповноважених на відповідному з'їзді поділяється на кількість депутатів, які мають бути обрані на з'їзді. На цей виборчий знаменник послідовно поділяється кількість голосів, поданих за кожний список. Одержані від такого поділу цілі числа і відповідають кількості депутатів до Конгресу по кожному списку. Коли ж не вистачить цілих чисел до зазначеної інструкцією кількості депутатів од відповідного з'їзду, то право на депутатські мандати одержують послідовно списки з дробовими лишками залежно від тих лишків. Коли дробові частини по різних списках будуть однакові, то питання вирішується жеребом". Як бачимо, форма визначення обраних кандидатів досить складна, заплутана та недосконала. Навіть зараз, у XXI столітті, людині, яка звикла до частих виборів, дуже важко розібратися в ній, а на початку XX століття для пересічного громадянина УНР, політична культура якого була низькою, це було аж занадто складно. В обрану Директорію модель виборчої системи був покладений запозичений з дореволюційної політичної практики Російської імперії куріальний принцип, який не знаходив розуміння та підтримки практично у всіх українських партій. Вибори по куріях були вигідні тільки УПСР та УСДРП, які теоретично могли претендувати на 2/3 голосів виборців.

На місця "Інструкція" була розіслана телеграфом, а 7 січня Головна комісія перевірила чи всі губернські комісари її одержали та направила їм пояснювальні циркуляри. Поява останніх була викликана цілим потоком запитань, прохань роз'яснити або уточнити процедурні моменти. Так, практично одразу перед Головною комісією порушили клопотання "службовці та нижчий персонал великих лікарень та санітарних установ" про надання також і їм права участі у виборах [17]. Принципове питання було порушено Чернігівською міською думою, яка висловилася за участь у виборах органів міського та земського самоврядування. Дума апелювала Головній комісії, що хоча органи самоврядування обиралися за п'ятичленною формулою, а не куріальним принципом, але "вони цілком виявляють бажання й інтереси людяності і тому їм повинно бути забезпечено представництво на Трудовому конгресі". Про те, що оповіщеність населення щодо нових виборів була недостатньою, а

новий виборчий принцип та інструкція для більшості незрозумілими, свідчить той факт, що навіть з самого Києва надійшло питання від єврейської делегації кустарів про те, чи "потрапляють під категорію робітників кустарі та ремісники, що живуть своєю фізичною працею і яким активним чи пасивним виборчим правом вони володіють" [18]. Вже у ході передвиборчої кампанії Директорія дуже легко вносила зміни до "Інструкції". Кам'янець-Подільський "незалежний, демократичний друкований орган" "Життя Поділля" від 13 січня повідомляв про зміни у розписі депутатів по повітах від селянства Волині, ініційовані центральною владою, а також про те, що "Директорія УНР в зміну і доповнення інструкції для виборів до Трудового Конгресу ухвалила: ... 2) Додати до загальної кількості депутатів на Конгрес 14 депутатів від Бессарабії по такому обрахунку: Хотинський повіт – 4 депутати від трудового селянства, Акерманський повіт – 4 депутати від селянства, Сорокський – 3 депутати від селянства. Від всіх правих повітів Бессарабії 2 депутати від робітництва і один від трудової інтелігенції. 3) Доручити справу переведення виборів по Бессарабії комісару Могилів-Подільського повіту. 4) Вибори депутатів від Бессарабії та інших частин України можуть відбуватися за межами повітів чи губерній" [19] Забігаючи наперед, необхідно відзначити, що вибори у Бессарабії так і не відбулися. Про те, що Головна та губерніяльні комісії намагалися чітко дотримуватися положень інструкції, свідчить той факт, що вибори у Чигиринському повіті були скасовані через те, що "виборче діловодство проводилося не відповідно виборчої інструкції". До речі, по повіту обраними були М. С. Грушевський та М. М. Ковалевський, колишній міністр земельних справ. Після оголошення результатів виборів недейсними обидва кандидати заявили про політичний тиск та "замовний" характер справи. Хоча пізніше вони були переобрані депутатами Трудового конгресу, а Ковалевського було обрано головою Київської губерніяльної виборчої комісії.

Після початку виборчої кампанії у боротьбу за виборця включилися політичні партії, що діяли тоді на теренах УНР. Стислі терміни, що відводилися на передвиборчий процес, не дали можливості більшості політичних сил організувати більш-менш конструктивну передвиборчу кампанію. Тому не дивно, що більшість партій так і не змогли виробити чітких передвиборчих програм і були змушені діяти за фактом розгортання подій. Необхідно зауважити, що безумовні "лідери" виборчих перегонів – УПСР та УСДРП – мали певний час на підготовку і тому швидше зорієнтувалися у ситуації. На спеціальному засіданні ЦК УПСР (центральна течія) та ЦК

Селоспілки були проведені переговори з метою виступити об'єднаним блоком та "розподілити" повіти між "своїми" кандидатами, для того щоб не створювати між ними конкуренції. За попередньою домовленістю кандидатами до Трудового конгресу були намічені: від Чорнобильського повіту – О. П. Янко (пізніше балотувався у Полтавському повіті), Лозанівський; від Радомишльського повіту: Березняк, Петренко, Шаля; від Канівського повіту: Щадилів, Чухно, Клименко, Черкаський, Пилипенко, Пушкар, Часник, Ільченко, Гаврищук; за селянською квотою від Черкаського повіту – Швець, Ісаевич, Сніжко, Корж. Київський повіт повинні були представляти Шаповал, Паливода, Одрина, Косанко. Решті політичних діячів, а саме – Шимановичу, Шрагу, Рошахівському, Лимару, Трусу, Ковалевському, Пирхавці, Гуріненку, Базілевичу, Стеньку, Миколайчику, Химерику, Брояківському, Любинському, Одинець-Терниченку, Шрамченку, Остапенку, Гордієвському, Клочку, Грушевському, Жуківському, Вірку та Григор'єву, було запропоновано негайно надіслати відомості про повіти, на яких вони бажають виставити свою кандидатуру, а також надіслати до канцелярії Селянської Спілки свою згоду і короткий життєпис [20]. Але необхідно відзначити, що попри всі намагання не завжди вдавалося досягти стовідсоткового результату. Про це засвідчили результати передвиборчої кампанії: в Полтаві на виборах селянської депутації від губернії провалився весь список від Селянської спілки, хоч його очолював сам голова цієї організації О. Янко. Селяни віддали симпатії боротьбистам.

Головні політичні опоненти есерів та соціал-демократів українські більшовики у такій ситуації спочатку розгубилися. Голова делегації УНР на переговорах у Москві С. Мазуренко повідомляв голові РНК УСРР Х. Раковському: "На місцях же, на Україні, товариши комуністи зайняли позицію вичікування" [21]. Врешті-решт Компартією було прийнято рішення бойкотувати вибори [22].

Не менш ворожу позицію зайняли ліві есери (боротьбисти), хоча і не відмовилися від участі у виборах. Вони виступили з гострою критикою Директорії, тих політичних сил, що її підтримували, самого Трудового Конгресу, виборів до нього, форми їх проведення та умов, в яких вони відбувалися. У своїй резолюції про ставлення до Директорії ЦК партії назвав Трудовий конгрес "сурогат класового органу" [23]. Критикуючи "трудова формула", вони заявляли: "Українське революційне військо, що є найбільшою опорою революції, позбавлено зовсім представництва, а натомість введено в конгрес представників декласованої інтелігенції, яка не являється в

своєму цілому зацікавленню в успішності робітничо-селянського руху. Сучасний стан Трудового конгресу та хід виборів до нього лише доповнюють цю картину" [24]. Така позиція обумовлювалася тим, що більшість мобілізованих до війська – селяни, які були потенційним електоратом лівих есерів, втрачати голоси якого боротьбисти не збиралися. Крім того, політизація війська, шляхом залучення вояків до виборчого процесу, могла стати додатковим аргументом на користь лівих есерів у політичній боротьбі за владу. У своїй критиці боротьбисти врешті-решт дійшли до повного заперечення Трудового Конгресу, заявивши: "Трудовий Конгрес не відповідає завданням української соціалістичної еволюції. Трудовий Конгрес має негайно себе розпустити" [25].

Переходячи до розгляду питань про хід та результати виборчої кампанії, варто наголосити, що вони досі не були об'єктами окремих історичних досліджень. Аналізуючи наявні документи, повідомлення тогочасної преси та мемуарну літературу стає зрозумілим, що вибори проходили у складній внутрішньополітичній ситуації, яку ускладнювали зовнішньополітичні проблеми, пов'язані з військовими діями проти Радянської Росії. На початку січня урядова преса повідомляла: "По відомостям Головної комісії... видно, що вибори на місцях не дивлячись на різні несприятливі обставини і короткі строки відбуваються досить жваво й можна сподіватися, що за невеликим винятком на Конгресі будуть представлені майже всі повіті..." "Вибори до Конгресу йдуть повним ходом... вибори відбуваються навіть в тих місцях, що підпали під панування більшовиків. Людність... не бажаючи залишатися без своїх представників, організовує нелегальні з'їзди, на яких обирають делегатів. З'їзди селян, робітників та інтелігенції призначені навіть у таких далеких повітах як Путивльський на Курщині" [26]. Але вже у десятих числах місяця тональність та зміст статей кардинально змінюються. "Але не скрізь вибори відбуваються в спокійній обстановці. Вороги народу добре знають, що спокій тільки сприяє добробуту народу... і от являються всілякі провокатори і вороги народу і починають свою брудну провокаційну роботу, підбурюють населення всілякими способами і вносять розкол..." [27]. Місцева влада та керівники військових залог були змушені протидіяти цьому. Ці дії одразу підпали під гостру критику опозиції. У зверненні лівих есерів до Директорії зазначалося: "Замість того, щоб передати владу трудовому селянству та робітникам, на місцях хазяйнують комісари та коменданти, набрані з рядів декласованої націоналістичної інтелігенції... Спроби селян та революційних військ до самоорганізації жорстоко приду-

шуються каральними експедиціями (Жмеринка, Житомир, Коростень). Селянські з'їзди проходять під знаком адміністративних та військових репресій, розганяються (Харків), фальсифікуються (Ніжин, Полтава, Київ)" [28]. Про зловживання на місцях згадують практично всі сучасники революційних подій. Дійшло до того, що голова Київської губерніальної виборчої комісії навіть був змушений вдатися до демаршу, звернувшись до голови Головної комісії із заявою, що не може далі виконувати свої обов'язки, тому що "до сього часу влада не оголосила про волю агітації та зібрань, що не дає можливості пролетаріатові виявити свою волю".

Окрім перерахованих зловживань, факторами, що гальмували виборчий процес, були "млява організаційна робота із-за браку матеріальної та моральної помочі", "відсутність вільної преси", "пасивність непартійних мас" [29].

Таким чином, можна констатувати той факт, що там, де влада Директорії вже була повалена, вибори взагалі не проводились. Там же, де становище контролювалось урядовими комісарами та військом, пропускались кандидати, лояльні до влади, але не авторитетні серед населення. А в обох випадках страждав авторитет самого Трудового конгресу.

Основна боротьба за голоси виборців між політичними опонентами розгорнулася серед українського селянства, бо саме ця соціальна верства складала 86 % населення УНР. На жаль, не збереглися агітаційні матеріали тих років, однак низка фактів дає можливість припустити, що найбільшу активність у процесі агітації виборців мали українські соціалістичні партії. Директорія не соромлячись використовувала "адміністративний ресурс". Її Універсали, звернення Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР, інші документи офіційних установ постійно нагадували виборцям, "... що Трудовий Конгрес буде вашою владою, вашим оборонцем", при цьому закликаючи "віддавати свій голос... за українських соціалістів, за тих, що йшли боротися проти гетьмана та поміщиків" та "вибирати таких селян та робітників, котрі належать тільки до українських соціалістичних партій, котрі будуть боротися за те, що на нашій землі були рівність, братерство, щоб не було поневолених, ні гноблених!" При цьому виборців застерігали "особливо... берегтися переодягнених гетьманців, котрі будуть агітувати і підмовляти селян... подавати свій голос не за українських селян та соціалістів" [30].

У період з 10 по 17 січня селянські повітові з'їзди відбулися у Дубно, Овручі, Костянтинограді, Вінниці, Старокостянтинові, Остро-

зі, Ямполі, Гайсині, Літині, Білій Церкві, Сквирі, Винниці, Чернігові, Ніжині, Козельці, Прилуках, Пириятині, Ушиці, Катеринославі та інших містах [31]. Обраними, як правило, були українські есери та представники Селянської Спілки.

Необхідно зауважити, що під час виборчої кампанії практично взагалі не було "передвиборчих обіцянок" з боку кандидатів, до яких так звик сучасний виборець. Як правило, на з'їздах кандидати "... висловлювали свою точку зору по питанням соціальним, державного устрою, земельному та робітничому", але ніяких власних та партійних політичних програм не презентували. Натомість самі виборці давали накази Директорії та делегатам, обраним на Конгрес. Рівненський повітовий з'їзд трудового селянства, "...обміркувавши питання політичного менту висловлює своє повне довір'я Директорії Української Народної Республіки... з'їзд вирішує, що 1. Директорія повинна стояти на ґрунті утворення влади із представників демократії через скликання для цього трудового конгресу селян, робітників 2. До скликання конгресу Директорія повинна, для зміцнення позиції демократії привести найпекучіші реформи соціального значення 3. Для забезпечення здобутків революції провести тверду організованість влади, спертої на дисципліновану народну армію 4. Влада повинна неухильно вести рішучу боротьбу з більшовиками, контрреволюційними силами й всіх ворогів теперішнього народного демократичного ладу притягати до кари 5. У своїй зовнішній політиці Директорія повинна надалі стояти на ґрунті недопущення яких би то не було чужих військ на територію республіки й твердо обороняти суверенність Української Народної Республіки". У газеті "Життя Поділля" від 18 січня 1919 року було опубліковано "Наказ" від селян Кам'янецького повіту до депутатів на Трудовий Конгрес "1. Про владу на Україні. Селянський з'їзд Кам'янець-Подільського повіту уповноважує своїх представників... закріпити самостійність Української Народної Республіки. Вся влада в УНР належить трудовому народу. Верховною владою з'їзд визначає Народний Парламент. Виконуючим обов'язки Президента – є голова Парламенту. На місцях вся повнота влади належить виключно Народним Управам, які складаються виключно з представників трудового народу. Ці представники цілком відповідають за свою діяльність перед усім трудовим народом" [32]. Після політичних вимог з'їзд висунув і низку соціально-економічних: "2. Грошова справа. Уповноважуються представники... звернутися з проханням до уряду УНР аби дозволили обміняти російські гроші на українські рахуючи по 2000 крб на селянина. 3. Підприємства. Усі приватні

підприємства, як фабрики, заводи, соляні копії, нафтові джерела, і інші, та підземні та наземні багатства повинні бути націоналізовані. Всі прибутки від таких підприємств повинні йти на утримання державних установ. 4. Освіта. Освіта в Українській Народній Республіці повинна бути обов'язковою і безоплатною взагалі для всіх, щоб усі школи були відкритими та доступними для бідного люду. Потрібна велика кількість спеціальних сільськогосподарських шкіл. 5. Про ліси. Селянський з'їзд призначає націоналізацію всіх лісів на території Української Народної Республіки. 6. Кооперація. На території У.Н.Р. повинна бути якнайбільш поширена кооперація. Українська влада повинна вжити всіх заходів щоб допомогти їй як грошовою так і моральною підмогою. Пропонується також просити українську владу улаштувати курси і школи по кооперації" [33].

Не залишилися поза увагою політичних конкурентів й голоси "трудової інтелігенції". Політичні сили активно боролися за масове залучення інтелігенції на свій бік та намагалися примирити гострі протиріччя, що існували в середині цієї соціальної групи. На це вказують численні статті в періодичній пресі під гучними заголовками: "Україна, більшовики та українська інтелігенція", "Інтелігенція українська і інтелігенція України" [34].

На відміну від селянських з'їздів, які проходили масово та достатньо організовано, вибори інтелігенції "майже ніде не проводилися". Причинами цього були не лише пізні строки з'їздів, які були намічені на 17–20 січня та навіть на 22 число, а й погана їх організація. Далися взнаки ті самі вади, що перешкоджали проведенню виборів по всій території республіці. Ось як описує учасник подій, діяч єврейського політичного руху, юрист Олексій Гольденвейзер підготовку та проведення губернського з'їзду "трудової інтелігенції" у Києві. "Була утворена комісія з представників рад присяжних повірених та їх помічників, союзу лікарів, професорів, союзу молодших викладачів вищих навчальних закладів, союзу інженерів, вчителів та інших інтелігентських груп. Ця комісія отримала назву "контактної"... і повинна була керувати виборчою компанією... З'їзд засідав у будівлі купецького зібрання і продовжувався день чи два. Всі українські групи висунули блокові списки, крім того свої списки виставили есери, есдеки та "безпартійна інтелігенція". Залюканість наша по відношенню до українського засилля була настільки великою, що було прийнято рішення об'єднати всі неукраїнські голоси за будь-який єдиний список, для того, щоб провести хоча б одного депутата не українця. У кінцевому результаті ми провели не лише оборонця Гвоздєва (колишній міністр праці у Тимчасовому уряді),

але й наступного у списку кандидата – інтернаціоналіста І. С. Біска. Решта місць була зайнята кандидатами українського блоку" [35].

Ще у гіршому становищі опинився український пролетаріат. У справі залучення на свій бік робітничого класу з боку українських політичних сил практично нічого не робилося. Це визнавалося навіть вищим політичним проводом УНР. У аналітичній статті "Трудовий конгрес і робітництво", що була передрукована газетою "Життя Поділля" з урядової преси, мова йшла про те, що робітництво залишилося поза увагою українських демократичних сил. Багато чорноробочих, "колишніх міщан та безземельних селян, що прийшли шукати праці до міста залишаються неорганізованими. А ця робітнича маса здебільшого українська". Стаття закінчувалася заклик до українських соціалістичних партій "взяти на себе обов'язок що до організації цих робітничих мас і розвинути тут свою агітаційну і просвітню працю" [36]. Але заклики так і залишилися закликами. Та ж сама газета від 17 січня 1919 року наводила приклад, який ілюструє загальну тенденцію, що була характерною для всього українського робітництва: "Загальне зібрання робітників міста Кам'янця відбулося у будинку театру "Гігант". Зібрання було скликане Центральним Бюро Професійних Союзів для широкого ознайомлення робітників з технікою виборів до Трудового Конгресу. Промови від робітників вказували на непоінформованість в справі конгресу і просили аби президія дозволила дебати в цій справі. Але тов. Бройтман (голова президії) відповів, що на засіданні соціалістичних партій вирішено не відчиняти дискусій в справі відношення до конгресу... Робітники лишилися невдоволеними, чулись голоси за бойкот виборів. Ніяких резолюцій не було винесено й зібрання розійшлося" [37].

Необхідно зауважити, що відсотки представництва робітників та трудової інтелігенції на Конгресі навіть разом поступалися відсотку делегатів від селянства, мабуть, тому більшість українських партій (окрім УСДРП), які й так не мали впливу в робітничому середовищі, не вважали за потрібне боротися за голоси робітників.

Цікаву деталь повідомляла тогочасна преса. На всіх селянських з'їздах делегати співали тільки державний гімн. На виборах трудової інтелігенції співали, окрім "Ще не вмерла Україна", шевченківський "Заповіт", а робітники – ще й "Інтернаціонал".

Вже назавершення кампанії стали поширюватися чутки, що переможцями виборчих перегонів стали більшовики. Скоріше за все розповсюдження таких чуток було пов'язано з невдоволенням українських правих кіл результатами виборів. Щоб спростувати чут-

ки, голова Головної комісії по виборах А. Левицький був змушений навіть виступити у пресі. В інтерв'ю газеті "Наш Путь" він заявив: "Кілька днів тому у мене було дещо песимістичне враження так як спочатку комісія отримувала доволі багато повідомлень про перемогу більшовицьких кандидатів на повітових з'їздах у де яких губерніях. Але за останні два дні ситуація кардинально змінилася. У МВС та Головній виборчій комісії отримали масу телеграм про хід та результати виборів, причому, сумуючи ці телеграми, можна з впевненістю говорити, що подавляюча більшість депутатів – представники української селянської спілки, що як відомо всіляко підтримує урядову політичну платформу. Таким чином боятися більшовицької демагогії не варто. Більшість депутатів від соціалістів-революціонерів належать до центральної течії. Лівих есерів можна лише чекати з Лівобережної України. Такими є політичні підсумки виборів". Далі він наголосив: "Вибори вже завершилися за виключенням декількох повітів Харківщини, Катеринославщини та Волині. Туди для проведення виборів відправлені спеціальні інструктори. По звісткам, що надійшли з Галицької України, відомо що всі 65 депутатів з огляду на військові події будуть обрані від Галицької Національної Ради, яка є цілком законним і правильним представництвом всього трудового народу Галичини. Початок роботи конгресу може бути відкладений лише по причині безладів у роботі транспорту" [38].

Ще одним питанням, яке досі викликає дискусії у дослідників, залишається проблема чисельності депутатського корпусу та персонального складу Конгресу. Сучасник подій, один з впливових діячів УСДРП І. Мазепа писав, що на конгресі було понад 400 делегатів. П. Христюк вважав, що їх було приблизно 300. Газета "Україна" повідомляла про те, що "число членів Трудового Конгресу, включаючи сюди і делегацію Української Національної Ради Західної Облaсті У.Н.Р., можна рахувати до 350". Інша газета "Народна воля" повідомляла, що у перший день зареєструвалося 305 делегатів [39]. Сучасний вітчизняний дослідник Василь Яблонський пише, що "... прибуло 400 депутатів обраних на території, що була під владою УНР. До них долучилися 65 делегатів із ЗУНР" [40]. Але дана цифра викликає багато запитань. Тим паче навряд чи варто довіряти П. Гаю-Нижнику, який зазначає, що на конгресі були присутні та працювали 528 делегатів. Адже на підтвердження своїх статистичних даних він не наводить жодних аргументів [41]. На нашу думку, оскільки вибори відбулись не скрізь, а по робітничій курії їх проігнорувала більша частина робітництва, то на Конгресі було представлено не більше 2/3 наміченого складу – близько 400 депутатів.

Питання про персональний склад Конгресу трудового народу до сьогодні залишається до кінця не з'ясованим. Після евакуації Директорії, уряду, міністерств та комісій Трудового конгресу до Вінниці останніми було вирішено видати "стенографічне справоздання" про пленарні засідання Конгресу окремою книжкою (запланований тираж – 50 тис. примірників), у якому планувалося подати список депутатів з біографіями та короткими відомостями про партійну діяльність, але вона так і не була видана за браком часу та коштів [42]. Нам вдалося з'ясувати прізвища та часткові дані (курія, по якій обирався, місце обрання, партійна належність, займані посади та інше) на 238 делегатів (див. додаток). Але дана інформація не є вичерпною, і тому ця проблема потребує свого подальшого дослідження. Необхідно зауважити, що серед делегатів були й жінки. Нам вдалося віднайти тільки трьох – Софія Федорівна Русова, соціалістка-федералістка Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська та вчителька Олімпіада Михайлівна Пашенко, що була прихильницею лівої течії УПСР. Можливо, що жінок-депутатів було більше, але наряд чи ця цифра була значною порівняно з депутатами чоловіками.

На час завершення виборчої кампанії перед Головною комісією постала низка важливих питань, які потребували негайного вирішення. По-перше, було необхідно знайти приміщення для проведення Конгресу. Спочатку розглядалися два варіанти – будівля купецького зібрання або міський оперний театр. Врешті зупинилися на останньому. Саме в його стінах відбулися всі засідання конгресу. Але ця історія мала продовження. З огляду на те, що під час Трудового Конгресу вистав у театрі не було, актори й оркестр за цей час платні від антрепренера театру Багрова не одержували. Антрепренер подав Директорії прохання заплатити дирекції за втрати, рахуючи кожен вечір по 9,5 тис. крб від 21 до 29 січня (9 днів). Директорія дала доручення Головній комісії по виборах Трудового Конгресу розслідувати чи дійсно театр мав щодня такі видатки [43]. На жаль, не відомо, чи заплатила держава ці 85,5 тис. крб Багрову, чи ні, адже вже 4 лютого Директорія та уряд покинули Київ і перебралися до Вінниці.

Крім цього, комісія займалася розміщенням та частковим утриманням делегатів, що прибували до столиці. Для делегатів від селян був відкритий інтернат при губернській земській управі (вул. Володимирська, 33). Крім того, кожен з депутатів отримував від комісії 150 крб як одноразову допомогу на влаштування побуту та харчування. Ввечері 22 січня для всіх, що прибули до столиці депутатів, що комісією була влаштована урочиста вечеря [44].

З 19 січня до Києва почали масово прибувати обрані на Конгрес делегати. Ще раніше прибула делегація з Холмщини. "Одразу депутати почали свої наради і до дня відкриття провели всю організаційну роботу. Зараз вже цілком викристалізувалися фракції Конгресу (спочатку повідомлялося про 16–17 фракцій), серед котрих найбільшою є фракція "Селянської Спілки" в яку до цього числа записалося 120 чоловік. Ця фракція заклалася не на підвалинах якої не будь партійної програми, а ґрунтується на своїй програмі, що має виявляти думку селянства. Засідання цієї фракції відбуваються щодня, вже сконструйовано і президію фракції. Головою обрано т. Миколайчука, товаришем голови – Щирицю і Чалого. З інших фракцій досить численні – Галицьких депутатів, Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії та фракція лівих соціалістів, яка складається з українських есерів, незалежних українських соціал-демократів, комуністів України та бундівців. Інші фракції – як залізничників і поштовиків, самостійників та соціалістів-федералістів, російських соціал-демократів (меншовиків) – зовсім незначні по своїй кількості", – повідомляла гарно поінформована газета "Народна Воля" від 23 січня 1919 р. У наступному номері це видання повідомляло, посилаючись на відомості Українського телеграфного агентства, що "Всеукраїнська комісія по виборах до Трудового конгресу зробила підрахунок партійного складу Трудового Конгресу, при котрому виявилось такий партійний склад: українські соціалісти-революціонери – 111, представники Галичини – 48, залізничники і поштовці – 33, представники лівих соціалістичних партій – 30, українські соціал-демократи – 25, російські есери – 8, соціалісти-самостійники – 5, Бунд і меншовики – 9" [45]. Зрозуміло, що це не повні дані. Крім того, за іншими свідченнями, на Конгрес були обрані 20 польських соціалістів, 30 представників партії "Паолей Ціон". Незважаючи на малу чисельність, представники лівих сил, що сформували опозицію до фракції Селоспілка – УПСР (центральна течія), та всіх, хто її підтримав, вже будучи обраними на Конгрес, намагалися зірвати його роботу. На зборах депутатів, що належали до лівих течій (боротьбисти, ліві соціал-демократи і "навіть комуністи", всього до 30 осіб), частина доповідачів, "погоджуючись на негативному відношенні до Трудового Конгресу в сенсі: не визнання його повноважним законним органом, компетентним вирішувати основні питання державного життя України", запропонувала скласти свої повноваження і таким чином дискредитувати Конгрес та зірвати його роботу. Але пропозиція не знайшла підтримки більшості членів зборів, "які згідно одержаних наказів своїх виборців, постано-

вили брати участь у процесі Трудового конгресу, використовуючи його в своїх цілях" [46].

Ще одне питання, яке постає перед дослідниками, полягає у з'ясуванні ставлення до організації та проведення виборів на Трудовий Конгрес з боку політичних противників режиму Директорії УНР в боротьбі за владу в Україні. Раднарком з самого початку свого існування розглядав Україну як територію, що в будь-якій формі повинна бути об'єднана з більшовицькою Росією. Тому і не дивно, що радянська дипломатія докладала всі зусилля для того, щоб встановити в Україні потрібний собі політичний режим, не гребуючи для цього будь-якими засобами. Головна ставка була зроблена на місцевих більшовиків, на допомогу яким були кинуті військові загони Червоної армії. Вже на середину січня наступальні військові з'єднання Червоної армії опанували більшу частину Чернігівщини та Полтавщини з губернськими центрами, скрізь зустрічали підтримку населення, попередньо розпропагандованого лівими партіями. На Катеринославщині комуністичні та махновські повстанці захопили весь район Павлограда–Новомосковська й перерізали залізничне сполучення на Лівобережжі.

У ноті народного комісара іноземних справ РСФРР Г. Чичеріна на ім'я голови уряду УНР В. Чехівського в зв'язку зі скликанням Трудового Конгресу зазначалося: "Російський робітничо-селянський уряд не може не відмітити прагнення Директорії сфальшувати справжню (владу) українського пролетаріату та селянства скликанням так званого Трудового з'їзду на 12 січня 1919 року. Поліцейська та військова ситуація, при якій намічено проведення цього з'їзду, задалегідь намічене співвідношення сил між селом та містом, строки скликання, що не допускають будь-якої агітації, ясно вказують, що у даному випадку Директорія далека від того, щоб йти на зустріч... до створення Української Радянської влади та відкриває двері контрреволюції на Україні..." [47]. Його підтримав голова уряду Радянської України Х. Раковський, який заявив голові делегації УНР Степану Мазуренку, що перебував у той час на переговорах у Москві: "Між іншим, скликання так званого Трудового з'їзду... при теперішніх умовах показує, що Директорія не стільки бажає дійсно спиратися на робітників та селян, скільки просто продемонструвати всім, що вона на них нібито спирається" [48]. Але відповідь С. Мазуренка була жорсткою. "Трудовий конгрес не є "так званим", а є дійсним представництвом робочих, селян та трудової інтелігенції, які ведуть боротьбу разом з трудящими масами проти експлуататорів своїх та чужоземних... а сили П'ятова та Коцюбинського треба спрямува-

ти на схід, і тим самим надати нам можливість провести вибори від робочих та селян на Трудовий конгрес" [49]. 9 січня у офіційній відповіді на ноту РСФРР Директорія пояснила свою позицію: "Влада на Україні належить українському трудовому народу, тобто тим трудовим класам, які складають основу всього соціально-економічного та національного життя країни, а саме трудовому селянству..., робітникам та трудовій інтелігенції. Скликаний з представників цих класів Конгресу трудового народу... буде мати всю повноту влади та право остаточного визначення форм влади в центрі та на місцях... Тому влада на Україні в руках українського народу, головним чином селянства, є перепорою для імперіалістичних цілей Радянського Уряду і тому цим Урядом Конгресу трудового народу України вже заздалегідь не визнається і віддається на осуд... та є виправданням наступу на Україну" [50].

Ще одну опозиційну формацію Директорії УНР склали прихильники Добровольчої Армії, сили якої базувалися на півдні України. Війська Антанти, що виступали як союзники денікінців, ще наприкінці листопада 1918 року зайняли Одесу та Севастополь, а трохи пізніше – Херсон та Миколаїв. Намагаючись заручитися підтримкою союзників, у грудні, напівконфіденційно, до Одеси виїхала місія Директорії в складі генерала О. Грекова, С. Остапенка та галичанина Й. Назарука. Там вона розпочала переговори з командуванням французів – через начальника штабу експедиційних військ полковника А. Фрейденберга та самого командувача – генерала Ж. д'Ансельма. Намагаючись втягти український уряд у сумнівний союз з Добровольчою Армією для війни з Радянською Росією, антантівська сторона уникала гарантій політичного визнання УНР та зволікала з наданням військової допомоги. Французи заявляли непомірні вимоги – від власного контролю над залізницями, фінансами та українською армією (Директорія мусила довести її аж до 300 тисяч) до анулювання земельного законодавства й перетасовки складу Директорії. З неї мали вийти В. Винниченко, С. Петлюра та О. Андрієвський. Один з попередніх варіантів договору, завізований О. Грековим і потім викрадений одеськими комуністами та поширений на Трудовому конгресі, викликав справжній конфуз: виявляється, договір не допускав скликання самого Трудового конгресу [51].

На жаль, окрім кількох незначних згадок у польській та румунській пресі, вибори до Трудового конгресу відбулися поза увагою більшості пересічних громадян європейського континенту та США, увага яких була зайнята підготовкою до відкриття мирної конфе-

ренції у Парижі. Про вибори в Україні немає жодного слова у спогадах не тільки перших осіб тогочасних європейських країн, але про них навіть не згадують представники західної дипломатії другого та навіть третього ешелону.

Підсумовуючи, необхідно наголосити, що організація та проведення виборів, так само як і скликання самого Конгресу трудового народу Української Народної Республіки, були важливою політичною подією не лише доби Директорії, а й національно-визвольної революції 1917–1920 років в цілому. Ці події стали віхою в історії українського національного парламентаризму та процесі розбудови незалежної держави.

Це був уже не перший досвід проведення виборів у революційний період, але його відмінність порівняно з попередніми полягав у низці моментів, що кардинально впливали на їх перебіг, а отже й на результати. По-перше, вибори відбувалися у якнайкоротші терміни. Між оголошенням Декларації про вибори та відкриттям Конгресу минуло всього два з половиною тижні. По-друге, вибори проходили в умовах наступу військ російських більшовиків на півночі, окупації південних районів військами Антанти та розквіту отаманщини. Несприйняття більшовиками та союзниками самої ідеї виборів додатково ускладнювали процес їх проведення. На окупованих ворогом територіях, як правило, вибори не проводилися. Недостатнє фінансування виборів, слабка їх організація та підготовка на місцях також негативно позначилися на результатах. Разом з тим необхідно наголосити, що в складних умовах Головної комісії вдалося забезпечити на належному рівні прийом, розміщення та утримання депутатів у столиці, організувати їх ефективну фракційну роботу.

Перемога українських есерів та представників Селянської Спілки, а також доволі високий відсоток українських есдеків та представників інших лівих партій стали закономірним результатом зміщення політичних акцентів вліво серед селянства, що складало левову частку електорату. Зрозуміло, що основу депутатського корпусу склали представники саме цієї соціальної верстви. Куріально-пропорційна виборча система не залишала делегатом обраним від інтелігенції та робітництва хоч якось вплинути на процес прийняття політичних рішень. Варто погодитися з думкою багатьох дослідників, які відмічали той факт, що Конгрес видався бідним на імена та особистості.

Аналіз передвиборчих програм, політичної агітації, наказів та звернень виборців засвідчує, що головні політичні сили та значна

частина населення, що брали участь у виборах, сподівалися на вирішення у ході роботи Конгресу основних питань як політичного, так і соціально-економічного характеру.

Література

1. Винниченко В. К. Відродження нації : у 3 т. / В. К. Винниченко. – К., 1990. – Т. 3. – 265 с.
2. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. П. Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.
3. Шаповал М. Ю. Велика революція та українська визвольна програма / М. Ю. Шаповал. – Прага, 1928. – 165 с.
4. Лихолат А. В. Розгром буржуазно-націоналістической Директории на Украине / А. В. Лихолат. – М. : Госполитиздат, 1949. – 215 с.
5. Рибалко І. К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні / І. К. Рибалко. – Харків, 1962. – 186 с.
6. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. / В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко. – К. : Генеза, 2003.
Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920)– 2003. – 488 с.
7. Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка під проводом Директорії / В. Ф. Верстюк // Історія України: нове бачення : у 2 т. – К., 1996. – 345 с.
8. Солдатенко В. Ф. Українська революція : історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К., 1999. – 976 с.
9. Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. – К. : Альтер-прес, 2001. – 160 с.
10. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – К., 2003. – 767 с.
11. Малюта О. В. Всеукраїнський Трудовий Конгрес як представницький орган українського народу в другій Українській Народній Республіці / В. О. Малюта // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. пр. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 7. – С. 199–207.
12. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) / А. А. Гольденвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.–Л. : Государственное издательство, 1930. – С. 50.
13. Інструкція для виборів на Конгрес Трудового Народу України від 05.01.1919 // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920 : документи і матеріали : у 2 т. – К., 2006.
Т. 2. – 2006. – С. 406.
14. Там само. – С. 406–407.
15. Там само. – С. 408.

16. Народна Воля. – 1919, 17 січня.
17. Життя Поділля. – 1919. – № 26, 19 січня.
18. Свободное Слово. – 1919. – № 29, 17 января.
19. Життя Поділля. – 1919. – № 24, 17 січня.
20. Народна Воля. – 1919. – 14 січня.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 103, арк. 21.
22. ЦДАГО, України, ф. 1, оп. 20, спр. 103, арк. 10.
23. ЦДАГО, України, ф. 57, оп. 2, спр. 381 арк. 13.
24. ЦДАГО, ф. 57 оп. 2, спр. 260, арк. 6.
25. ЦДАГО, ф. 57, оп. 2, спр. 260, арк. 7.
26. Життя Поділля. – 1919. – № 20, 8 січня.
27. Життя Поділля. – 1919. – № 24, 17 січня.
28. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 372, арк. 4.
29. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) / А. А. Гольденвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.–Л. : Государственное издательство, 1930. – С. 51.
30. Звернення Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР до робітників і селян 10 січня 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920 : документи і матеріали : у 2 т. – К., 2006.
Т. 2. – 2006. – С. 427–429.
31. Народна Воля. – 1919. – 17 січня, 19 січня.
32. Життя Поділля. – 1919. – № 25, 18 січня.
33. Життя Поділля. – 1919. – № 25, 18 січня.
34. Життя Поділля. – 1919 – 19 січня. – № 26; 17 січня. – № 24.
35. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) / А. А. Гольденвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.–Л. : Государственное издательство, 1930. – С. 50–51.
36. Життя Поділля. – 1919. – 11 січня, № 21.
37. Життя Поділля. – 1919. – 17 січня, № 24.
38. Наш Путь. – 1919. – 22 января.
39. Політична історія України. ХХ століття : у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. ; В. Верстюк, В. Солдатенко. – К. : Генеза, 2002–2003.
Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – 2003. – С. 320.
40. Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. – К. : Альтер-пресс, 2001. – С. 62.
41. Гай-Нижник П. П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.) / П. П. Гай-Нижник. – К. : ЩеК, 2010. – С. 133.

42. Життя Поділля. – 1919, № 37. – 1 лютого.
43. Життя Поділля. – 1919. – № 36, 31 січня.
44. Свободное Слово. – 1919, № 32– 21 января ; Життя Поділля – 1919. – № 28, 21 січня ; № 31, 24 січня.
45. Народна Воля. – 24 січня, 1919.
46. Життя Поділля. – 1919. – № 33, 22 січня.
47. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 103, арк. 2.
48. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 103, арк. 10.
49. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 103, арк. 22–23.
50. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1429, оп. 5, спр. 24, арк. 13 зв.
51. Овдiєнко П. П. Нариси історії України XIX – початку XX століття : навч. посіб. / П. П. Овдiєнко, Є. М. Страшко. – Ніжин : Аспект, 2001. – С. 443.

**Список депутатів Конгресу Трудового Народу Української
Народної Республіки
(список укладено автором на основі зібраних відомостей)**

**Від селянства (377 осіб)
Від Київської губернії (50 осіб):**

Радомишльський повіт:

1. Науменко М. В. (УПСР), вчитель
2. Огієнко Г./Б./Х. (УПСР), вчитель
3. Самійленко К. Г. (УПСР), вчитель

Чигиринський повіт:

4. Шаповал Микита Юхимович (УПСР), міністр земельних справ
5. Ковалевський М. М., голова Київської губернської виборчої комісії
6. Грушевський Михайло Сергійович

7. Панченко

8. Євтушевський

Уманський повіт:

9. Дорошенко Пилип Якович
10. Камінський Всеволод Дмитрович
11. Новак Федір Костянтинович
12. Богач Матвій Герасимович
кандидатами обрано Саса та Святенка.

Білоцерківський повіт:

13. Одрина Дмитро Антонович (УПСР)
14. Сарін (УПСР)
15. Данченко
16. Линник
17. Гончар
18. Федоренко

Сквирський повіт:

19. Ковалюк (УПСР)
20. Правдюк (УПСР)
21. Гайдюк (УПСР)
22. Котляревський (безпартійний соціаліст)

Бердичівський повіт:

23. Винниченко Володимир Кирилович (УСДРП), голова Директорії УНР

Від Волинської губернії (45 осіб):

Житомирський повіт:

24. Остапенко Сергій Степанович (УПСР), міністр торгівлі та промисловості

Острозький повіт (вибори відбулися 14–15 січня):

25. Павленко (УПСР), селянин
26. Янчук (УПСР), селянин
27. Редюк (УПСР), селянин

Дубнівський повіт (вибори відбулися 16 січня):

28. Ривкун (УПСР – лівий)
29. Яконів (УПСР)
30. Гончарук (УПСР)

Старокостянтинівський повіт:

31. Гаврищук / Гаврушук (УПСР)
32. Шишко / Шамко / Шимко / Шашко (УПСР)
33. Продоус / Продуло / Продоус / Предоус (УПСР)

Ізяславський повіт (вибори відбулися 11 січня):

34. Залюбівський Б. Ф. (УПСР)
35. Пасичнік П. В., безпартійний
36. Легуцький Х. Л. (УПСР)
37. Солодуб Петро Кирилович (ПСР-максималіст)

Від Чернігівської губернії (42 особи):

Чернігівський повіт (вибори відбулися 16 січня):

38. Грищенко К.
39. Вовк Ф.
40. Скородід

Козелецький повіт:

41. Рябуха (УПСР)
42. Лопатін (УПСР)

Ніжинський повіт:

43. Костенецький Василь Омелянович (УПСР)
44. Гензарович
45. Удъбин
46. Назаренко

Путивльський повіт (вибори відбулися 16 січня):

Катеринославська губернія (31 особа):

Катеринославський повіт:

47. Мазепа Ісаак Прохорович (УСДРП)

Олександрівський повіт:

48. Жерлиця (УПСР – центр)

49. Скасов (УПСР – центр)

50. Бачинський Сергій Васильович (УПСР – центр)

51. Шевченко (УСДРП)

Подільська губернія (47 осіб):

Вінницький повіт (вибори відбулися 16 січня):

52. Паливода Іван Симонович (УПСР), товариш міністра пошт та телеграфів

53. Щириця Юхим Онуфрійович (УПСР), товариш міністра освіти

54. Рижій / Рижий Іван Петрович (УПСР), член Вінницької повітової управи

55. Копельчук / Копенчук Пилип Степанович (УПСР), з м. Станіслав кандидатами обрано: Савіцький Михайло Іванович, Рябишенко Анатолій, Ягнич Кирил Петрович, Мамчук Іван Омелянович

Ушицький повіт (вибори відбулися 14 січня):

56. Куриленко Михайло Прокопович (УПСР), інструктор позашкільної освіти Подільського губернського земства, комісар Ушицького повіту

57. Сідлецький Роман Тихонович (УПСР), помічник начальника республіканської охорони

58. Дядюшко Пилип Доротович (УПСР), селянин

59. Легановський / Легензевський / Легинзовський Архип Григорович (УПСР), селянин

Ольгопольський повіт:

60. Чалий (УПСР)

61. Дячук (УПСР)

62. Новаківський (УПСР)

63. Обжельський / Бернадський (УПСР)

Літинський повіт:

64. Головчук (УПСР)

65. Онищук (УПСР)

66. Гачушак / Галушак / І. С. (УСДРП)

Ямпільський повіт (вибори відбулися 15 січня):

67. Хижий, партійність невідома

68. Гоголь, партійність невідома

69. Почняк, партійність невідома

Гайсинський повіт (вибори відбулися 11 січня):

70. Миколайчук Іван Маркович (УПСР)

71. Павловський Олексій Іванович (УПСР)

72. Ульченко (УПСР)

73. Мельник Т. Д. (безпартійний)

Кам'янецький повіт:

74. Шимонович Іоанкії (УПСР – лівий), з селян м. Гусятина, професор Київського університету

75. Пашенко Олімпіада Михайлівна (УПСР – лівий), дочка вчителя, вчителька, працює в повітовій управі

76. Ільчишин (УПСС), селянин с. Нова Поріччя

77. Гладун (УПСР), працює в губернській управі, сидів у в'язниці за гетьмана за політичні погляди

кандидатами обрано: Є. Г. Язловецький (УПСР – лівий), с. Гавриловець; Макогоненко (УПСР – лівий), с.Тарасівка

Балтський повіт:

обрано 5 делегатів від селян

Брацлавський повіт:

78. Мачущенко

79. Москаленко

80. Шевченко Сергій

81. Любинський Микола

кандидатами обрано: Баба, Лисий, Ворож, Байлих

Від Полтавської губернії (46 осіб):

Прилуцький повіт:

82. Петренко Назар Антонович (УПСР – центр)

83. Неділько Степан (УПСР – центр)

84. Котеленець Іван Мефодійович (безпартійний)

85. Панасенко Т. Д.

Гадяцький повіт:

86. Буховецький Федір Юліанович, вчитель

87. Кутовий, селянин

Піратинський повіт:

88. Шаля (УПСР), Селоспілка

Від робітництва (88 осіб)

Від Київської губернії (12 осіб):

89. Скаржинський, меншовик-інтернаціоналіст

90. Севрюк Олександр, меншовик-інтернаціоналіст

91. Лаучик / Ларчик, меншовик-інтернаціоналіст

92. Блохин Б. (УСДРП)

93. Доценко (УСДРП)

94. Ямков (УСДРП)

95. Рафес Мойсей (Бунд)

96. Литвак А. І. / Гельфонд (Гельфанд) Хаїм-Янкель Шимонович (Хаїм Янкелевич) / (Бунд)

97. Добрацький (УПСР)

98. Жулінський (УПСР)

99. Павловський Олександр Іванович (російський правий соціаліст-революціонер)

100. Пивоваров (російський правий соціаліст-революціонер) крім того, згадуються як обрані делегати від Київського губернського робітничого з'їзду:

101. Гаценко (УСДРП)

102. Дубривський (УПСР)

Катеринославська губернія (12 осіб):

103. Феденко Панас Васильович (УСДРП)

Від Волинської губернії (10 осіб):

обрано 4 соціал-демократа, меншовиків – 2, бундівців – 4, есерів – 3

Від Подільської губернії (8 осіб):

104. Боград (РСДРП(м))

105. Крукер (Бунд)

106. Хоров, незалежний соціаліст

107. Швець Ф. П. (УПСР), член Директорії

108. Носальський М. І. (УПСР), с. Хринівка, Могильовської губернії

109. Хазанов З. С. (ПаолейЦіон), м. Бершадь

110. Новинюк Л. В. (УСДРП), Степанівська цукроварня

111. Драхлер С. Г. (ПаолейЦіон), м. Кам'янець

На випадок зречення Ф. Швеця, його місце повинен був заступити український соціал-демократ Петренко В. Г. з Лознянської цукроварні

Від інтелігенції (33 особи)

Від Київської губернії (5 осіб):

112. Біск / Блек / Ісак Соломонович (РСДРП(м))

113. Гвоздьов / Гвоздів / Кузьма Антонович (РСДРП(м))

114. Гермайзе Йосип Юрійович (УСДРП)

115. Лещенко Андрій Іванович (УПСФ)

116. Шарий Іван Ількович (УПСР)

Крім того, згадуються як обрані делегати від Київського губернського з'їзду трудової інтелігенції:

117. Сухомлін Василь Іванович (ПСР)

118. Максимчук (УСДРП)

Від Подільської губернії (4 особи):

119. Куцяк Петро Васильович (УПСР)

120. Река Максим Йосипович (УПСР)

121. Злотчанський / Зурчанський / Віктор Леонідович (УСДРП), голова

НацСоюзу

122. Шириця Юхим Онурфрійович (УПСР)

кандидатами обрано: Ксендзюк Петро Григорович (УПСР), Животко

Аркадій Петрович(УПСР), Кульматицький Орест Іванович, Христин Степан Сергійович

Від Катеринославської губернії (3 особи):

123. Вировий Євген Семенович (УСДРП)

Від Всеукраїнського залізничного з'їзду (20 осіб):

від Поліських залізниць:

124. Бибех

від Подільських залізниць:

125. Святський

від Слобідських залізниць:

126. Ярошенко

127. Іванченко

128. Лимарь

129. Мина

від Правобережних залізниць:

130. Отченаш Дмитро Лукич

131. Коломієць

132. Макаренко Андрій Гаврилович, член Директорії

133. Рудовський

134. Ярошенко

135. Яковенко

від Лівобережних залізниць:

136. Мшанецький Петро

137. Мурашко

від Галицьких залізниць:

138. Устимович

Від Всеукраїнського поштово-телеграфного з'їзду (10 осіб):

139. Бублій

140. Косенко Іларіон Ф. – начальник Київської поштово-телеграфної округи

141. Ли́ла

142. Литвиненко

143. Мунтян

144. Потирило

145. Сліпченко

146. Смоляр

147. Шішківський

148. Шматко Іван Іванович

Депутати від ЗУНР (65 осіб):

149. Бачинський Лев Васильович

150. Бурачинський Осип

151. Витвицький Степан

152. Вітик Семен

153. Вітовський Дмитро

154. Калинович Іван Титович

155. Мирон Іван

156. Перфецький Роман

157. Старух Тимотей
158. Стефаник Василь Семенович
159. Цегельський Лонгин
160. Чайковський Андрій Якович
161. Шмігельський Андрій
162. Яросевич Роман
163. Содомора Михайло
164. Тершаковець Гринь
165. Безпалко Йосип Іванович
166. Мигалка Іван
167. Патрус Іван

Не вдалося встановити станове та територіальне представництво наступних депутатів Конгресу трудового народу:

168. Андрієвський Панас Михайлович (УПСС), член Директорії
169. Антонович Дмитро (УСДРП)
170. Архипенко Євген Порфирівич (УПСР)
171. Бабій, член бюджетної комісії Конгресу трудового народу
172. Березов
173. Вісам, член земельної комісії Конгресу трудового народу
174. Вороний Микола (УПСС), секретар Конгресу трудового народу
175. Воропай / Воропаєв / Віктор Іванович (УПСС), секретар президії Конгресу трудового народу
176. Гаврильчин, член делегації Конгресу трудового народу по відправці делегатів конгресу на місця постійного проживання
177. Гаврилюк Ілля (ПСР), секретар президії Конгресу трудового народу
178. Гаврич (УПСР)
179. Григоріїв Никифор Якович (УПСР)
180. Гринько Г. (УПСР)
181. Грузинцин / Грузинців /, член харчової комісії Конгресу трудового народу
182. Грузинець / Грубинець / Анатолій, член земельної комісії Конгресу трудового народу
183. Гудовський, обраний від залізничників
184. Дерев'янка, український безпартійний
185. Дувіряк Г., член земельної та харчової комісії Конгресу трудового народу
186. Елланський Василь Михайлович (соціаліст-боротьбист)
187. Єфремов Сергій Олександрович (УПСФ)
188. Жуковський
189. Зіновіїв
190. Клунний / Клунний /
191. Коваленко І., член культурно-освітньої комісії Конгресу трудового народу
192. Ковенко М., член бюджетної комісії Конгресу трудового народу

193. Лаврук Павло
194. Лівіцький / Левицький / Андрій Миколайович (УСДРП), голова Головної комісії по виборах Трудового Конгресу
195. Лизанівський Іван Миколайович (УПСР)
196. Лисар, член харчової комісії Конгресу трудового народу
197. Луначарський (російський безпартійний)
198. Любченко А. (УПСР)
199. Макаренко Олександр Гаврилович (УПСС)
200. Макаренко Павло
201. Мартос Борис (УСДРП)
202. Мацюк, член комісії оборони Конгресу трудового народу
203. Мицюк Олександр Корнійович (УПСР)
204. Машталер
205. Ніковський Андрій Васильович (УПСФ)
206. Одинець Дмитро (УПСР), Селянська спілка
207. Олесевич Я.
208. Олесницький Ярослав
209. Палій, член комісії по обороні Конгресу трудового народу
210. Підгірський Самійло
211. Порш Микола Володимирович (УСДРП)
212. Постарук
213. Ревуцький Авраам (Паолой Ціон)
214. Романченко І. (УСДРП)
215. Русова Софія Федорівна
216. Сакаренко Олекса
217. Сакаренко Павло
218. Сандуляк І.
219. Скидан М., член харчової комісії Конгресу трудового народу
220. Славинський М.
221. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (УПСФ)
222. Степаненко Аркадій Степанович (УПСР – центральна течія)
223. Стороженко В., член комісії закордонних справ Конгресу трудового народу
224. Строменко Василь, член комісії оборони Конгресу трудового народу
225. Сухенко Данило (УПСР), член земельної комісії Конгресу трудового народу
226. Тараненко Корній (УПСР – лівий)
227. Темницький В.
228. Трекінський, член культурно-освітньої комісії Конгресу трудового народу
229. Трильовський Кирило Йосипович
230. Устіяновський / Устіянович /, член комісії по обороні Конгресу трудового народу
231. Христюк Павло Оникійович (УПСР), Селоспілка

- 232. Чайківський В., член бюджетної комісії Конгресу трудового народу
- 233. Чубатий
- 234. Чучно В., секретар Головної комісії по виборам на Конгрес трудового народу
- 235. Шадлун Микола Якимович (УСДРП)
- 236. Шекерик Петро, член земельної комісії Конгресу трудового народу
- 237. Шумський Олександр Якович (УПСР – лівий)
- 238. Ярославич Данило, член земельної комісії Конгресу трудового народу

**Розвиток драгомановознавства
в українській історичній науці в період національно-
визвольних змагань 1917–1921 рр.**

У статті проаналізовано розвиток драгомановознавства як окремого напрямку української гуманітаристики під час української революції 1917–1921 рр. Розглядається процес функціонування образу відомого українського історика другої половини XIX ст. Михайла Петровича Драгоманова, створеного тогочасною українською історіографією. Прослідковуються зміни, що відбулися у творенні образу вченого в порівнянні з попередніми періодами. Особливу увагу приділено характеристикам, які визначають особливості створеного в аналізований період образу.

Ключові слова: українська історіографія, історіографічний образ, традиція, М. Драгоманов, драгомановознавство.

В статье анализируется развитие драгоманововедения как отдельного направления в украинской гуманитаристике в период украинской революции 1917–1921 гг. Поддается рассмотрению процесс функционирования образа известного украинского историка второй половины XIX в. Михаила Петровича Драгоманова, созданного в украинской историографии этого периода. Прослеживаются изменения, которые произошли во время создания образа ученого в сравнении с предыдущими этапами. Отдельное внимание уделено характеристикам, определяющим особенности созданного в 1917–1921 гг. образа.

Ключевые слова: украинская историография, историографический образ, традиция, М. Драгоманов, драгоманововедение.

The article analyzes the development trend of Drahomanov studing as a separate Ukrainian humanities during the Ukrainian revolution of 1917–1921. The process operation of the image of the famous Ukrainian historian of the late nineteenth century. Michael Drahomanov created the then Ukrainian historiography. Traces the changes in the creation of the image of the scientist compared to previous periods. Special attention is paid to the characteristics that define the features created in the image of the period.

Key words: Ukrainian historiography, historiographical image, tradition Drahomanov, Drahomanov studing.

В історії будь-якого народу переломні моменти завжди викликали необхідність перебудови не тільки основних соціальних структур,

але й в гуманітарних дисциплінах. Саме вони мають найбільший вплив на загальні настрої. До того ж саме на представників гуманітарної сфери – вчених, політиків, політологів, письменників й т. п. – досить часто покладають відповідальність за теоретичне обґрунтування подій, що сталися, їх подальший розвиток та історичні результати. Особливе місце серед цих людей займають історики як фахівці, професійним завданням яких є, зокрема, аналіз шляхів та форм суспільного розвою.

Одним з таких періодів в історії українського народу став етап національно-визвольних змагань 1917–21 рр. Ім'я Михайла Драгоманова (1841–1895) стоїть в ряду історичних діячів, які вплинули на його перебіг та наслідки. Відомий український історик, фольклорист, політичний публіцист завжди користувався увагою вітчизняних дослідників, що привело до формування в українській історіографії окремого напрямку – драгомановознавства. За більш ніж столітній період існування драгомановознавство накопичило значний масив драгомановознавчих студій, які охоплюють більшу частину проблем, пов'язаних з вивченням життя та творчого спадку вченого.

Внаслідок неоднозначності постаті та трактування наукової й публіцистичної спадщини М. П. Драгоманова період 1917–21 рр. у драгомановознавстві є одним з найбільш важливих з огляду на необхідність наближення до об'єктивного дослідження його доробку. Окремого узагальнюючого дослідження, що було б присвячено огляду драгомановознавства, в українській історіографії на сьогодні не існує. Маємо лише кілька статей, в яких розглядаються тенденції розвитку та аналіз драгомановознавчих студій в окремі хронологічні періоди [1]. При цьому істориками не ставилося завдання дати комплексну оцінку. Це зводило подібні роботи до рівня історіографічних оглядів і сприяло лише систематизації драгомановознавчої бібліографії. Етап 1917–21 рр. у драгомановознавстві не був предметом спеціального аналізу у вітчизняній науці. Тому окремий розгляд та узагальнення драгомановознавчих праць цього періоду видається актуальним.

У період національно-визвольних змагань 1917–21 рр. було закладено основу для справжнього розквіту української історичної науки, що настав у 20-х рр. ХХ ст. Це було зумовлено національним відродженням ХІХ – початку ХХ ст. А спроба організації незалежної Української держави створила всі передумови для блискучих перспектив розвою, зокрема й української історіографії [2]. Українська історична наука не тільки отримала політичне підґрунтя для

подальшого розвитку, але й нові можливості для організаційного становлення на національній основі.

Саме на цей період, на думку Я. Калакури, припадає остаточне оформлення української історіографії як наукової дисципліни, відбувається конституціонування її структури. Має місце кристалізація основних напрямів вітчизняної історичної науки, незважаючи на державні кордони, – державницького, народницького, соціально-економічного. Становлення української державності поставило перед професійними істориками нові завдання, зокрема створення нових праць з української історії, розроблення проблем української державності. Проводиться археографічна робота. Створення Української Академії Наук, розбудова центрів української науки в університетах сприяло процесам національної ідентифікації [3].

Політичні процеси та необхідність формування нової політичної ідеології українства зумовили актуальність політичних теорій попередніх періодів розвитку вітчизняної політології, зокрема й М. Драгоманова. Тим паче, що в частині сучасних досліджень він називається фундатором української політології, розробником конкретної програми державного розвитку України, ідейним натхненником майбутнього державницького напрямку вітчизняної політології чи навіть анархізму [4]. Одним із найбільш суперечливих було питання майбутнього державного устрою України: унітаризм або федералізм. Постійні політичні трансформації, регулярна зміна еліт, потреба кристалізації української національної ідентичності призвели до більшої популярності ідеї федерального устрою держави. Побутувала думка, що саме федеральний лад повинен посприяти вирішенню означених завдань. У той же час постійні пошуки на цій ниві не призвели до вироблення адекватної тогочасним реаліям цілісної конкретної ідеологічної та політичної доктрини.

Визначені обриси національної політичної програми надав М. Грушевський, затвердивши в ній ідею федералізму. Політичні невдачі Центральної ради, а пізніше федералістичних теорій П. Скоропадського й політичних ідей С. Петлюри спотворили перспективи майбутнього федералістичного порядку України. До того ж змусили шукати винних у цих поразках [5]. Винним став М. Драгоманов та його ідейні задуми щодо історичного майбутнього України. У деяких студіях, насамперед представників української зарубіжної історіографії, підкреслювався мало не демонічний вплив історика на тогочасних політиків. На їх думку, саме вплив ідей М. Драгоманова став фатальним для визвольних змагань українців 1917–1921 рр. Намагання тогочасних українських політиків втілити в життя його

політичну теорію призвела до поразки українського руху та перемоги більшовиків. Некритичне ставлення М. Грушевського до концепції М. Драгоманова, незрозуміння її справжньої політичної орієнтації стали причиною руйнування незалежної Української держави [6]. Проте, незважаючи на твердження діаспорних істориків, сучасні історики розійшлися в оцінках цього питання. Наявне фактичне заперечення впливу історика на тогочасних політиків, на захист якого О. Салтовський наводить вислови О. Лотоцького та О. Шульгіна [7], так і обережні твердження про часткове використання окремих положень політичної доктрини М. Драгоманова у програмних документах періоду Центральної ради (універсалах і проекті Конституції 1918 р.) [8]. До того ж деякі Сучасні історики включають проект історика "Вільна Спілка" до історії творення української Конституції [9].

Непрямим підтвердженням роздумів сучасних дослідників може слугувати бібліографія драгомановознавчих праць цього періоду. Кількість опрацьованих драгомановознавчих розвідок цього етапу розвитку драгомановознавства є відносно невеликою порівняно з попереднім періодом – близько двадцяти. До них належать 1 видання драгоманівської соціальної програми, 4 публікації спогадів про вченого та його епістолярій. 3 розвідки вийшли в еміграції (М. Грушевський, М. Шаповал). 3 дослідження було надруковано в західноукраїнських землях. У 2 працях концепція вченого розглядається в контексті більш широкої проблеми. Здійснюється перевидання деяких студій одразу після їх виходу, що вказує на успішне виконання автором поставлених завдань. Так, працю Я. Довбищенка (1918) було вдруге надруковано 1919 р., а також в ювілейній драгоманівській збірці 1920 р.

Основними характеристиками праць, присвячених М. Драгоманову на цьому етапі, є такі:

- 1) практично цілковита відсутність критичних відгуків;
- 2) поступове утвердження усталеної схеми висвітлення життя та діяльності М. Драгоманова. За формою деякі драгомановознавчі студії набувають рис агіографічного жанру історіописання;
- 3) традиційною залишається проблематика драгомановознавчих студій: популяризація життя та ідей М. Драгоманова під виглядом необхідності ознайомлення з ними широкого загалу українського, суспільства; взаємовідносини вченого з галицьким українством; з'ясування основ його політичної ідеології;
- 4) продовжує розглядатися традиційна зв'язка Т. Шевченко – М. Драгоманов у тому контексті, який було закладено ще М. Павликом.

Можна прослідкувати генетичний зв'язок драгоманівської історіографії періоду, що розглядається, з позитивно-нейтральною традицією, закладеною на попередньому етапі [10]. Утім відзначається нахил до апологетики М. Павлика. Це виражається у використанні відповідних стилю його популяризаторських робіт вербальних характеристик, хоча здебільшого не відбивається на загальному стилі й формі драгомановознавчих студій.

На вербальні характеристики, які побутують у драгомановознавчих студіях цього періоду, варто звернути окрему увагу: "вчитель українства та провидець майбутнього" (І. Свенціцький) [11]; "сумління нації", "вчений світового рівня з невеликою кількістю наукових праць", "антихрист критики, але з великою любов'ю до людей", "творець історії" (автори збірки "Пам'яті М. Драгоманова") [12]; "український Герцен", "євангельський камінь сучасної України", "будитель України" (Я. Довбищенко) [13]; "правдолюб й українофіл", "пропагатор України в Європі", "невтомний борець за українську справу", "геній України" (С. Русова) [14]; "велетень духу" (М. Галуцинський) [15]. Подібні характеристики, а також постійне наголошення на "немодності" М. Драгоманова серед сучасників зближують позитивний образ ученого з автообразом, закладеним ним самим ще за життя в автобіографічних творах, і попередніми традиціями. До речі, вони не витісняють раніше використовуваних епітетів, а лише доповнюють наявний термінологічний інструментарій драгомановознавства.

Найбільше для розвитку драгомановознавства на цьому етапі зробили М. Грушевський, С. Русова, Я. Довбищенко, М. Галуцинський, І. Свенціцький, М. Шаповал. Відмінність між працями тогочасних драгомановознавців полягає лише в тому, що С. Русова та Я. Довбищенко, розглядаючи політичну концепцію вченого та його вплив на сучасників, робили це в контексті висвітлення його біографії.

Аналізуючи основні віхи недовгого життя Михайла Петровича, дослідники наголошували на жертвовності М. Драгоманова на ниві служіння українській справі. Задля цього він поклав на її вівтар свій неабиякий науковий (серед етнографів вважався одним із перших авторитетів) і публіцистичний таланти. Продовжував шевченківську справу пробудження українського національного почуття та звільнення українського народу [16]. Значний вплив мав на молодь як педагог, але заперечував можливість її участі в революційній боротьбі. Мотивував це необхідністю ґрунтовного навчання молодого покоління для подальшої, усвідомленої роботи на користь громади.

Наукова незалежність, величезна ерудиція, моральна чистота робила його популярним не тільки серед суспільних діячів, але й серед наукової спільноти. Зрештою, і С. Русова, і Я. Довбищенко пишуть, що М. Драгоманов є для українців зразком невтомної праці на благо України, "пропагатором" моральної охайності та науковості для майбутніх поколінь [17]. Утім Я. Довбищенко застерігав, що розглядати концепцію М. Драгоманова потрібно без святощів [18].

М. Галущинський, І. Свенціцький та інші тогочасні дослідники додають окремі елементи до цього образу: людяний від природи, захоплений наукою, щирий демократ-народолюбець, який відкрив галичанам дорогу до подальшого політичного розвитку. Повторюючи слова Я. Довбищенка про критичне ставлення до політичної теорії М. Драгоманова, вони наголошували на драгоманівських помилках. Акцентували увагу на схильності вченого до частоті зміни політичної орієнтації, що спричинює плутанину в трактуванні його політичних поглядів; недостатнє розуміння особливостей галицького регіону [19].

Цікавим аспектом драгомановознавчого дослідження І. Свенціцького можна вважати вміщений в ньому "Символ віри українських братств", складений М. Драгомановим. До цього та в подальшому в драгоманівській історіографії переважає думка про атеїзм вченого та цілковите заперечення ним релігії як ретроградного елемента суспільного життя на тогочасному етапі розвитку українства. Автор, не заперечуючи прямо це твердження, тактовно акцентує на бажанні М. Драгоманова створити або сприяти створенню окремої української церкви на зразок західноєвропейських протестантських церков. На думку вченого, це повинно сприяти звільненню українців від закостенілості традиційного християнства, а отже, вивести на нові горизонти суспільного розвитку. Приведений символ був сформульований істориком у листі до М. Павлика, за ним же цитований і І. Свенціцьким. Утім автор залишає за читачем право аналізу та висновків, які сам не робить [20]. Ще одну показову рису до образу М. Драгоманова І. Свенціцький наводить у праці, присвяченій Т. Шевченкові. Дослідник не просто порівнює ці дві постаті в контексті розвитку українського руху. Він вважає, що М. Драгоманов, на відміну від багатьох українців, програму Т. Шевченка сприйняв як заклик до практичної реалізації, а всі її окремі й, можливо, невизначені постулати конкретизував у своїй політичній доктрині [21].

Непоказовий на перший погляд, але промовистий штрих до характеристики М. Драгоманова періоду, що розглядається, міститься

в праці С. Русової. Наприкінці свого дослідження авторка звертається до свідчень про святкування ювілею 30-річчя громадської праці М. Драгоманова. В попередніх публікаціях йшла мова про те, що ця подія стала одним із каменів, на якому побудовано некрологічний образ історика [22]. Єдиною відмінністю є те, що вона звертала увагу не на реакцію самого М. Драгоманова, який не міг з об'єктивних причин бути присутній на цьому святкуванні у Львові, а наголошує на тому, що відбувалося у самому Львові. Під час події всім присутнім роздавалися портрети М. Драгоманова як символ невидимого зв'язку з ювіляром. Одночасно виголошення основної вітальної промови І. Франком, який називав історика другом, вчителем і провідником українства, вже нагадувало початок суспільної кар'єри самого вченого з промови під час перепоховання Т. Шевченка в Каневі та на бенкеті з приводу проведів І. Пирогова. Дослідниця називає цей день ясним днем народної української самосвідомості [23]. А сам епізод знову ж таки тісно наближає образ М. Драгоманова до сакралізації.

Більшість драгомановознавчих розвідок розглядуваного періоду були відгуками на річницю з дня народження або смерті науковця. Не стала винятком промова відомого українського історика О. Оглобліна (1921). У ній дослідник відзначає однобічність драгоманівської історіографії. Він вважає, що масштабність постаті вченого зумовлює те, що процес глибокого осмислення його спадщини для української науки ще попереду. Наголошує на тому, що початок ґрунтовному вивченню драгомановознавчої проблематики вітчизняними вченими вже покладено; традиційно відзначає наснагу М. Драгоманова в реакції на суспільні події. Бути творцем історії – найбільша мета. Тому історик не приймав докорів у нехтуванні ним наукової роботи задля громадської. У ньому гармонійно поєднувалися величезна ерудиція традиційного вченого та потужна енергія видатного політика.

На думку автора, історик був революціонером. Не вдовольняючись інертністю тогочасної інтелігенції стосовно суспільно-політичних подій, учений кидав складні фольклористичні студії та переходив до блискучих за формою і саркастичних за стилем політичних праць. Він не був мрійником – всі свої політичні концепції будував у розрахунку на майбутнє практичне втілення в державному будівництві.

О. Оглоблін висвітлює постать людини, що постійно прагне самовдосконалення: М. Драгоманов не боїться визнавати та виправляти помилки, не замикається в політичній та суспільній догматиці.

Вчений не став політиком-практиком з об'єктивних причин – обставин, в яких формувався його світогляд. Відмова від навішування ярликів, критичність аналізу – гарантія успіху дослідження творчої спадщини М. Драгоманова. Варто пам'ятати, що він людина свого часу, показав можливі шляхи подальшого розвитку, але не варто бездумно намагатися втілити його ідеї в життя [24].

Величезне значення для формування образу М. Драгоманова мала дослідницька праця видатного українського історика М. Грушевського. Свої драгомановознавчі студії він починає вже після еміграції. Певно, вони стали своєрідним засобом осмислення власного політичного шляху, можливістю віднайти відповіді на питання про причини поразки політичної кар'єри. Драгоманівський чинник наукової творчості М. Грушевського був доволі значним, особливо на початку його наукової та громадської кар'єри [25]. Поділяючи деякі критичні погляди свого вчителя В. Антоновича на теоретичні виклади М. Драгоманова, М. Грушевський постійно звертався до їх аналізу в своїх працях львівського періоду на початку ХХ ст. На цьому етапі критичність М. Грушевського щодо М. Драгоманова призвела до відходу від "драгоманівщини" І. Франка.

Зміни в осмисленні політичної концепції М. Драгоманова в суспільстві були пов'язані з революційними подіями в Росії 1905–1907 рр. Ідеологічна спадщина Михайла Петровича була використана багатьма російськими ліберальними партіями, особливо в аспекті розуміння розбудови місцевих автономій та федералістичного устрою. На той момент М. Грушевський різко негативно поставився до процесу вироблення з М. Драгоманова національного пророка. Закидає й І. Франкові недостатню критичність в аналізі творчості вченого (мається на увазі стаття поета "Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова", що є основою для всіх критичних традицій драгомановознавства). Лише опинившись в еміграції, М. Грушевський, можливо, відчувши свою спорідненість з політичним емігрантством М. Драгоманова, змінює своє ставлення до нього та його ідейного спадку [26].

В еміграції М. Грушевським було надруковано дві драгомановознавчі розвідки. У першій – "Драгоманов в політичному і національному розвитку українства" (1920) – автор не ставив за мету зробити науковий аналіз творчості та діяльності М. Драгоманова, а лише їх популяризацію. Тут немає огляду драгоманівських праць, а є лише посилання на них. Це обумовлено, на думку автора, потребою наново згадати багату духовну спадщину М. Драгоманова, його неоціненним впливом на процес організаційного оформлення

українства, соціально-політичного будівництва. Його ідеї актуальні як у свій час, так і з деякими поправками могли бути використані в тогочасних умовах. Вплив концепції М. Драгоманова відчувається в партійному житті українських земель кін. XIX – поч. XX ст.

Перекоаний самостійник, автономіст, соціаліст, федераліст, він заклав основи українського руху. Ідеї М. Драгоманова стали віхою перехідного періоду, засвідчили його наступність і стали запорукою його подальшого розвитку [27].

Почавши свої драгомановознавчі студії, М. Грушевський не обмежився лише традиційною популяризацією. 1922 року у Відні він опублікував ґрунтовну розвідку "З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток". Не залишаючись у рамках вже майже усталених канонів висвітлення діяльності вченого, історик торкнувся однієї з найбільш актуальних проблем драгомановознавства. Намагаючись не відходити від нейтральної фіксації та зваженого аналізу подій женеvського періоду життя М. Драгоманова, він не уникає гострих і суперечливих аспектів емігрантського життя науковця. Насамперед це контакти з галицькими українцями – М. Павликом, І. Франком та іншими діячами.

М. Грушевський студіює основні положення драгоманівської політичної концепції, розуміння ним понять соціалізму та радикалізму. М. Драгоманова він відносив до послідовних поступових соціалістів. Також автор спробував показати роль ученого в розбудові українського руху через стосунки М. Драгоманов – М. Павлик – І. Франко. Складність і конфліктність їх зв'язків М. Грушевський бачить у надзвичайній талановитості та різнобічності І. Франка, якими той перевершував не тільки М. Павлика, але й самого М. Драгоманова. Поет не був таким послідовним і відданим апологетом М. Драгоманова, як М. Павлик, без вагань висловлюючи власні судження наперекір думкам вчителя. Тому до І. Франка останні обидва були нещадні у своїй критиці, надалі посилюючи суперечки.

Образ М. Драгоманова в цій праці М. Грушевського постає досить невизначеним. З одного боку, автор не відмовляє вченому в значному впливові на розбудову українського національного руху, цінуючи його зусилля на цій ниві. З іншого, основне завдання М. Драгоманова в еміграції – видання безцензурного українського часопису – оцінює цілком негативно за безсистемність, відсутність глибокої науковості, однобічність [28].

Надзвичайно близькою до апологетики М. Павлика за формою, змістом та емоційністю є одна з перших драгомановознавчих студій

М. Шаповала (1920). Поставивши своїм завданням у популярній формі донести сутність світоглядних позицій М. Драгоманова, автор постійно повертається від аналізу до запальних вигуків на честь ученого. У роковини смерті відчуває духовне воскресіння М. Драгоманова. На думку М. Шаповала, фактичне припинення визвольних змагань поставило перед свідомим українством питання: наскільки актуальною залишається політична програма вченого.

Далі автор зазначає наступне: М. Драгоманов – творець і найбільший проповідник теорії українського соціалізму, він був вищий за пересічну більшість українського міщанства. Основні засади його тактики такі: моральна чистота, державний соціалізм, федералізм, децентризм, антитероризм, політизм. Трактуються їх як політичної мети, а не засобів спричиняє багато фальсифікацій поглядів М. Драгоманова. Він один спромігся на боротьбу за якнайкраще політичне майбутнє України, пішов у вигнання. Утім своєю натхненною працею заслужив собі "титул" апостола науки, яким став після апостола праці – Т. Шевченка [29].

Як бачимо, образ М. Драгоманова, створений дослідниками під час перебігу визвольних змагань 1917–1921 рр., є досить однобічним і статичним. Після початку революційних подій в Україні історіографічний образ М. Драгоманова існує в межах уже складених у дореволюційний період традицій, передусім позитивно-нейтральної. У драгомановознавстві на цей момент немає основного та маргінальних образів. На відміну від попереднього та подальших етапів розвитку цього напрямку української гуманітаристики, образ вченого є певною мірою однорідним, звільненим від різких суперечностей. Його однорідність зумовлена завданнями, які були поставлені тогочасними історичними обставинами. Найважливішим із них була популяризація як постаті, так і ідейної спадщини М. Драгоманова. Дослідники тільки наблизилися до наукового вивчення драгомановознавчої проблематики, не намагаючись перейти рубіж від публіцистики до наукових дослідів. У цьому була своя логіка: певно, тогочасне суспільство в тих історичних умовах не було готове сприймати серйозні теорії. Проте продовжують діяти кліше під час висвітлення життя та діяльності М. Драгоманова. Це дещо заважає процесу подальшого розвитку драгомановознавства та його переходу на якісно новий рівень.

Підсумовуючи розвиток драгомановознавства в післяреволюційний період, слід зазначити, що як напрям української гуманітаристики він йшов шляхом подальшої розбудови. Кількість драгома-

новознавчих студій постійно збільшувалась, накопичувався фактологічний матеріал, здійснювалась публікація джерельної бази. Із закінченням складного для українського суспільства етапу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. популяризаторська функція драгомановознавчих студій відходить на другий план. На перший план висувається необхідність ґрунтовного наукового студіювання драгомановознавчої проблематики.

Під час історичних подій 1917–1921 рр. драгоманівська тематика відійшла в історичних та історіографічних студіях на другий план. Свідченням цього стала не тільки порівняно невелика кількість нових досліджень, але й їх якість і проблематика. Образ вченого був цілком передбачуваним – позитивним, цілісним та однорідним. Утім йому не вистачало комплексності та науковості. Заповнення цієї лакуни в драгомановознавчих студіях відбувається в радянський період.

Література

1. Круглашов А. Творячи минуле: образ М. Драгоманова в історіографії та політичній літературі (до початку 1920-х рр.) / А. Круглашов // Українська історична наука на порозі XXI ст. – Чернівці, 2001. – Т. 3. – С. 25–32 ; Мельник В. М. Драгоманов в історіографії слов'янських народів / В. Мельник // Жовтень. – 1969. – № 3. – С. 151–153 ; Савченко І. С. Дослідження творчої спадщини М. П. Драгоманова в останні роки / І. С. Савченко // Історіографічні дослідження в УРСР. – К. : Вид-во "Наукова думка", 1969. – Вип. II. – С. 199–205 ; Гоцуляк В. Михайло Петрович Драгоманов – видатний діяч, мислитель, учений, педагог у сучасній українській історіографічній думці / В. Гоцуляк. – Черкаси : Лідер-прінт, 2013.

2. Мезько О. Українська історична наука на Советській Україні між двома світовими війнами / О. Мезько // Визвольний шлях. – 1951. – Ч. 4–5/43–44. – С. 36.

3. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – С. 233–252.

4. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки / В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко. – К. : Основи, 1998. – С. 315, 325 ; Потульницький В. А. Теорія української політології / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1993. – С. 67–68, 71, 81–82 ; Світова класична думка про державу і право : навч. посіб. / Е. Ф. Безродний (керівник), Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. – К. : Юрінком інтер, 1999. – С. 332–337 ; Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (кер. авт. кол.). – К. : Політична думка, 1996. – С. 6 ; Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції

державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1992. – С. 24 ; Хруцький А. Два українські анархисти: Михайло Драгоманов та Нестор Махно [Електронний ресурс] / А. Хруцький. – Режим доступу:

<http://www.ditext.com/chrucky/makhno.html>. – Назва з екрана.

5. Корольов Г. О. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби української революції 1917–1921 рр. / Г. О. Корольов // Український історичний журнал. – 2010. – №5. – С. 103–117.

6. Чехович К. Шкідливі думки М. Драгоманова / К. Чехович. – Перемишль : Криниця, 1938. – С. 5, 21 ; Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов. – Відень: Вид-во Донцових, 1921. – С. 143 ; Бжеський Р. Покійник, якому не дають вмерти / Р. Бжеський Р. Десняченко (псевд.). – Б. М. : Культура, 1946. – С. 42, 46–70 ; Мухін М. В путях шайтана / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1956. – № 10. – С. 1143–1154, № 11. – С. 1204–1218 ; № 12. – С. 1349–1357 ; Антонович М. Hornova E. Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanova. – Wrocław, 1978. – 195 s. (рецензія) / М. Антонович // Український історик. – 1979. – № 1–4. – С. 150 ; Климишин М. Шевченко і Драгоманів і їхній вплив на подій в Україні в 1917–1920 роках / М. Климишин // Визвольний шлях. – 1989. – № 12. – С. 1459, 1463 ; Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (кер. авт. кол.). – К. : Політична думка, 1996. – С. 8.

7. Копиленко О. Л. "Сто днів" Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К. : "Україна", 1992. – С. 24–29 ; Копиленко О. Л. "Українська ідея" М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1991. – С. 121–123 ; Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) [Електронний ресурс] / О. І. Салтовський. – Режим доступу: litopys.org.ua/salto/salt08.htm. – Назва з екрана.

8. Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах : збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 107–112; Драгоманівський збірник. "Вільна Спілка" та сучасний український конституціоналізм / за ред. Т. Г. Андруссяка. – Львів : Світ, 1996. – С. 116–120.

9. Слюсаренко А. Г. Історія української Конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во "Знання" України, 1993. – С. 52–60.

10. Куценко Ю. Історіографічні образи М. П. Драгоманова в гуманітаристиці кін. XIX – поч. XX ст. / Ю. Куценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 280–288.

11. Свенціцький І. Драгоманов і Галичане / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – С. 5, 7.
12. Пам'яті М. Драгоманова. 1895–1920 : збірник. – Х. : Поюр, 1920. – С. 29–30, 33–34.
13. Довбищенко Я. М. П. Драгоманов / Я. Довбищенко. – Харків : Друкарня губернського комісаріату Української Народної Республіки, 1918. – С. 3–4, 7.
14. Русова С. М. Драгоманів. 1841–1895 / С. Русова. – К. : Криниця, 1918. – С. 5, 24, 44–45.
15. Галущинський М. М. Драгоманов – ідеолог нової України / М. Галущинський. – Львів, 1921. – С. 6.
16. Бурчак Л. И. Деятели украинского национального возрождения / Л. И. Бурчак. – М. : Изд-во Задруга, 1917. – С. 13–18.
17. Довбищенко Я. М. П. Драгоманов / Я. Довбищенко. – Харків : Друкарня губернського комісаріату Української Народної Республіки, 1918. – 22 с. ; Русова С. М. Драгоманів. 1841–1895 / С. Русова. – К. : Криниця, 1918. – 45 с.
18. Довбищенко Я. М. П. Драгоманов / Я. Довбищенко. – Харків : Друкарня губернського комісаріату Української Народної Республіки, 1918. – С. 22.
19. Галущинський М. М. Драгоманов – ідеолог нової України / М. Галущинський. – Львів, 1921. – С. 12–13 ; Левинський В. Царская Росія и украинскій вопросъ / В. Левинський. – Женева, 1917. – С. 74–90.
20. Свенціцький І. Драгоманов і Галичане / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – С. 13.
21. Свенціцький І. Шевченко в світлі критики і дійсності / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – С. 87–89.
22. Куценко Ю. Некрологічний образ М. Драгоманова як етап формування історіографічних образів вченого // Ю. Куценко. Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка : у 2 ч. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 126–130.
23. Русова С. М. Драгоманів. 1841–1895 / С. Русова. – К. : Криниця, 1918. – С. 30–32.
24. Верба І. Рання праця О. Оглоблина про М. Драгоманова / І. Верба // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 57–61.
25. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука : матеріали конференцій ; за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів : Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка; Інститут української

археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 70.

26. Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин / І. Б. Гирич // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 42–48 ; Бачинський Ю. Україна irredenta / Ю. Бачинський. – Берлін, 1924. – 238 с. ; Гирич І. М. Грушевський та І. Франко: громадське і приватне. Чинник М. Драгоманова у взаєминах вчених: [Електронний ресурс] / І. Гирич – Режим доступу :

<http://www.i-hyrych.name/Hrushevsky/AndFranko/Drahomanov.html>. – Назва з екрана.

27. Грушевський М. Драгоманов в політичному і національному розвитку українства / М. Грушевський // Борітеся–Поборете. – 1920. – № 5. – С. 1–15.

28. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток / М. Грушевський. – Відень, 1922. – 212 с.

29. Шаповал М. Соціалістичний світогляд М. П. Драгоманова / М. Шаповал // Борітеся–Поборете. – 1920. – № 5. – С. 15–36.

Д. В. Черкаська

**Педагогічна діяльність Л. М. Славина у Київському
державному університеті
імені Т. Г. Шевченка в 1939–1953 рр.**

У статті досліджуються перші роки існування кафедри археології Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка та внесок Л. М. Славина в створення цієї кафедри, а також його подальша організаційна та педагогічна діяльність.

Ключові слова: Лазар Славін, кафедра археології та музеєзнавства Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, вища освіта в УСРС, антична археологія.

В статье исследуются первые годы существования кафедры археологии Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко и вклад Л. М. Славина в создание этой кафедры, а также его дальнейшая организационная и педагогическая деятельность.

Ключевые слова: Лазарь Славин, кафедра археологии и музееведения Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко, высшее образование в УСРС, античная археология.

This article explores the early years of the Department of Archaeology Taras Shevchenko Kiev State University contribution Lazarus Slavin in the creation of this department and its further organizational and teaching activities.

Key words: Lazarus Slavin, Department of Archaeology and Museology Taras Shevchenko Kiev State University, high education in USRS, Antique Archaeology.

Відродження київського центру з вивчення культурної спадщини пов'язано з іменем Лазаря Мойсейовича Славина. Саме він як організатор археологічної науки тривалий час визначав основні напрямки діяльності Інституту археології АН УСРС, взявши на себе керівництво цією установою напередодні війни, і відновлював роботу інституту у перші післявоєнні роки. До сьогоднішнього дня не втратили наукового значення та є актуальними його праці з античної археології, адже він багато років очолював Ольвійську археологічну експедицію. Але крім наукової роботи, Л. М. Славін значну

увагу у своїй професійній діяльності приділяв вихованню молодих археологів, а згодом музеєзнавців та фахівців з охорони пам'яток. І діяльність науковця та педагога були нероздільні в його роботі. У спогадах його учні згадують Лазаря Мойсейовича, в першу чергу, як талановитого педагога. У цій статті розглянуто період із початку викладання Л. М. Славіним в Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка та до часу розширення кафедри археології до кафедри археології та музеєзнавства.

З історії Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (далі – КДУ імені Т. Г. Шевченка) видано велику кількість праць: в першу чергу необхідно виділити групу досліджень, присвячених історії університету загалом та історії факультетів та кафедр. Здебільшого це праці, приурочені різним визначним датам (125-річчя університету [24; 25], 150-річчя університету [26], 160-річчя університету [27], 170-річчя історичного факультету [30]). Також ця подія побіжно оглядалася в працях, присвячених вивченню педагогічної спадщини самого Л. М. Славіна [31; 28] як засновника кафедри археології та у дослідженнях з вивчення становлення підготовки спеціалістів з археології та музеєзнавства в Радянському Союзі [29; 32].

Проте є статті, присвячені аналізу педагогічної спадщини самого Л. М. Славіна [31; 28]. А також дослідження, присвячені вивченню становлення підготовки спеціалістів з археології та музеєзнавства в Радянському Союзі [29; 32].

Після переїзду до Києва на запрошення Академії наук УРСР з Ленінграда, де він працював в Державній академії історії матеріальної культури, та початку роботи на посаді заступника директора, а потім і директора Інституту археології Л. М. Славін паралельно з грудня 1939 р. починає викладання у КДУ імені Т. Г. Шевченка [1] на кафедрі стародавньої історії як викладач загального курсу археології для істориків на погодинній основі [31; 40]. Про перші результати його педагогічної діяльності засвідчено у звіті завідувача кафедри за 1940 р. зазначалося: "Додати до цього звіту про виконання наукової роботи членами кафедри [т.т. Штет, Родзіковським, Славіним, Ефременко], мушу зазначити, що в основному вона проходила нормально, плани виконувалися своєчасно, без порушення визначених термінів" [2, с. 5] та стосовно наукової роботи: "Славін Л. М. у 1940 році проводив наукову роботу лише по Академії наук, членом-кореспондентом якої він є" [2, с. 8].

Складне становище в українській радянській археології в кінці 1930-х – на початку 1940-х рр. обумовлено тим, що в Вищих навчальних закладах республіки не готувалися спеціалісти-археологи,

а більшу частину співробітників Інституту археології АН УРСР було репресовано. Тож перед Л. М. Славіним стояло одне з основних завдань – підготовка археологічних спеціалістів в Києві для роботи в Інституті археології та для проведення археологічних досліджень в УРСР.

Після початку Великої Вітчизняної війни КДУ імені Т. Г. Шевченка евакуюють до м. Кзил-Орда (сучасна назва Кизил-орда Республіки Казахстан), де було створено Об'єднаний український державний університет Всесоюзного комітету у справах вищої школи при Раді Народних Комісарів СРСР (в ньому було об'єднано Київський та Харківський університети, студенти і викладачі котрих були евакуйовані). Античну археологію в цьому університеті викладає професор Харківського університету С. А. Семенов-Зусер [22, с. 2]. Л. М. Славін же разом з Академією наук УРСР їде в евакуацію до м. Уфи. До Києва він повертається в середині 1944 року, вже після того, як КДУ імені Т. Г. Шевченка відновив свою роботу в надзвичайно складних умовах ще військового часу, обмежений в матеріальній базі та без достатньої кількості викладачів. У доповідній записці декана історичного факультету від 12 серпня 1944 року зазначено про згоду Л. М. Славіна відновити свою викладацьку діяльність з нового навчального року [3, с. 2]. Підтвердження згоди на продовження викладацької діяльності також знайдено в записці від 21 вересня 1944 року [31, с. 40]. З жовтня 1944 р. Л. М. Славіна призначено завідувачем кафедри стародавньої історії. Про роботу кафедри на чолі з Лазарем Мойсейовичем у звіті є такі дані: "Він [Л. М. Славін] забезпечив сумлінне ставлення до роботи своїх членів [кафедри], систематичну допомогу студентам у формі консультацій. Багато кафедра працювала над придбанням наукового та учбового приладдя та літератури. Організовано студентський гурток з археології і працював гурток задовільно. Кафедра видала для студентів підручник з археології" [4, с. 2]; "в організації учбової роботи найкращі зразки роботи до якості лекцій їх змісту і методики, дисципліни показали такі викладачі: член-кореспондент АН УРСР Славін Л. М. [...] сумлінно готувалися до лекцій і занять ці товариші вчили добре. Самі були дисциплінованими, вимагали дисципліни і якості навчання у студентів. Показали себе майстрами своєї справи" [4, с. 3].

19 грудня 1944 року на підставі наказу заступника Наркома освіти УРСР № 337 було створено кафедру археології КДУ імені Т. Г. Шевченка та завідувачем цією кафедрою призначено Л. М. Славіна [31, с. 40–41]. Важливість цього наказу для української археології важко переоцінити. Київська археологічна кафедра стала тре-

тью у Радянському Союзі та першою в Україні [31, с. 41] (якщо не включати в цей перелік кафедру археології Львівського університету, створену в 1905 році, але ліквідовану в 1939 році). Це пов'язано з діями радянської влади з реорганізації археологічної науки. Л. М. Славін як керівник провідної наукової установи республіки – Інституту археології Академії наук УРСР, як ніхто інший знав наскільки країні потрібні наукові кадри з фаховою підготовкою. З цього моменту можна сказати, що головною метою діяльності вченого стає комплексна підготовка спеціалістів для дослідження археологічних пам'яток, в першу чергу в Україні. Протягом життя Л. М. Славін не відступав від цієї мети і фактично відновив київську археологічну школу (яка ледь не загинула під час чисток та репресій в 30-х рр. ХХ ст., але це є темою окремого дослідження) з власними вченими та викладачами.

У Постанові "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР" від 29.08.1947 [23] Л. М. Славіна як члена колективу авторів "Нарисів історії України" під редакцією К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова [33] було різко розкритиковано, але це є темою окремого дослідження. Через критику Л. М. Славін не встигає виконати вчасно свою планову тему: "В кінці 1947 р. я повинен був, в відповідності до свого тематичного плану, літературно оформити рукопис моєї планової теми: "Антична археологія Північного Причорномор'я". Між тим, у зв'язку з постановою ЦК КП(б)У "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР" і наступною за нею вказівкою ЦК про прискорення написання нового короткого курсу історії України, я повинен був написати I розділ для цієї книги, що мною було виконано вчасно – до 1 січня 1948 року. Але ця термінова робота не дозволила завершити літературне оформлення планової теми"[11; с. 1]. Вимушеними стали і критичні зауваження до викладу лекційного матеріалу та позааудиторна робота: "В програмах і робочих планах врахувати питання пріоритету радянської науки и критики лженаукових буржуазних вчень і таке інше" [13]; "Недостатньо добре була побудована ідейно-політична робота: мало ставилось питань про критику лженаукових теорій" [13].

Спогади про цей непростий час залишив ще один учень Л. М. Славіна – Г. І. Сургай, який навчався на кафедрі археології вже у 1950-ті рр. Він писав про звинувачення свого вчителя в "українському буржуазному націоналізмі" [34, с. 64]. Проте ці звинувачення все ж таки серйозно не зачепили Л. М. Славіна, адже більше стосувалися кафедри історії України КДУ імені Т. Г. Шевчен-

ка та Інституту історії України АН УРСР. Більш серйозної критики Л. М. Славін та кафедра археології зазнала в 1951/52 навчальному році: "Пленум кафедр в своїй постанові записав, що викладачі кафедри археології професор Славін і старший викладач Вінницька не завжди підкреслюють в своїх лекціях успіхи радянської археології в вивченні первісного суспільства, відсутні глибокі теоретичні узагальнення та висновки з фактичного матеріалу, зустрічаються ненаукові визначення" [18, с. 37–40].

Сам Лазар Мойсейович в 1951/52 навчальному році вимушений був піддати свою роботу самокритиці, реагуючи на критичні зауваження, висловлені на вищезгаданому пленумі кафедр. Цей пленум кафедр був присвячений боротьбі з теорією М. Я. Марра, а також публікації роботи Й. В. Сталіна "Марксизм и вопросы языкознания", опублікованій в газеті "Правда" в 1950 році. На пленумі роботу кафедри археології було охарактерезовано так: "В лекційній роботі кафедри іноді має місце перебільшене захоплення речознавчою, фактологічною стороною курсів за рахунок недостатнього висвітлення тієї чи іншої теми, того чи іншого періоду" [32, с. 97]. Після критики курси, які читав Л. М. Славін, були значно змінені відповідно до марксистсько-ленінських ідей, а точніше інтерпретації історії та археології Й. В. Сталіним. Зокрема, якщо в програмі курсу "Основи археології" 1946/47 навчального року [7, с.14] на марксистсько-ленінсько-сталінське трактування археології не виділено жодного окремого заняття, у програмі з "Основ археології" в 1948/49 навчальному році з'являється тема лекції "Основні етапи історії археологічної науки в Росії та СРСР, у Західній Європі та Америці" [14, с. 1], в 1949/50 ця лекція вже має назву "Основні етапи історії археологічної науки в Росії та СРСР і за кордоном. Роботи класиків марксизму-ленінізму про давню історію"[16, с.1], в наступному році вже окремо йдуть лекції "Основні етапи історії археологічної науки" та "Найголовніші досягнення радянської археології. Значення праць класиків марксизму-ленінізму" [17, с. 1] і відповідно до вимог часу – лекція на тему "Археологія країн народної демократії".

Працюючи в КДУ імені Т. Г. Шевченка як сумісник (поєднуючи викладання та керування кафедрою з адміністративною роботою в Інституті археології та керування археологічними дослідженнями в Ольвії), Лазар Мойсейович виконував повне навчальне навантаження, читав курс загальної археології, керував дипломниками та аспірантами і керував кафедрою, не отримуючи надбавки до заробітної плати [31, с. 41].

Вже 1944/45 навчального року Л. М. Славін хотів взяти 8 студентів I та II курсів на археологічну практику до Ольвії, але зважаючи на те, що ще йшла війна і університет не надав для цього коштів, лише на 1945/46 учбовий рік вчений запропонував керівництву факультету запровадити повноцінну археологічну студентську практику [4, с. 13]. Крім того, з 1945 року Л. М. Славін входить до Вченої ради історичного та філософського факультетів [5, с. 1]. Керівництво факультету таким чином характеризує роботу вченого: "Професор Славін забезпечує високий науково-теоретичний рівень викладання свого курсу "Основи археології". Керує науковим студентським гуртком з основ археології. Веде значну наукову роботу. Закінчує заплановану роботу – посібник для студентів-істориків з археологів під назвою: "Античні колонії Причорномор'я" [6; с. 4]. Тема наукових інтересів Л. М. Славіна знайшла відображення і в науковій роботі факультету, де одним з пунктів стала "Історія вивчення грецьких колоній" [6, с. 10], серед решти наукових тем, якими займалися інші кафедри Історичного факультету, присвячених вивченню різних аспектів російсько-українських відносин як братніх народів відповідно до вимог часу.

З часу створення кафедри археології і до реорганізації кафедри археології в кафедру археології та музеєзнавства Л. М. Славін читав такі курси: Основи археології для всіх студентів I курсу історичного факультету (з 1944 до 1970 рр.); Античні міста Північного Причорномор'я; Колоквіуми з скіфо-сарматської археології; Залізний вік; Антична археологія. Ці курси повністю відповідали науковим зацікавленням вченого і завжди відмічався високий рівень фахової підготовки Л. М. Славіна як викладача.

Більшість з цих курсів були розроблені самим вченим. А курс "Основи археології", хоч і був стандартизований по всьому СРСР був творчо інтерпретований та адаптований до археології УРСР [21, с. 10].

Створюючи кафедру археології, Л. М. Славін запросив викладачами відомих вчених-археологів, своїх колег по Інституту археології Академії наук УРСР – В. М. Даниленка як фахівця з первісної археології та А. В. Добровольського як фахівця зі слов'янської археології та методики ведення археологічного дослідження [9, с. 1–2]. Обидва цих вчених згодом стали докторами історичних наук та завідувачами відділами в Інституті археології АН УРСР.

Л. М. Славін був зацікавлений у підготовці власних педагогічних та наукових кадрів. Вже у 1950 році аспірантури при кафедрі археології закінчили перші вихованці – Г. Г. Вінницька (Мезенцева)

та М. М. Бондар. Роботами над їх кандидатськими дисертаціями, які були присвячені вивченню різних аспектів історії Ольвії, керував Л. М. Славін. Вчений залучив своїх учнів до викладання на кафедрі. Згодом його перші випускники замінили свого вчителя на посаді завідувача кафедри. М. М. Бондар спеціалізувався на викладанні первісної археології, а Г. Г. Вінницька (Мезенцева) викладала слов'янську археологію та дисципліни, пов'язані з музеєзнавством.

Важливою навчальною базою для студентів археологічного відділення завдяки зусиллям Л. М. Славіна стає Інститут археології АН УРСР. Студенти працювали з вцілілими колекціями, у щойно відновлених лабораторіях, з тим, що залишилося від бібліотеки [31, с. 41–42]. Інститут археології АН УРСР також допомагав і з приміщеннями для проведення занять, яких не вистачало в університеті: "Значну складність складала відсутність аудиторій – зазначає Л. М. Славін. – Я кілька аудиторій взяв в Інституті археології, що було дуже незручно і для викладачів, і для студентів" [12, с. 3–4].

Студенти, які повернулися до навчання після війни або вступили на I курс, сприяли збільшенню навантаження на кафедрі археології. Самі студенти, які пройшли через страхіття війни, важко пристосовувалися до мирного навчання. Л. М. Славін зауважував: "Необхідно дбати про сильні студентські кадри" [9, с. 1–2]; "При оцінці знань студентів повинна бути об'єктивність. Археологію студенти мають складати на "добре" та "відмінно". Посередні оцінки очевидно свідчать про те, що даному студенту важко вправлятися з нашою програмою і може краще перейти йому на інший відділ" [9, с. 1–2]; Є. Максимов (тогочасний голова студентського гуртку): "студенти III курсу часто ще не зовсім уявляють собі ні об'єм археологічної науки, ні об'єм вимог до них. Це потрібно роз'яснити їм. Необхідно як можна більше користуватися ілюстраціями, без яких дуже важко" [9, с. 1–2]; В. Даниленко (один з викладачів кафедри археології до 1950 року, вчений-археолог): "Потрібно застосовувати жорсткість при відборі для археологічного відділу. Також потрібно гостро поставити питання про відвідування студентами лекцій" [9, с. 1–2]. Кафедра зацікавлена у талановитих і працьовитих студентах, найбільш сильних студентів запрошують на засідання кафедри, де вони виступають не просто слухачами, а і самі вносять пропозиції. І це незважаючи на те, що кафедра не має найнеобхіднішого для проведення навчального процесу: "Учбово-виробнича база кафедри археології, нажаль, залишається в колишньому стані, котрий ще в звіті за 1952/53 навчальний рік був охарактеризований, як малозадовільний. Археологічний кабінет,

який міг би стати базою для всіх розділів наглядної роботи відділу археології, як такого немає. Частина наочних посібників кафедри археології розміщено в кабінеті історії СРСР, але цього недостатньо" [20; с. 18]. Питання про створення археологічного кабінету неодноразово підіймається і перед керівництвом Університету: "Як вказували в попередніх звітах, не дивлячись на зусилля історичного факультету створити надзвичайно необхідні кабінети з архівознавства и археології, так як вивчення цих дисциплін вимагає наочності, до сих пір ректорат не відповів, про виділення хоча б невеликої кімнати для розміщення документів и експонатів за цими двома дисциплінами" [19; с. 4].

Керівництво КДУ імені Т. Г. Шевченка та історичного факультету з перших років існування кафедри археології намагалося репрофілювати її [31, с. 43–44]. Прикладом цього став проект створення кафедри археології та етнографії в 1948 році [10; 19], але його не було втілено. В 1952–53 навчальному році кафедра археології починає розширювати свій профіль, крім підготовки археологічних кадрів, ще й готувати музейних працівників. Проте точна дата офіційного перейменування кафедри археології в кафедру археології та музеєзнавства і сьогодні викликає суперечки. Л. Г. Самойленко називає початок 1953 р. [31, с. 44], загальноприйнятою датою є 1955 рік [28, с. 43] [30]. Але ще в 1946/47 навчальному році перед кафедрою стояло завдання створення навчальної літератури не тільки з археології, а й з музеєзнавства [8, с. 3]. В 1947 році на засіданні кафедри Л. М. Славін наголошує: "Основними завданнями кафедри є: 1) забезпечити лекційними курсами загального порядку студентів I курсу історичного факультету 2) готувати археологів и музеєзнавців на спеціально організованому відділі. Роботу ми маємо поставити на високому рівні" [9, с. 1–2]. В 1950 році на засіданнях кафедри обговорюють майбутню реорганізацію, й ініціатива ця йде від завідувача кафедри [15, с. 16]. В березні 1950 року фактично розпочато процес реорганізації кафедри. Але завершився він остаточно вже в 1953 році.

Отже, після репресій 1930-х рр. та втрат на фронтах II Світової в УРСР практично не залишилося власних кваліфікованих кадрів, в тому числі й археологів. Тому важливим завданням для Лазаря Мойсейовича стало відновлення діяльності Інституту археології. Саме це і стало однією з основних причин відкриття кафедри археології в КДУ імені Т. Г. Шевченка. З 1944 до 1953 рр. кафедра археології під керівництвом Л. М. Славіна не тільки була сформована та успішно

забезпечувала викладання необхідних дисциплін для студентів археологічного відділення, але й на початку 1950-х було розширено профіль кафедри до забезпечення кваліфікованої підготовки для майбутніх спеціалістів з музейної справи. Практично з перших років існування кафедри її випускники стали основою штату Інституту археології АН УРСР. Крім того, багато випускників було розподілено на роботу в регіональні краєзнавчі музеї, а також музеї історичного профілю. Важливим є те, що штат кафедри за ініціатииви Л. М. Славіна склали переважно випускники (згодом і аспіранти) кафедри.

Література

1. Архів Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Особова справа Л. М. Славіна (1944– 1970 рр.), 67 арк.

Державний архів м. Києва:

2. ф. р-1246, оп.13, спр. 2, 9 арк.
3. ф. р-1246, оп.13, спр. 7, 2 арк.
4. ф. р-1246, оп.13, спр. 10, 18 арк.
5. ф. р-1246, оп.13, спр.13, арк. 1.
6. ф. р-1246, оп.13, спр. 28, 13 арк.
7. ф. р-1246, оп.13, спр. 48, 68 арк.
8. ф. р-1246, оп.13, спр. 54, арк. 3.
9. ф. р-1246, оп.13, спр. 56, 4 арк.
10. ф. р-1246, оп.13, спр. 100, 29 арк.
11. ф. р-1246, оп.13, спр. 142, арк. 1.
12. ф. р-1246, оп.13, спр. 147, 15 арк.
13. ф. р-1246, оп.13, спр. 156, 40 арк.
14. ф. р-1246, оп.13, спр. 159, 23 арк.
15. ф. р-1246, оп.13, спр. 222, 37 арк.
16. ф. р-1246, оп.13, спр. 225, 12 арк.
17. ф. р-1246, оп.13, спр. 309, 26 арк.
18. ф. р-1246, оп.13, спр. 365, 40 арк.
19. ф. р-1246, оп.13, спр. 462, арк. 4.
20. ф. р-1246, оп.13, спр. 517, арк. 18.
21. ф. р-1246, оп.13, спр. 533, 20 арк.
22. ф. р-1247, оп.1, спр. 30, арк. 2.

23. До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // Більшовик України. – 1947. – № 8. – С. 1–10.

24. Жмудський О. З. Київський університет за 125 років (1834– 1959) / О. З. Жмудський. – К., 1959. – 63 с.

25. Історія Київського університету / відпов. ред. О. З. Жмудський. – К., 1959. – 628 с.

26. Киевський університет. 1834–1984 / под ред. М. У. Белого. – К., 1984. – 203 с.
27. Київський університет імені Тараса Шевченка (сторінки історії і сьогодення). – К. : КДУ імені Т. Г. Шевченка, 1994. – С. 107.
28. Малеев Ю. Н. Л. М. Славин как заведующий кафедрой археологии и музееведения КГУ / Ю. Н. Малеев // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л. М. Славина. – К., 1996. – С. 42–46.
29. Піоро І. С. Феномен кафедри археології в умовах Радянської України / І. С. Піоро // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л. М. Славина. – К., 1996. – С. 46–49.
30. Самойленко Л. Г. Археологічний музей / Л. Г. Самойленко // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.) / під ред. Г. Д. Казьмирчука. – К. : Прайм-М, 2004. – С. 145–147.
31. Самойленко Л. Г. Педагогічна діяльність професора Л. М. Славина / Л. Г. Самойленко // Археологія. – 2007. – № 1. – С. 40–50.
32. Славин Л. М. Подготовка новых кадров археологов / Л. М. Славин // КСИА АН УССР. – 1952. – № 1. – С. 93–97.
33. Славин Л. М. Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави / Л. М. Славин // Нариси історії України. – Уфа, 1942. – С. 15–27.
34. Сургай Г. І. Археолог-романтик / Г. І. Сургай // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л. М. Славина. – К., 1996. – С. 63–65.

Історіографічні дослідження постаті Вацлава Гавела та суспільно-політичного життя Чехословаччини

У статті аналізується стан дослідження діяльності видатного чеського суспільно-політичного діяча Вацлава Гавела, характеризуються праці радянських, чеських, вітчизняних та зарубіжних істориків, що з різних боків розкривають портрет історичної персоналії.

Ключові слова: Вацлав Гавел, історична постать, персоналія, історіографія, історіографічні дослідження.

В статье анализируется состояние исследования деятельности известного чешского общественно-политического деятеля Вацлава Гавела, характеризуются труды советских, чешских, отечественных и зарубежных историков, что с разных сторон раскрывает портрет исторической личности.

Ключевые слова: Вацлав Гавел, историческая личность, персоналия, историография, историографические исследования.

This article includes the analysis of the research activity of the famous Czech political figure Vaclav Havel and the characteristic of the works of the Soviet, Czech, native and foreign historians which demonstrates the portrait of the historical personality.

Key words: Vaclav Havel, historical personality, person, historiography, historiographical research.

Політична еліта і політичне лідерство є предметом дослідження багатьох науковців: істориків, політологів, суспільствознавців та інших. Окремі особистості відіграють ключову роль у розвитку не лише своєї держави, а й світової спільноти взагалі. Політичний лідер відіграє провідну роль у організації суспільно-політичного життя. Саме від політичного лідера, його поведінки, прагнень та діяльності залежить, яким буде встановлений у країні політичний режим, яким курсом буде рухатися розвиток суспільства.

Таким лідером, який став предметом багатьох досліджень, є Вацлав Гавел – символ демократії не лише Чеської Республіки, а й Європи та світу. Саме цей політичний лідер вплив у життя концепцію правової держави та громадянського суспільства. Його заслуга полягає у ліквідації комуністичного режиму та демократичній трансформації суспільства. Дослідження суспільно-політичної діяльності Вацлава Гавела допоможе зрозуміти роль лідерства у процесі

державотворення та створити приклад для наслідування, що є актуальним для сучасної української політичної еліти.

Мета даної статті полягає в аналізі історіографічних праць, присвячених дослідженню історичного портрета Вацлава Гавела.

Вацлав Гавел – відомий драматург і дисидент, лідер політичної еліти стояв біля витоків демократії в Чехословаччині. Він є яскравим представником політичної еліти, який дійсно сприяв втіленню ідеї громадянського суспільства в своїй державі. Гавел є тією особистістю, яка символізує новий етап в історії розвитку демократичного ладу у всьому регіоні Центрально-Східної Європи.

Зацікавлення особистістю Вацлава Гавела, визначного чеського суспільно-політичного діяча, президента і дисидента, у сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії виникло ще у 60–70-х роках ХХ ст. у зв'язку з його активною діяльністю на політичній арені. Основу історіографічних досліджень історичної персоналії Вацлава Гавела становлять праці радянських, чеських, зарубіжних та українських істориків і дослідників.

Історіографічні дослідження, присвячені Гавелу, складаються з різноманітних фахових наукових видань, які безпосередньо чи опосередковано стосуються теми, – наукових монографій та статей, науково-популярної та навчальної літератури, а також різномовних періодичних видань. Спробуємо проаналізувати історіографію досліджуваної проблеми, структурувавши її за критерієм наукових позицій дослідників та проблем, які вони розглядають.

Одним із напрямів дослідження є історичні праці радянського часу, які слід розглядати з точки зору критичного аналізу, оскільки радянська історіографія слугувала великодержавницькій ідеології і не могла дати об'єктивної оцінки суспільно-політичного розвитку Чехословаччини. Тогочасні історики оцінюють політичних діячів та висвітлюють суспільно-політичні події, що відбувалися в Чехословаччині суто з позицій соціалістичної догматики. У працях радянських дослідників відображаються викриття "антисоціалістичних і антирадянських сил" періоду "суспільно-політичної кризи 1968–1969 рр.", висвітлюється процес "будівництва розвинутого соціалістичного суспільства в ЧССР". Події "Празької весни" розкриваються з класових і партійних позицій, а події наступних двох десятиліть позбавляються неупереджених оцінок.

Варто зазначити, що у великій кількості наукових доробок радянської історіографії, що стосується проблематики дослідження, є необ'єктивною у висвітленні подій "Празької весни" та "ніжної революції" і ролі в ній окремих політичних діячів, розкривається перебіг

тих подій однобоко, з точки зору комуністичної ідеології. Однак ці матеріали містять цінний фактичний матеріал з суспільно-політичного життя Чехословаччини, який дає змогу змалювати більш повну картину історичної дійсності. Зокрема, вони ґрунтовно описують основні історичні події, що відбувалися в Чехословаччині, і тому їх слід використовувати і сьогодні, піддавши критичному аналізу.

Суспільно-політичні процеси Чехословаччини, безперечно, є предметом дослідження чеських та словацьких істориків. Представники офіційної чехословацької історіографії 1960–1980-х років, такі як В. Крал [28], В. Плевза [37], Я. Матейчек [9], висвітлювали питання суспільно-політичного життя Чехословаччини напередодні, під час та після "Празької весни" з марксистсько-ленінських позицій. Особливу увагу ці дослідники приділяли дослідженню антитоталітарних демократичних рухів у Чехословаччині періоду "нормалізації". Вони намагались довести, що основними причинами "кризового розвитку ЧССР у 1968–1969 рр." та появи доктрин "соціалізму з людським обличчям" була діяльність компартійних опортуністів і ревізіоністів, яких підтримували західні спецслужби.

Протилежну оцінку "Празької весни" та механізму встановлення режиму "нормалізації" давала чехословацька емігрантська історіографія, представлена мемуарно-аналітичними працями І. Валенти [1], О. Шіка [22], З. Млинаржа [11]. З ініціативи емігрантських дослідників розпочалося вивчення проблематики антитоталітарних рухів. Саме в їх дослідженнях розкривається проблема антитоталітарних рухів у Чехословаччині. Опозицію 1969–1972 рр. та внутрішньополітичну ситуацію в "нормалізованій" Чехословаччині досліджували П. Тігрід [40], І. Пелікан [35], В. В. Кусін [29].

Особлива роль у вивченні дисидентського, правозахисного рухів, незалежної культури належить історик В. Пречану – одному з відомих чехословацьких дослідників, який розглядав перебіг подій та суспільно-політичних процесів у Чехословаччині та діяльність опозиційних сил у 60–80-ті роки ХХ ст. Його праці, опубліковані в еміграції та перевидані у Чехії в 1994 р., заклали алгоритм концептуального нового підходу чеської історіографії до історії країни періоду "нормалізації" – часу, коли після "Празької весни" в Чехословаччині було відновлено неосталінські методи управління державою.

В. Пречан під своєю редакцією видав збірку наукових праць та документів "Метаморфози "Празької весни", до якої увійшли дослідження відомих чеських науковців: І. П'єска, І. Ванчури, Ф. Циганека та ін. [38]. Тут вперше було проаналізовано і узагальнено досвід по-

дій 1968 р., перебіг вторгнення у Чехословаччину військ Організації Варшавського договору і показано реакцію громадян на інтервенцію іноземних військ. У своїх статтях автори розглядали тогочасні події як драматичну спробу самоусвідомлення чехословацької громадськості та як досвід, що став підґрунтям для демократичних перетворень у країні. В цій збірці міститься аналіз суспільно-політичної ситуації у країні, викладено точки зору на роль опозиційних сил та їх лідерів, серед яких виступає і Вацлав Гавел, та їх внесок у формування демократичних ідей і трансформаційні процеси суспільства.

Аналітично-оціночний характер має ще одна збірка наукових праць "Чехословаччина 1968 року", в якій вміщено публікації дослідників чехословацьких подій М. Барти, О. Фелцмана, Й. Белди та ін. У ній охарактеризовано суспільно-політичну ситуацію, що панувала в Чехословаччині, висвітлено реалії комуністичного режиму, його негативні прояви та зазначено, що події "Празької весни" були поштовхом для подальшого розвитку держави.

Діяльності опозиційних рухів у Чехословаччині присвячені праці відомих громадських діячів, серед яких слід назвати П. Пітгарта, В. Белоградського та інших, які на сторінках суспільно-політичних часописів розгорнули дискусію про роль та місце дисидентського руху у процесах демократизації чехословацького суспільства.

Новий етап вивчення політичної історії Чехословаччини 1969–1989 рр. чеські та словацькі історики започаткували після "оксамитової революції". Питання взаємовідносин влади і суспільства після придушення "Празької весни", які замовчувалися чи тенденційно трактувалися чехословацькою марксистською історіографією, розглянуті у книгах М. Отагала [34]. Автор, використавши інтерв'ю з учасниками антитоталітарного руху, матеріали партійних архівів, правоохоронних органів, простежує діяльність опозиції на тлі суспільно-політичного життя ЧССР 60–80-х років.

М. Отагал по-новому розкрив питання взаємовідносин влади і суспільства після придушення "Празької весни", трактування якого значно відрізнялося від офіційної комуністичної історіографії. Він висвітлив життя і діяльність опозиційних сил Чехословаччини у цей період.

Значно доповнюють і розширюють картину зазначених подій праці Й. Гала, П. Прокша, П. Радоста, З. Ічінські. Феномен нонконформістських культурно-мистецьких ініціатив у комуністичній Чехословаччині знайшов висвітлення у фундаментальному збірнику "Альтернативна культура: Історія чеського суспільства 1945–1989 рр."

Новий етап вивчення політичної історії Чехословаччини почався після "оксамитової революції". У дослідженнях Й. Ман'яка [31], Я. Цугри [27], І. Пернеса [36] об'єктивно висвітлено суспільно-політичні події 1960–1980-х років, розкрито причини та передумови антитоталітарних рухів, механізм політичних репресій, висвітлено період "нормалізації", що дозволяє сформулювати уявлення про основні риси тогочасного політичного режиму.

Процес активізації суспільно-політичного життя в Чехословаччині напередодні листопада 1989 р. та причини "оксамитової революції" досліджували І. Можни [33], О. Тума [41], Я. Шімунчік [25]. Проблеми становлення і діяльності антитоталітарної опозиції у Чехословаччині наприкінці 80-х років стали предметом дослідження західних науковців. Серед дослідників, які займалися цією тематикою на особливу увагу заслуговують праці П. Мілларда [32], Й. Бугайські, М. Поллака, Г. Скіллінга [39], в яких розкривають діяльність опозиції в Чехословаччині, діяльність руху опору проти тоталітарного режиму, причини утворення Хартії-77, її діяльність та значення у суспільно-політичному житті країни.

Багато зарубіжних дослідників цікавилися особистістю Вацлава Гавела. Першою працею, в якій було узагальнено діяльність політика, стала книжка чеської дослідниці Е. Крисеової [30] "Вацлав Гавел – поет і президент", де містяться біографічні відомості з життя – Гавела, дається аналіз його літературної та політичної спадщини. Жвавий інтерес серед дослідників Заходу викликала проблема "оксамитової революції". До проблеми ролі революційних подій 1989 р. в історії Чехословаччини зверталися Б. Вітон, З. Каван, Дж. Пернес [42], Д. Бредлі [24].

Історії Чехословаччини та ходу суспільно-політичних подій другої половини ХХ ст. присвячено працю Дж. Ротшильда та Н. Уїнфілда "Повернення до різноманітності" [18]. Тут автори розкрили особливості панування режиму Г. Гусака, проаналізували соціально-економічну ситуацію та виявили пасивні настрої громадян щодо участі у політичному житті. У дослідженні автори розкрили суть тоталітарного режиму та життя суспільства за умов цього режиму. Науковці проаналізували події "Празької весни" і дійшли висновку, що саме через їх невдалість і трагічність у чехословацькому суспільстві поширилися депресивні настрої та апатія громадян до суспільно-політичної участі, оскільки усвідомили неможливість протистояння тоталітарному режиму.

Особливе місце в дослідженні Дж. Ротшильда та Н. Уїнфілда відведено аналізу існування Хартії-77: вони визначили її як масову

опозиційну організацію, що висунула програму реформування та демократизації країни. Автори змалювали героїзм учасників дисидентського руху, розкрили їх реформістські ідеї та внесок у боротьбу з ідеологією соціалізму. Вони довели, що Хартія-77 була передвісницею "оксамитової революції", що саме з її учасників сформувалися демократично свідомі лідери з активною громадянською позицією.

У дослідженні також значну увагу приділено діяльності Вацлава Гавела, розкрито умови формування його політичних поглядів та громадянської позиції. Тут автори висловили думки з приводу того, чому саме Гавел зайняв керівну позицію у країні та відіграв ключову роль у створенні Громадянського Форуму, що був основою боротьби з тоталітаризмом. Також висвітлена діяльність Гавела на посту президента країни: розкриваються основні напрями державотворчої діяльності Гавела, його роль у демократизації та трансформаційних процесах суспільства, а також у побудові громадянського суспільства, яке визначається основою істинної демократії. У зазначеній праці Дж. Ротшильда та Н. Уїнфілда має місце також аналіз процесу розпаду Чехословаччини, що визначається як наслідок демократизації суспільства та становлення правової держави, велика заслуга в чому надається Вацлаву Гавелу.

На особливу увагу заслуговує монографія західного автора В. Тисменяну "Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела" [21], в якій дослідник ґрунтовно висвітлює ідейні та історичні процеси розвитку та виходу з-під радянської сфери впливу країн Східної Європи взагалі і Чехословаччини зокрема. Він висвітлює роль інтелігенції у процесах державних перетворень, її внесок у пробудження суспільства та його активізацію. В. Тисменяну також дав оцінку подіям "Празької весни" та її придушення, вважаючи, що "Празька весна" була реформаторським рухом, ініційованим партією і здійснюваним під її контролем, і що основним її завданням було оновлення, а не ліквідація комунізму. Реформаторам-комуністам автор протиставляє Вацлава Гавела, який не поділяв ілюзій щодо позитивних змін у існуючій системі і виступав за кардинальне перетворення існуючої суспільно-політичної системи.

Важливим напрямом дослідження тут є становлення та розвиток громадянського суспільства як основи демократизації суспільства. У монографії В. Тисменяну виявлені причини та значення створення громадянських інститутів, а також містяться посилання на точку зору Гавела з цього приводу, розкривається його безпосередня участь у процесі створення громадянського суспільства в Чехословаччині. Автор висловлює власні думки про передумови

виникнення громадянського суспільства, а також висвітлює погляди Вацлава Гавела з цього приводу, аналізуючи його нарис "Влада безвладних", де синтезуються ідеї щодо характеру влади, дисидентства і опозиції у посттоталітарних суспільствах.

Значної уваги у своїй праці В. Тисменяну надає дослідженню ролі Гавела у діяльності Хартії-77 та "оксамитовій революції" 1989 р. Він детально розкриває та аналізує хід подій і участь у них Вацлава Гавела, а також дає їм власну оцінку. У книзі розкрито подальші процеси становлення держави після революційних подій та діяльність Гавела на посту президента Чехословаччини; показано мирне розлучення Чехословаччини як наслідок формування громадянського суспільства та правової держави.

Окремі питання, що стосуються чехословацьких анти тоталітарних рухів 70–80-х років, розглядають російські дослідники В. Колесніков [5], Н. Коровіцина [6], Є. Задорожнюк [3]. У своїх працях вони розкривають причини, особливості перебігу і результати "оксамитової революції". У 1991 р. у Москві було видано збірку "Політичні портрети", в якій присвячується стаття чехословацькому лідеру Вацлаву Гавелу, де аналізуються основні здобутки політика в різних сферах життєдіяльності. У статті розкрито роль Гавела у діяльності Хартії-77 та в "оксамитовій революції" [15].

У сучасній українській історіографії на сьогодні ще відсутнє комплексне дослідження, в якому було б ґрунтовно й об'єктивно висвітлено діяльність Вацлава Гавела та його роль в чехословацьких державотворчих процесах. У деяких працях вітчизняних дослідників висвітлюються окремі аспекти діяльності чехословацького лідера. Аналіз та синтез цих досліджень дає змогу скласти цілісний портрет Гавела, розкрити його внесок у суспільно-політичну трансформацію чехословацького суспільства.

Окремі питання досліджуваної теми частково висвітлені у працях Р. Постоловського [16], С. Віднянського [2], С. Мотрук [12], В. Приходька [17], О. Зарицького [4], Л. Новак-Каляєвої [13], Ю. Юрійчука [23], А. Слесаренка [20]. У працях цих авторів відбито суспільно-політичну ситуацію, що панувала в Чехословаччині, показано умови, за яких опозиційні сили вели боротьбу за демократизацію країни. З їх досліджень випливає, що в ЧСФР вже з 70-х років ХХ ст. починають формуватися елементи громадянського суспільства та проявляється активна громадянська позиція прогресивно мислячих членів соціуму.

Серед українських праць слід виділити нарис політичного портрета Вацлава Гавела, здійсненого у книзі О. Зарицького "Вацлав

Гавел. Політичний портрет" [4]. Тут на широкому фактичному матеріалі висвітлено життя і діяльність видатного політичного діяча сучасності. Автор розкриває умови становлення особистості політика, формування його світоглядних переконань. У дослідженні розкрито всі віхи життя Гавела, починаючи з його літературної та дисидентської діяльності. Розповідається про участь у "паралельному мистецтві", характерною ознакою якого було звільнення від ідеологічних догм, відхід від соціалістичних канонів. О. Зарицький аналізує театр абсурду – явище мистецтва ХХ ст., який у непрямий спосіб попереджає про дегуманізацію суспільства та актуальні проблеми сьогодення. Крім того, він розкриває хід подій "Празької весни" та участь у них Вацлава Гавела. Цінним у згаданій праці є аналіз діяльності суспільно-політичного діяча в період "оксамитової революції" 1989 р., показана роль його у тому, що вона зберегла мирний характер. Особлива увага приділяється внутрішньо- та зовнішньополітичній діяльності Гавела на посту президента.

Автор зображує Гавела як непересічну особистість сучасності, борця за права людини, політика з чистою совістю і руками, людину, що сприяла розвитку демократичних процесів у чехословацькому суспільстві, не боячись покарань з боку тоталітарної машини. Гавел, на думку О. Зарицького, – це інтелектуал, ідеаліст, політик і письменник, людина, яка змінила хід чехословацької історії, вивела свою державу на демократичний шлях розвитку і сприяла її демократизації.

Розвиткові демократичних процесів у чехословацькому суспільстві напередодні та під час "оксамитової революції" присвячено ґрунтовне дослідження В. Приходька "Нижня революція" в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни" [17], де автор робить спробу проаналізувати причини виникнення "оксамитової революції" у державі, її хід, рушійні сили і наслідки для внутрішнього розвитку країни, висвітлені обставини розпаду Чехословаччини на дві окремі держави.

В. Приходько розкрив особливості панування комуністичного режиму в Чехословаччині та окупацію радянськими військами території держави в ході "Празької весни". Він визначив основні завдання курсу нормалізації та становище громадського загалу за умов панування тоталітаризму. Дослідник також приділяє значну увагу Хартії-77, яку називає ядром боротьби за відкрите демократичне суспільство. Він охарактеризував Хартію як інструмент мирної боротьби за громадянські права, яка створила підґрунтя для революційних подій наприкінці 80-х років ХХ ст.

У своїй книзі В. Приходько детально описує хід оксамитової революції, дає її хронологію. Він характеризує діяльність Громадянського Форуму та роль Вацлава Гавела у ході подій. Автор висвітлює революційні здобутки – формування демократичного уряду, демократизацію суспільно-політичного життя, встановлення основ громадянського суспільства: багатопартійності, різних свобод, ринкової економіки, політичного плюралізму. Вацлаву Гавелу в цих процесах відводиться ключова роль. Він виступає голосом демократії у Чехословаччині, реформатором і мудрим прогресивним політиком.

Наше дослідження, що стосується формування особистості Вацлава Гавела, базується на різних історико-біографічних дослідженнях, в яких розкрито основні віхи життя політика. Зокрема, політичний портрет змальований у наукових доробках І. Магели "Видатні постаті європейської історії" [8], "Політичні портрети" під редакцією Н. Маслової [15], П. Салілей "Блискуча двадцятка: визначні президенти ХХ ст." [19]. У цих працях розкривають біографічні факти життя Гавела та оточення, яке мало вплив на формування його світогляду.

Різні аспекти суспільно-політичного життя Гавела висвітлено в статтях преси та періодики, зокрема, І. Мельниченко "Вацлав Гавел: листи із задзеркалля" ("Сучасність") [10], Н. Николаева "О парадоксах судьбы Вацлава Гавела" ("Литературное обозрение"), А. Дидусенко "Акт последний, акт первый" ("Новое время"), А. Стахов "Бархатный президент" ("Итоги") та ін.

Здійснивши аналіз історіографічних досліджень, що стосуються проблем чехословацької історії періоду панування тоталітаризму, можна дійти висновку, що проблеми "оксамитової революції" 1989 р. в чехословацькій історії, її наслідків, утворення окремих національних держав – Чехії і Словаччини та їхнього суспільно-політичного і національного розвитку розроблені, на нашу думку, досить ґрунтовно. Однак що стосується ролі і місця Вацлава Гавела в цих процесах, то можна зазначити що в сучасній українській історіографії особливо мало уваги приділяється дослідженню цієї проблематики.

Проблеми трансформаційних процесів у ЧССР та ЧСФР вивчались і українськими дослідниками. Хід державно-правових реформ у ЧСФР, перші ознаки її розпаду та процеси поділу федерації висвітлив В. Лемак [7]. Проблеми постсоціалістичного чехословацького суспільства розкрив О. Передрій та І. Сюсько [14]. Але, незважаючи на те, що з тематики дослідження існує незначна кількість

статей, в яких висвітлюються окремі аспекти діяльності Вацлава Гавела, в українській історіографії бракує комплексних досліджень.

Цінним носієм біографічних відомостей про Гавела є також інтернет-ресурси, зокрема сайти: www.centrum.cz, www.versii.com, www.charta.2007.cz, www.news.bbc.co.uk, www.vsesvitjournal.com, www.czechinfo.ru, www.vaclavhavel.cz та ін., де розміщено концентрований масив електронної інформації, з чітким виокремленням документів і матеріалів, які фіксують основні напрями діяльності Гавела.

Здійснене науково-аналітичне дослідження історіографічної наукової бази, присвячене аналізу ролі Вацлава Гавела у чеській та світовій історії, показує широку зацікавленість науковців означеною історичною постаттю. Ґрунтовне вивчення і аналіз літератури з проблематики дослідження довело, що цією тематикою займається багато дослідників і фахівців як з історичних, так і суспільно-політичних наук. У науковий обіг введено досить значну кількість історіографічних джерел, що складаються з монографій, статей, науково-популярної літератури, преси і періодики. Зібрання і використання різнопланових джерел дає змогу об'єктивно висвітлити умови становлення особистості чехословацького лідера, розкрити його світогляд та мотивацію діяльності.

Вагому частину фактичного матеріалу отримано з тем дослідження періодики СРСР та ЧССР, емігрантських видань і сучасної преси. Ці матеріали дали змогу уявити загальну ситуацію у країні, роль і місце в ній демократичних політичних сил, їх становище в елітарному розшаруванні суспільства. У руслі новітніх тенденцій цінним носієм біографічних відомостей про Гавела є також інтернет-ресурси, де розміщено концентрований масив електронної інформації, з чітким виокремленням документів і матеріалів, які фіксують основні напрями діяльності Гавела. Таким чином, можна зробити висновки, що репрезентативність історіографії проблеми у цілому є досить широкою й самодостатньою для розв'язання наукових завдань. Простежується тенденція до розвитку прагнення щодо вивчення історіографії з проблематики державотворчої діяльності Вацлава Гавела. Однак більшість досліджень при всіх своїх цінностях маю досить обмежений характер. Дана проблематика є перспективною та актуальною для здійснення подальших наукових досліджень.

Література

1. Валента И. Советское вторжение в Чехословакию 1968 / Иржи Валента ; пер. с англ. / Иржи Валента. – М. : Прогресс, 1991. – 320 с.

2. Віднянський С. В. Українці Чехословаччини в демократичному русі 1968–1969 рр. / С. В. Віднянський, Р. М. Постолювський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : міжвід. зб. наук. праць / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 54–66.
3. Задорожнюк Е. Г. Политический портрет президента-драматурга Вацлава Гавела. Политические лидеры и стратегии реформ в Восточной Европе / Е. Г. Задорожнюк. – М. : МГУ, 2003. – С. 130–168.
4. Зарицький О. М. Вацлав Гавел. Політичний портрет / Олексій Миколайович Зарицький. – К. : Сатсанга, 2001. – 132 с.
5. Колесников В. А. Трансформация политической системы Чехословакии (80-е – начало 90-х гг.) [Электронный ресурс]. / В. А. Колесников : – Воронеж, 2001. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=9540367>. – Назва з екрана.
6. Коровицына Н. В. Самая "бархатная революция": "чешский человек" на фоне общественных перемен / Н. В. Коровицына // Славяноведение. – 2000. – № 3. – С. 16–26.
7. Лемак В. Цікавий досвід Чеської республіки / В. Лемак, Н. Нижник // Право України. – 2002. – № 12. – С. 150–154.
8. Магела І. Видатні постаті європейської історії / Іван Магела. – К. : Видавець Карпенко В. М., 2005. – 164 с.
9. Матейчек Я. Политическая система социализма и критика правого ревизионизма в ЧССР / Я. Матейчек ; пер. с чеш. – М. : Прогресс, 1980. – 320 с.
10. Мельниченко І. Вацлав Гавел: листи із задзеркалля / І. Мельниченко // Сучасність. – 2002. – № 5. – С. 106–124.
11. Млынарж З. Мороз ударил из Кремля / З. Млынарж. – М. : Республика, 1992. – 287 с.
12. Мотрук С. М. З історії дисидентського руху в Чехословаччині (70-ті – середина 80-х рр.) / С. М. Мотрук // Питання нової і новітньої історії. – К. : Київ. ун-т, 1996. – С. 66–75.
13. Новак-Каляєва Л. М. Чеська демократична опозиція: ідеологія та діяльність (серпень 1968 – грудень 1989 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 – "всесвітня історія" / Новак-Каляєва Л. М. – Л., 2004. – 19 с.
14. Передрій О. Розлучення по-чехословацьки / О. Передрій, І. Сюсько // Політика і час. – 1993. – № 3. – С. 55–59.
15. Политические портреты / сост. Маслова. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 208 с.
16. Постолювський Р. М. Проблема чехословацької демократії та її традицій в чеській, словацькій та зарубіжній історіографії / Р. М. Постолювський // Слов'янський вісник. – Рівне, 1998. – Вип. 1. – С. 22–37.

17. Приходько В. О. "Ніжна революція" в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни / В. О. Приходько Національний ін-т стратегічних досліджень України. Закарпатський філіал. – Ужгород, 1999. – 95 с.

18. Ротшильд Дж. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / Дж. Ротшильд, Н. Уінфілд ; пер. з англ. В. Т. Лапицького, С. М. Рябчик. – К. : Мегатайп, 2004. – 384 с.

19. Салілей П. Блискуча двадцятка: визначні президенти ХХ ст. / П. Салілей // Президент. – 2000. – № 1. – С. 64–67.

20. Слесаренко А. Розвиток громадянських ініціатив у Чехословаччині напередодні листопада 1989 р. / А. Слесаренко // Слов'янський вісник / Рівненський ін-т слов'янознавства Київського славистичного ун-ту – Рівненський державний гуманітарний ун-т. – Рівне, 2004. – Вип. 3. Серія "Історичні науки". – С. 156–166.

21. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела / Володимир Тисменяну. – К. : Мегатайп, 2003. – 320 с.

22. Шик О. Весеннее возрождение – иллюзии и действительность / Ота Шик. – М., 1991. – 392 с.

23. Юрійчук Ю. Події 1989 року в Чехословаччині: причини та рушійні сили / Ю. Юрійчук // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія "Історія" : зб. наук. праць. – Чернівці : Рута. – 2000. – Вип. 73–74. – С.190–199.

24. Bredley J. Czechoslovakis Velvet Revolution: A Political Analysis / James Bredley. – New York : Columbia University Press, 1992. – 140 p.

25. Chimulcik J. Czas svitania. Svetkova manifestacia – 25. marec 1988 / J. Chimulcik – Preshov : Vydavatel'svo M. Vanka, 1998. – 275 s.

26. Co daly nase zeme Evrope a lidstvu. III cast. Svobodny narod na prahu tretiho tisíciletí // Evropsky literarni Klub. – Praha : ABS, 2000. – 280 p.

27. Cuhra J. Trestni represe rezimu v letech 1969–1972. – Praha : USD AVIR, 1997. – 154 s.

28. Kral V. Historickí mezníky ve vývoji Československa / Vaclav Kral. – Praha : Orbis, 1978. – 319 s.

29. Kusin V.V. From Dubček to Charter 77: A study of "Normalization" in Czechoslovakia 1968–1978 / Valek Kusin. – Edinburgh : Q Press, 1978. – 353 p.

30. Kriseová E. Václav Havel – životopis [Електронний ресурс] / E. Kriseová. Brno, Atlantis 1991 č. 175. – Режим доступу.

http://libpro.cts.cuni.cz/des_sami.pdf. – Назва з екрана.

31. Manak J. čistky v Komunistické straně Československa v letech 1969–1970 / Josef Manak. – Praha : Ústav pro soudobé dějiny AVIR, 1997. – 127 s.

32. Millard P. Prager Winter: Menner und Mechte hinter der Charta 77 / Piter Millard. – Wien : Neue Herold-Verlag, 1977. – 94 s.
33. Mozny I. Prou tak snadno. Nektere rodinne dovody sametove revoluce / Jiří Mozny. – Praha : Sociologické nakladatelství, 1991. – 81 s.
34. Otáhal M. Opozice, moc, společnost 1969–1989. Příspěvek k dějinám "normalizace" / Michal Otáhal. – Praha : Maxdorf, 1994. – 123 s.
35. Pelikan J. Socialist Opposition in Eastern Europe / Jan Pelikan. – London : Allison & Busby, 1976. – 222 s.
36. Pernes J. Od demokratickeho socialismu k demokracii. Nekomunistická socialistická opozice v Brně v letech 1968–1972 / Jiří Pernes. – Brno : Barister & Principal, 1999. – 218 s.
37. Plevza V. Socialistické prameny Československa / V. Plevza. – Praha : Vydání první, 1983. – S. 198–200.
38. Prečan V. V kradeném čase. Vyběr ze studii, zlánku a zvaň z let 1973–1993 / V. Prečan. – Brno : Doplněk, 1994. – 620 s.
39. Skilling H.G. Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia / H. Skilling – London : George Allen & Unwin, 1981. – 363 p.
40. Tigrid P. Kvadratura kruhu: dokumenty a poznámky k Československé krizi, 1968–1970 / Pavel Tigrid. – Pariz : Svidectví, 1970. – 200 s.
41. Tuma O. Zitra zace tady! Protirezimní demonstrace v predlistopadove Praze jako politicke a socialni fenomen / O. Tuma. – Praha : Maxdorf, 1994. – 84 s.
42. Wheaton B. The Velvet Revolution: Czechoslovakia 1988–1991 / B. Wheaton, Z. Kavan. – San Francisco-Oxford : Westview Press, 1992. – 255 p.

**Концептуальні засади організації кадрової політики
у галузі охорони народного здоров'я
на Чернігівщині в 1960–1980-ті рр.**

У статті аналізуються концептуальні питання забезпечення медичними кадрами лікувальних установ Чернігівщини в 1960–1980-х рр. Акцентується увага на закріпленні їх на місцях в умовах спеціалізації, науковій діяльності та системі підвищення кваліфікації лікарів.

Ключові слова: медичні кадри, лікарі, спеціалізація, наукова діяльність, лікувальні заклади.

В статье анализируются концептуальные вопросы обеспечения медицинскими кадрами лечебных учреждений Черниговщины в 1960–1980-х гг. Акцентируется внимание на закреплении их на местах в условиях специализации, научной деятельности и системы повышения квалификации врачей.

Ключевые слова: медицинские кадры, врачи, специализация, научная деятельность, лечащие учреждения.

This article analyzes the conceptual issues of medical personnel in medical institutions in the Chernihiv region 1960–1980's. Special attention is focused on securing them in place in terms of specialization, research, and doctors training service.

Key words: medical personnel, doctors, specialization, scientific research, health care institutions.

Принципи організації охорони народного здоров'я були сформульовані ще у 1920-ті роки наркомом охорони здоров'я М. Семашком, що включали в себе загальнодоступність допомоги, жорстку плановість, наявність дільниць, профілактичну спрямованість. У 1960–1980-ті роки вітчизняна система охорони здоров'я характеризувалася специфічним етапом свого розвитку. Причини цього явища загальновідомі й впливали головним чином з надр глибинної суспільної кризи. Принципи її організації, проголошені в 1920-ті роки, не мали подальшого теоретичного розвитку, а отже, переставали відповідати завданням часу. Галузь за інерцією функціонувала як напіввійськова організація, яка могла б у разі потреби розгорнутися як великий шпиталь. Головне гасло медицини цього періоду: "Здоров'я людини – це багатство держави, цілісністю якого повинен піклуватись і лікар, і керівник підприємства, де працює громадянин". Критерієм якості лікування виступала максимальна тривалість життя без активного втручання медицини.

Такий підхід мав і позитивний, і негативний бік. Перший полягав у тому, що наголос у медицині робився на стаціонарній формі лікування, яка потребувала великих фінансових ресурсів, високого професіоналізму й самовіддачі від лікаря в справі порятунку життя пацієнта. Водночас ставка на стаціонар робила справу лікування примусовою, а багато в чому й каральною.

У 1960–1980-ті рр. у країні спостерігалась орієнтація державної медицини на постійну готовність підпорядковуватися потребам часу (екстремальний характер), що позбавляв її конкурентності, змагальності, здатності вести боротьбу за пацієнта, підвищуючи якість надання медичних послуг. Державою заборонялася приватна лікарська практика, діяльність народних цілителів, нестандартні методи діагностики. У цій моделі взаємодія лікарів і пацієнтів суворо регламентувалася та підпорядковувалася принципам планово-розподільчої системи господарювання.

Перед лікарями та середнім медичним персоналом першочерговими завданнями були: покращення профілактики захворювань, розширення всіх видів медичної допомоги, особливо робітникам на підприємствах і сільським жителям, активніше впроваджувати у медичну практику досягнення науки, нові методи діагностики і лікування з метою збільшення тривалості життя.

Аналізуючи питання кадрової політики в області, можна відмітити, що у 1960–1980-х роках робота облздороввідділу продовжувалась у напрямку підбору, розстановки, закріплення кадрів на місцях, зберігалась практика попередніх років щодо нарощування числа медичних кадрів. Кадровий "вал" забезпечувався постійно зростаючою системою освітніх медичних закладів. Він мав забезпечити зрештою зростання обсягів доступної медицини. Крім стаціонарних форм підготовки, значна кількість кадрів готувалася через вечірню й заочну форми. Темпи поповнення галузі фахівцями були вражаючі. Так, протягом 1960–1980-х років на Чернігівщині їх число зросло в середньому втричі. Якщо 1960 року в області працювало 1359 лікарів і 6835 спеціалістів середньої ланки, то 1980 року їх чисельність становила відповідно 6835 і 13322 чол. [14, с. 2; 9, арк. 13–29].

Окремо слід зазначити про проблеми закріплення кадрів. Хронічного характеру набувала невирішеність житлового питання. Молоді спеціалісти часто мали низьку оплату праці тощо. Специфічних рис набувала й практика розподілу кадрів. В умовах спеціалізації нагальним перед органами влади було завдання забезпечити основними спеціалістами обласні й районні лікарні. У цілому стабільно проходило поповнення системи охорони здоров'я області

терапевтами, хірургами, акушерами-гінекологами, педіатрами, фтизіатрами, окулістами. Водночас не вистачало лікарів-стоматологів. [4, арк. 20–21].

Про обсяги забезпечення кадрами медичних установ області свідчить нижченаведена таблиця.

Зміни в чисельності медичних кадрів Чернігівщини
[12, с. 14; 13 с. 16]

Штатні посади	Роки		
	1976	1980	1989
Число штатних лікарських посад (включаючи стоматологів)	4022	4625	5763
На 10 тис. населення	26,5	30,9	40,7
Число лікарів фіз. осіб (включаючи стоматологів)	3173	3727	4306
На 10 тис. населення	20,9	24,9	30,4
УРСР	29,0	–	–
Число штатних лікарських посад (без стоматологів)	3955	4586	5732
На 10 тис. населення	26,1	30,6	40,5
Число лікарів фіз. осіб (без стоматологів)	2926	3546	4207
На 10 тис. населення	19,8	23,7	29,7
УРСР	27,6	–	–
Число штатних посад середнього медперсоналу	12496	13106	15268
На 10 тис. населення	82,5	87,7	107,8
Число середнього медперсоналу (фіз. осіб)	11442	12040	14096
На 10 тис. населення	75,5	80,5	99,5
УРСР	85,3	–	–

Протягом 1976–1989 рр. чисельність медичних кадрів постійно зростала. На кінець 1980-х років на Чернігівщині показник забезпечення медичними кадрами лікарняних установ на 10 тис. населення складав 29,7 % і значно відставав від загальнодержавного (37,8 %) [18, арк. 39–41].

Проте, незважаючи на стрімке чисельне зростання кадрів, паралельно зростав і їх дефіцит. Чинники саморозвитку системи, спеціалізація призвели її до кадрової ненаситності. Ще однією причиною цього явища стало існування паралельних структур у лікувально-профілактичних закладах. У республіці близько 20 % лікарських посад залишалися вакантними. Хоча забезпеченість лікарями й була втричі більшою порівняно із західними країнами.

Значному припливу до області медичних працівників сприяв перехід вишів на дворічну спеціалізацію, розраховану на первинну (однорічну) субординатуру й наступну інтернатуру.

На Чернігівщину направлялися випускники практично з усіх вищих медичних навчальних закладів України. У регіоні для

власних потреб готувалися спеціалісти середньої ланки в чотирьох медучилищах.

Нижченаведена таблиця ілюструє зміни в чисельності окремої групи медичних працівників.

Зміни в чисельності лікарів-спеціалістів Чернігівщини
[12, с. 17; 13, с. 18]

Категорії лікарів	Роки			
	1976	1980	1989	На 10 тис. населення 1989
Усього лікарів	2996	3546	4207	29,7
Терапевтів (уся група)	569	678	819	5,8
із них – ендокринологів	15	18	22	0,3
дільничних терапевтів	163	222	319	2,2
Хірургів (уся група)	312	369	440	3,1
із них – хірургів	180	207	212	1,5
нейрохірургів	5	6	5	0,03
анестезіологів	46	65	100	0,7
травматологів-ортопедів	40	48	73	0,5
онкологів	19	21	20	0,1
урологів	22	22	26	0,2
Акушерів-гінекологів	155	183	219	1,5
Педіатрів	301	380	472	3,3
дільничних педіатрів	118	165	226	8,3
Офтальмологів	81	78	79	0,5
Отоларингологів	68	78	83	0,6
Невропатологів	74	88	116	0,8
Психіатрів	77	87	97	0,7
Психіатрів-наркологів	5	8	53	0,3
Фтизіатрів	88	86	74	0,5
Дермато-венерологів	38	55	54	0,4
Рентгенологів	114	113	118	0,8
Фізіотерапевтів	24	27	36	0,2
Інфекціоністів	40	43	47	0,3
Лікарів-лаборантів	–	51	73	0,5
Лікарів швидкої допомоги	–	70	152	1,0
Усього лікарів санітарного профілю	204	220	231	1,6
у т. ч. епідеміологів	45	57	65	0,5
Стоматологів	281	344	516	3,6
Зубних лікарів	177	188	99	0,7
Усього стоматологів і зубних лікарів	458	525	615	4,3

Протягом 1976–1989 рр. область поповнювалася практично всіма категоріями лікарів. Водночас зберігалася висока плінність медичних кадрів. Причина цього явища полягала в незадовільних

умовах проживання (відсутність житла тощо). На кінець 1980-х років 12 % лікарів області не мали власного житла й проживали на квартирах та в гуртожитках [15, арк. 178; 16, арк. 43; 18, арк. 39–41]. У п'ятьох районах області: Ріпкинському, Козелецькому, Чернігівському, Семенівському, Корюківському щороку вибувало стільки ж лікарів, скільки влаштовувалися на роботу.

Наступна таблиця ілюструє зміни в чисельності лікарів та середнього медперсоналу в розрізі районів і міст області.

Зміни в чисельності медперсоналу в районах і містах Чернігівської області [12, с. 18; 13, с. 19]

Райони і міста	Роки																	
	1975			1980			1989			1975			1980			1989		
	Лікарі на 10 тис. населення						Середній медперсонал на 10 тис. населення											
Бахмацький	86	11,1	121	17,8	118	475	61,5	481	70,6	519	76,3							
Бобровицький	60	9,1	84	13,8	93	295	44,6	306	50,1	319	62,5							
Борзнянський	64	9,5	79	12,4	89	459	68,4	364	57,1	367	67,9							
Варвинський	29	12,3	36	15,4	47	156	66,1	161	68,8	213	96,8							
Городнянський	54	10,4	74	15,1	84	301	57,9	371	75,7	396	90,0							
Ічнянський	71	10,8	89	14,9	80	414	63,2	420	70,4	411	82,2							
Козелецький	115	12,2	132	14,8	150	548	58,4	519	58,1	542	70,3							
Коропський	48	9,7	57	12,5	64	291	59,1	294	64,3	352	90,2							
Корюківський	48	11,3	57	14,0	72	309	72,7	291	71,5	317	83,4							
Куликівський	36	10,7	49	15,4	52	229	68,4	230	72,5	235	83,9							
Менський	69	11,4	86	14,8	91	369	61,1	412	71,1	426	80,3							
Ніжинський	70	11,4	111	19,7	117	362	58,8	426	75,8	445	98,8							
Н.-Сіверський	68	12,9	79	15,8	85	372	70,3	355	70,8	390	90,6							
Носівський	61	11,1	76	14,8	84	326	59,5	307	59,8	298	66,2							
Прилуцький	103	14,6	120	18,3	123	526	74,6	579	88,4	660	120,0							
Ріпкинський	63	10,4	78	14,0	91	395	66,5	415	74,3	420	89,3							
Семенівський	44	12,2	48	14,2	53	256	71,7	267	79,4	315	112,5							
Сосницький	38	11,0	56	16,8	61	238	68,6	263	78,4	277	95,5							
Срібнянський	23	10,4	31	15,0	32	162	73,3	180	86,9	186	103,3							
Талалаївський	39	11,9	34	14,4	35	199	81,9	186	79,1	187	93,5							
Чернігівський	116	13,6	148	17,8	164	535	62,5	609	73,4	604	79,4							
Щорський	53	12,0	60	14,3	64	311	70,5	295	70,4	280	73,6							
по районах	1347	11,4	1705	15,3	1849	7550	64,1	7731	69,5	8159	84,2							
м. Чернігів	589	27,4	646	26,3	975	1455	67,7	1390	56,7	2235	75,5							
м. Ніжин	201	31,0	219	31,0	234	577	88,9	554	78,4	663	82,8							
м. Прилуки	183	28,7	237	35,7	275	625	96,0	731	110,2	919	127,6							
Обл. мед. уст.	571	3,3	674	4,5	782	1283	8,4	1621	10,8	2103	14,8							
По області	2880	19,0	3546	23,7	4207	11639	76,6	12040	80,5	14096	99,5							
По УРСР		26,9																

Практично в усіх районах і містах області відбувалися кількісні зміни в чисельності медперсоналу. Протягом 1960–1980-х років чисельність лікарів усіх спеціальностей в області зростає майже втричі: з 1,6 тис. до 4 тис. [11, с. 377]. А відповідно чисельність середнього медперсоналу зростає майже вдвічі: з 8,0 до 15,1 тис. чол. [11, с. 379].

У медичних закладах було широко розгорнуто соціалістичне змагання, рух за комуністичне ставлення до праці. У ньому брало участь більше 27 тис. чол. і близько 15 тис. чол. було присвоєно звання ударників комуністичної праці, 2492 лікарі, провізори, середні медичні працівники були нагороджені орденами і медалями СРСР. Облздороввідділом було укладено договір на соціалістичне змагання із Сумською областю. На Чернігівщині працювало 43 школи комуністичної праці, 16 університетів здоров'я з 1380 наставниками. Повагою серед населення користувались лікарі, наставники молоді: хірург А. М. Соломко, зав. дитячого відділення Новгород-Сіверської лікарні Т. Ф. Андрєєва; зав. Ладанської дільничної лікарні Прилуцького району П. П. Заяць; зав. офтальмологічного відділення Чернігівської міської лікарні І. В. Якимович та інші. Старанністю у роботі зарекомендували себе З. І. Бондар – лікар-стоматолог Семенівської районної лікарні, О. С. Власова – лікар-педіатр Сосницької районної лікарні, Р. К. Матигула – дільничний терапевт Чернігівської міської лікарні, В. С. Жидков – головний санітарний лікар Козелецького району, Г. Л. Олійник – головний лікар Держанівської дільничної лікарні Носівського району [3, арк. 5].

Заслугує на увагу робота санітарних дружин, чия діяльність направляло і координувало Товариство Червоного Хреста. Вони стали масовими організаціями, що вирішували важливі питання, пов'язані з охороною здоров'я населення. Організаційно-методичну роботу члени товариства здійснювали шляхом проведення агітаційно-масових, санітарно-оздоровчих, санітарно-захисних заходів, а також роботи з військово-патріотичного і гігієнічного виховання молоді. Багато хороших справ на рахунку санітарних дружин об'єднання "Хімволокно", річкового порту, Прилуцького заводу "Пластмас", колгоспів "Червоний партизан" Коропського району, ім. Ю. Коцюбинського Чернігівського району, ім. М. Калініна Новгород-Сіверського району та багатьох інших [2, арк. 33–34].

У цілому в області з року в рік зростали якісні показники кадрового складу медпрацівників. Протягом досліджуваних років 54 лікарі були удостоєні звання "Заслужений лікар УРСР", п'ять – обиралися

депутатами Верховної Ради УРСР, делегатами з'їздів КПУ. Орденами й медалями нагороджено 220 працівників, з них 39 – орденом Леніна. Ряд лікарів нагороджувалися Почесними Грамотами й Грамотами Верховної Ради УРСР, Укрпрофспілки, 618 – знаком "Відмінник охорони здоров'я" [1, с. 111–112; 10, с. 81].

Спеціалізація медичних послуг актуалізувала справу підвищення кваліфікації кадрів. Медичні працівники Чернігівщини свій фаховий рівень підвищували в Інститутах підвищення кваліфікації, а також на базі профільних лікувально-профілактичних установ. Форми були найрізноманітніші: місячні курси, семінари, декади. Зростало число лікарів, які проходили атестацію. Протягом 1960–1965 рр. було атестовано близько 800 лікарів. У наступні роки практично щорічно до півтисячі фахівців проходили такого роду підтвердження власного кваліфікаційного рівня. З метою поповнення чисельності лікарів-педіатрів 1978 року спеціалісти Київського науково-дослідного інституту педіатрії, акушерства і гінекології на базі Ніжинської дитячої лікарні провели курси для 28 лікарів. Аналогічну роботу проводили й учені Ленінградського інституту вдосконалення лікарів. Унаслідок таких різних форм роботи протягом 1975–1979 рр. кількість педіатрів на 10 тис. дітей зроста відповідно з 9 до 12,8 чол. [6, арк. 1–31]. Крім того, обласна лікарня стала базовою, де проводилися курси підвищення кваліфікації хірургів, акушерів-гінекологів. У Чернігівській області в 1980-ті роки вже працювало 13 шкіл передового медичного досвіду обласного рівня й 58 шкіл міського й районного рівня [6, арк. 4–12].

На Чернігівщині широко організовувалася робота щодо перепрофілювання фахівців на вузькі спеціальності, зокрема з дитячої стоматології, дитячої гінекології, дитячої психіатрії, сурдології, логопедії тощо. Проводилося навчання щодо освоєння деяких нових методів діагностики та лікування: бронхоекзографоскопії, серологічних досліджень і т. д. [17, арк. 35–41; 14, с. 2].

Зростає прошарок лікарів-науковців. 1976 року науковою роботою займалися близько 100 лікарів. Лише протягом 1970–1975 рр. ними опубліковано 146 наукових праць [5, арк. 21–27]. У 1980-ті роки в області працювало 22 кандидати медичних наук. Протягом 1960–1980-х років 30 лікарями-практиками захищено дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата медичних наук [1, с. 111–112; 10, с. 81]. Наукові результати втілювались у практику охорони здоров'я. Науковці регіону тісно співпрацювали з науковими установами Києва, Москви, брали участь у розробці договірних тем,

винаходів тощо. Науково-методичну допомогу медичним установам області надавали: Київський медінститут ім. О. Богомольця, Київський НДІ туберкульозу, грудної хірургії ім. Ф. Яновського, Одеський НДІ офтальмології, Київський НДІ педіатрії, акушерства і гінекології, Київський НДІ гігієни праці і професійної освіти, Київський НДІ епідеміології, мікробіології і паразитології, Дніпропетровський НДІ гастроентерології, Всесоюзний НДІ офтальмології (Москва). Протягом 1960–1980-х років лікарями і фармацевтами Чернігівщини виконано 829 наукових робіт [7, арк. 8].

Після ухвалення 1985 року постанови колегії Міністерства охорони здоров'я УРСР і президії республіканського комітету профспілок медичних працівників "Про участь медичних закладів, НДІ, ВУЗів у республіканському огляді використання в народному господарстві високоефективних винаходів і раціоналізаторських пропозицій", активізувалась творча атмосфера. Протягом 1984–1985 рр. кількість раціоналізаторських пропозицій зросла зі 125 до 169. Більшість їх були впроваджені у практику [8, арк. 1–5]. Щорічно медичні працівники вносили близько 90 рацпропозицій [5, арк. 21–27].

Отже, в досліджуваній період важливим завданням було вирішення проблеми забезпечення медичними кадрами лікувальних установ. Постає необхідність збільшення кадрового показника галузі. Темпи поповнення галузі фахівцями були вражаючі. Їх число на Чернігівщині зросло в середньому втричі. Існувала проблема закріплення кадрів на місцях, основною причиною якої була невирішеність житлового питання. В умовах спеціалізації медицини важливим було завдання забезпечення основними спеціалістами лікувальних установ. Не вистачало лікарів-стоматологів. В області з року в рік зростали якісні показники кадрового складу медпрацівників. Широко організовувалася робота щодо перепрофілювання фахівців на вузчій спеціальності, зокрема дитячої стоматології, дитячої гінекології, дитячої психіатрії, сурдології, логопедії тощо. Зростав прошарок лікарів-науковців. Науковці регіону тісно співпрацювали з науковими установами республіки та СРСР.

Література

1. Груша А. М. З історії медицини Чернігівщини / А. М. Груша, М. М. Дуля. – Чернігів, 1999. – 208 с.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р–3621, оп. 1, спр. 504, арк. 33–34.
3. ДАЧО, ф. Р–3621, оп. 1, спр. 506, арк. 2–7.
4. ДАЧО, ф. Р–5153, оп. 1, спр. 704, 110 арк.

5. ДАЧО, ф. Р - 5153, оп. 1, спр. 1283, 70 арк.
6. ДАЧО, ф. Р - 5153, оп. 1, спр. 1426, 50 арк.
7. ДАЧО, ф. Р - 5153, оп. 1, спр. 1433, 43 арк.
8. ДАЧО, ф. Р - 5153, оп. 1, спр. 1594, 23 арк.
9. ДАЧО, ф. Р - 5153, оп. 1, спр. 1667, 83 арк.
10. Из истории развития здравоохранения Черниговщины. – Чернигов : Десна, 1989. – 147 с.
11. Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 году : стат. ежегодник / отв. за вып. В. В. Самченко ; Госкомстат УССР. – К. : Техника, 1988. – 463 с.
12. Показатели деятельности медицинских учреждений Черниговской области за 1980 год : статистические материалы. – Чернигов, 1981. – 124 с.
13. Показатели деятельности медицинских учреждений Черниговской области за 1989 год : статистические материалы. – Чернигов, 1990. – 129 с.
14. Скорій П. Більше уваги здоров'ю людини / П. Скорій // Деснянська правда. – 1962. – 2 жовтня. – С. 2.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-2, оп. 13, спр. 3400, 242 арк.
16. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 16, спр. 7024, 173 арк.
17. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 9386, 119 арк.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 1509, 70 арк.

Conceptual Bases of the European Union's Eastern Partnership policy

У статті досліджуються концептуальні засади "Східного партнерства" як відгалуження Європейської політики сусідства, яке стартувало 2009 року і є одним з пріоритетних напрямів співробітництва України з ЄС на сучасному етапі.

Ключові слова: Європейський Союз, Європейська політика сусідства, Східне партнерство, східний вимір, угода про асоціацію.

В статье исследуются концептуальные основы "Восточного партнёрства" как ответвления Европейской политики соседства, которое стартовало в 2009 году и является одним из приоритетных направлений сотрудничества Украины с ЕС на современном этапе.

Ключевые слова: Европейский Союз, Европейская политика соседства, Восточное партнёрство, восточное измерение, договор об ассоциации.

The article analyzes conceptual bases of Eastern Partnership as a branch of the European Neighbourhood Policy, which started in 2009 and is one of the priorities of cooperation between Ukraine and the EU today.

Key words: European Union, European Neighbourhood Policy, the Eastern Partnership, the Eastern dimension, Association Agreement.

In modern conditions analysis of problems of the formation and implementation of the *Eastern Partnership* as a new branch of the European Neighbourhood Policy seems to be extremely urgent. This is very important area of the European Union foreign policy for our country, because it is connected with the active political dialogue between Ukraine and the EU in the last few years in the context of European integration course of Ukraine.

In recent years a number of publications has appeared, and numerous discussions, scientific and theoretical seminars, conferences, round tables have been organized at national and community levels. Among the literature, which highlights the issue of *Eastern Partnership* of the EU, the publication of the Ukrainian Independent Center for Political Research, edited by V. Martynyuk [10] should be emphasized.

It was published with the support of *Renaissance* International Fund and analyzes views on the possibility of using *Eastern Partnership* for further European integration of Ukraine in bilateral and multilateral dimension. A. Veselovskiy [1], S. Hutsal [3], Yeliseyev [4], S. Pavlenko [5], V. Samohvalov [6], T. Sydoruk [7; 8], A. Sushko [9], A. Chumachenko [11; 12], O. Shapovalov [13] and other scholars and experts also study those problems.

The purpose of this article is to determine the causes of launching and conceptual foundations of *Eastern Partnership*, to define the characteristics of its application to Ukraine and prospects of its use for approaching EU membership.

Eastern Partnership (EP) as a new EU strategy was launched at the founding summit in Prague on May 7, 2009. It is a response to a request for regional differentiation of partners within the framework of the European Neighbourhood Policy (ENP) and strengthening bilateral and multilateral cooperation of the EU with Eastern Europe and South Caucasus. *Eastern Partnership* does not imply membership prospects for the states-members and is aimed only at the development of their special relationship built on mutual recognition of common values, achieving the rule of law, effective governance, human rights, principles of market economy and sustainable development.

To achieve the *Eastern Partnership* the following goals were set:

- To promote political and economic approximation of partner countries to the EU;
- To maintain security, stability and effective governance;
- To promote partnership between civil society and governments;
- To support the establishment of contacts between people using long-term strategy for visa liberalization on an individual basis and under specified conditions;
- To increase energy security;
- To support reforms in various sectors and to protect the environment.

Thus, the characteristics of the *Eastern Partnership* are the following:

- flexibility, as EP considers the needs, possibilities and achievements of each partner country;
- application to partner countries which have similar political, economic and social interests;
- differentiation – a principled approach to each of the participating countries, depending on the success of internal reforms and the development of relations with the EU;

- Association Agreements, including Free Trade Agreements;
- bilateral and multilateral cooperation;
- assistance to partner countries in approaching the EU standards through the process of partner integration into the EU in specific areas;
  - increased funding compared with that given within the ENP (however, sources of funding are not clearly defined);
  - Creation of organizational structure – meetings at different levels and EP Civil Society Forum;
  - Development of security dimension in cooperation, including energy security area [11].

Eastern Partnership was a step forward in the EU's relations with its eastern neighbors, compared with the format of the ENP, however incomplete conceptual and institutional amorphousness of the EP caused criticism of the EU Central European member states and Ukraine. Meanwhile, despite criticism and negative forecasts, the *Eastern Partnership* has existed for more than five years and has some results.

Eastern Partnership is a strategy for the development of EU relations with six countries of Eastern Europe and South Caucasus aimed at building a common space based on shared values. Its appearance was caused by the following factors:

- ENP, covering 16 neighbors (Israel, Jordan, Palestine, states of North Africa, Eastern Europe and South Caucasus), does not appreciate the specifics of the EU's relations with some neighboring countries and requires revision towards regionalization. This was a reason to initiate the establishment of the Mediterranean Union, and later *Eastern Partnership*;

- previous attempts to develop a single format of EU relations with all countries of Eastern Europe and the Black Sea region (including Turkey and Russia) have failed. As an example it could be mentioned ineffective *Black Sea Synergy*.

Introducing the *Eastern Partnership* as a part of the European Neighbourhood Policy, the EU has reacted to the external request (from the Eastern European countries) to strengthen integration component as well as to the internal demand to strengthen the Eastern dimension of its own foreign policy.

As a response to the search for an effective EU Eastern strategy and discussions on ENP reformatting two basic approaches – German and Polish – have been defined. The German approach is based on a broader understanding of EU Eastern policy, which would include policy towards Russia as the central component and should be aimed at the

formation of the cooperative order in Greater Europe. Polish approach was focused on Eastern European countries, being aimed at bringing them closer to the European Union to that extent which would allow them to avoid a return to the Russian sphere of influence [13, p. 6].

Compromise draft of the EU Eastern policy project was implemented in the *Eastern Partnership* initiative. At the time of founding summit in Prague in 2009, the EU decided to transfer relations with all six countries of Eastern Europe and South Caucasus into a single format of the Association Agreement including a deep and comprehensive Free Trade Association (AA and FTA) while multilateral dimension of regional cooperation should be implemented as a series of cooperation mechanisms at the sectoral level. However, the recognition of the prospects of Eastern European countries membership in the EU as the most important part was excluded from the project, and the level of cooperation in practical areas was not clearly defined. This significant conceptual limitation was determined by the need to find a common approach among all EU member states, considering appreciable differences in their foreign policy priorities.

There are many common positions as well as many differences between the EU member states in understanding the purpose and further development of the *Eastern Partnership*. First of all, the European countries reached a consensus that the EP serves as a functional platform for programmable cooperation between the EU and Eastern Europe, the stability of which for the European Community is no less important task than solving internal problems. In particular, the armed conflict between Russia and Georgia in August 2008 has contributed to that understanding. Present open intervention of Russia in the events in Eastern Ukraine encourages that approach. All Europeans are aware of the need to ensure at least minimum standards of management in the territories of bordering countries, in particular those which are eligible to apply for the EU membership on the basis of Article 49 of the Lisbon Treaty. In addition, the thesis on the priority of Russia's development for Europe, which dominated during the 1990s – early 2000s, is substantially corrected. Now it emphasizes the need of the EU to balance the increasing geopolitical influence of Russia, on the one hand, and the EU desire to support the EP countries' strategy for European integration, on the other hand.

Reached agreement involves using instruments of "soft" influence on Eastern European countries to encourage their Europeanisation in public administration, ensuring favorable conditions for trade and investment, i.e. the gradual integration into the European common

market that ultimately meets the demands of European business. However, the EP model does not include security issues that could provoke a sharp political reaction of Russia.

That philosophy of Eastern policy has led to the formation of "synthetic approach" toward the institutional framework of the *Eastern Partnership*. Particularly, it means the implementation of the following principles:

- combined funding;
- combining bilateral and multilateral cooperation;
- comprehensive thematic format of interaction;
- using various contractual and legal forms.

Due to EP member countries' different integration intentions and models of their interaction with the EU, willingness and ability to implement reforms, the format of the initiative also includes the implementation of the following principles:

- individual approach to each country;
- each member's choice of the depth and pace of integration.

The compromise among European countries has defined a list of "bonuses" that the EU can offer its partners in the East:

- Association Agreement and deep and comprehensive Free Trade Agreement;
- sectoral integration into the European market;
- visa liberalization;
- expansion of the regional integration and cooperation at the level of civil society.

European countries, despite their participation in Russian energy projects, are interested in diversification of energy sources and therefore it is the *Eastern Partnership*, which includes the participation of Azerbaijan, Ukraine's accession to the Energy Community, the signing of the Joint Declaration on the modernization of Ukraine's gas transit system, the development of the Euro-Asian Oil Transportation Corridor, that could play the role of a platform for the creation of alternative sources and transportation routes of oil and gas. Due to the economic problems of the "old" Europe, the bordering societies are also considered as a promising source of many resources such as people, agriculture, raw materials. However, there are substantial differences among the EU member states in understanding long-term goals of the *Eastern Partnership*, in particular those that can be implemented after reaching the current tasks of the initiative.

Interest in implementing the idea of the *Eastern Partnership* is obviously mutual, but each of the partner countries of eastern dimension

has its priorities. Azerbaijan, which has large reserves of oil and gas and therefore has great geopolitical importance for the EU, defines cooperation in the energy sector as a priority. Armenia relies on help in solving the problem of Nagorno-Karabakh. Georgia intends to integrate into the EU in all areas. Belarus considers *Eastern Partnership* as an opportunity to strengthen its independence from Russia and attract European investors. Moldova officially declares integration in the EU, despite the problems of internal political instability [11].

The initial reason of Ukraine's critical reaction on *Eastern Partnership* was the fact that Ukraine's expectations from the new EU eastern policy far exceeded European offers. EP did not contain fundamentally new approaches toward the development of relations between the EU and Ukraine. In the adopted format the *Eastern Partnership* indicated that the EU has chosen the role of an observer for the development of political processes in the region and refused, at least at this stage, to play an active role as a counterweight to Russian regional presence. The EU, not presenting completed Eastern strategy, has applied "successful precedent" strategy to partner countries at the bilateral relations level. Ukraine should play the role of "flagship": the European Union based on Ukrainian experience would produce its approaches toward cooperation with other partner countries in the *Eastern Partnership* [17, p. 6].

It is Ukraine's strategic course toward integration into the EU that was a crucial factor, which allowed Brussels to assume the role of a center of regional attraction for all of the *Eastern Partnership* countries and thus to form the EP in its present format. The current political and economic situation in the EU is not favorable for the further enlargement of the European Union. However, the EU needs to expand its political and economic presence in the Eastern European region. That would not only strengthen the political and economic influence of the EU, but could also provide a greater level of stability and security in Europe. That problem could be solved through political association and economic integration of the partner countries with the EU. Political association in this case would mean unilateral association of partner countries with the legal framework of the European Union. Economic integration should be implemented through the introduction of a deep and comprehensive free trade association of the *Eastern Partnership* and the EU.

The inability of the EU to expand at current stage does not preclude such an opportunity in the future. According to the political statements of the EU officials, the European Neighbourhood Policy "does not close the door for European countries, which may wish to join the EU in the

future" [14]. An indirect evidence of the probability of the EU enlargement (under favorable conditions) by means of *Eastern Partnership* countries could be a reference to Article 49 of the EU Treaty in *A New Response to Changing Neighborhood* Joint Communiqué of the European Commission and the EU High Representative in Foreign Affairs and Security Policy [15]. That thesis reflects the EU approach toward the perspective of membership for EP countries, including Ukraine.

As it's known, Ukrainian diplomacy has tried to agree with the EU in principle on declaring the possibility of future EU membership for Ukraine in the Association Agreement (AA). In this context it should be borne in mind that there is no direct legal connection between the associated relations and the opening of membership prospects. In the EU legal practice there is no such type of association like preparation for EU membership. In all cases, signing of Association Agreement had limited impact on the procedure of joining the EU. Formal recognition by the EU the "candidate" status of the country and its submitting an official request for membership seems to be much more important. Thus, in the legal plane inclusion of thesis about the membership perspective in the AA does not bear any consequences for neither Ukraine nor the EU. In fact, the recent Association Agreement between Ukraine and the EU does not guarantee accession and does not provide the perspective of membership, but also does not deny such a possibility.

An issue of introducing the paragraph on the European perspective of Ukraine into the Association Agreement has rather political importance for both the EU and Ukraine. First of all, it has to change the perception of Ukraine in the EU not only among political elites, but also among the wider social strata. Similarly, it will have a powerful impact on the content of political life in Ukraine and practice of its foreign policy.

Officially, today the EU justifies impossibility to provide Ukraine membership perspective by the "enlargement fatigue", the problems of convergence of the EU member states, political and economic problems within the EU. However, the strategy of sectoral integration of *Eastern Partnership* is aimed at building a common political and economic space that will contribute to the complete integration of Eastern European countries into the EU in the future if they have such a desire. This position, which contains both affirmation of an opportunity of integration to the EU and unwillingness to provide Ukraine a membership perspective, has, in experts' opinion, the following reasons:

- First, the EU is interested in the integration of East Europe, but currently is not ready to invest necessary resources into that process. Due to the unconditional commitment to European integration that

Ukraine demonstrates, the European Union considers it appropriate to take waiting attitude using minimal incentives (including financial ones) to a necessary series of reforms in EP countries that would facilitate their convergence with the EU;

- Second, providing Eastern European countries a membership perspective seems to be a great geopolitical burden since should mean the EU willingness to assume greater allied commitments to those countries. Considering the full range of challenges for EU foreign policy at the Post-Soviet space and, above all, in its relations with Russia, providing Ukraine a membership perspective" could break shaky international balance, which the European Union reached at present.

As a result, lack of political component in the *Eastern Partnership* currently fully satisfies Brussels but makes it conceptually incomplete as well as functionally unattractive in terms of Central and Eastern Europe.

2011 was a milestone in the development of the EU's Eastern policy. However, if Ukraine and other supporters of strengthening the political component of the *Eastern Partnership* realized the need for its conceptual renewal, Brussels and countries of Old Europe insisted on evaluating primary results of EA activities and making necessary adjustments in order to improve it.

The "improvement" of the *Eastern Partnership* is as important for Ukraine as for the EU. The first step is to realize that the *Eastern Partnership* is not a complementary format to the bilateral relations between Ukraine and the EU. Today *Eastern Partnership* is the EU policy towards countries of Eastern Europe and the Southern Caucasus, which includes all areas of relations between those countries and the EU. Obviously, Ukraine can play only indirect role in the reforming the EP since that deals with the formation of foreign policy strategy of the European Union. However, a significant sensitivity of the process of EU foreign policy design to external influences provides Ukraine with additional opportunities.

Evaluating the processes of developing Eastern dimension of the EU foreign policy, we should consider the challenges facing the European Union and causing permanent transformation of the EU approaches:

- the need to combine positions of all Member States of the European Union;

- specifics of Eastern European and South Caucasus directions that require balancing of strategy for EU relations with the countries of those regions on the one hand and Russia on the other hand;

- dynamics of political processes in the Eastern European region and the South Caucasus.

Ukraine shares both challenges and strategic objectives of the European Union toward the *Eastern Partnership* implementation, namely:

- Europeanization of the region;
- linking the countries of Eastern Europe to the EU;
- strengthening security in the Black Sea region.

At every step Brussels emphasizes that the *Eastern Partnership* is in no way directed against Russia. Nevertheless, Moscow initially considers the *Eastern Partnership* as a threat to its interests in the countries covered by that program. Russian Foreign Minister Sergei Lavrov described the EP as "an attempt to create the Union's sphere of influence in the East". The Russian Prime Minister Dmitry Medvedev said that "some countries make attempts to use that structure as a partnership against Russia".

Besides unfavorable claims Russia does nothing specific to join the *Eastern Partnership*. For its part, the EU also does not plan to accept it to that program. Russia consistently emphasizes that it does not wish to be on a par with Armenia or Moldova and lays claim to privileged attitude to it.

In this context, now the key challenge for the EU is the balancing of two directions in its eastern policy – *Eastern Partnership* and relations with Russia [13, p. 14]. The success of Ukraine's foreign policy depends on solving the similar problem – a combination of European and Russian directions. The key toward solving that problem could be the EU's decision to fill *Eastern Partnership* with the political component and strengthen its political and security presence in the Black Sea region. This would affect the balance of power and would enable the EU to achieve the essential balance in its Eastern policy. And for Ukraine this would facilitate the search of ways to combine European integration vector with relations with Russia.

Since strengthening security and stability in the Black Sea region is a strategic goal of the *Eastern Partnership*, lack of the security dimension in the initiative looks rather surprising, although reasons of avoiding that sensitive subject are quite clear. Realizing the EP's inadequacy without this dimension of cooperation, the EU declares the need to supplement the *Eastern Partnership* with cooperation within the framework of another EU's initiative – *Black Sea Synergy*. However, the combination of the two initiatives is now improbable, although adding dimension of political and security cooperation to the *Eastern*

Partnership format would be very useful for all its participants. This can be done through the launch of a new platform called "Cooperation in Politics and Security" or through reformatting the platform 1 by means of changing its name from the "Democracy, Effective Governance and Stability" to the "Cooperation in Politics and Security" [16]. Incidentally, such a platform was offered in the Swedish-Polish initiative on introduction of *Eastern Partnership*.

Increasing of the European Union's political presence in the Black Sea region is an important step toward the strategic filling the EU's Eastern policy. However, the European Union must also be ready to a gradual increasing political and functional opportunities of the *Eastern Partnership* and the granting limited integration formats. In particular, the EU could offer membership perspective through the mechanism of performance evaluation, i.e. the achievement of relevant criteria and stages as a conceptual complement to the *Eastern Partnership* [1]. The criteria remain the Copenhagen criteria; steps could be defined (for example) as the functioning of the Association Agreement and Free Trade Association, visa-free regime, effective integration into the European educational and humanitarian space etc.

Due to the complexity of modern political processes in the EU and in the Mediterranean region, it is rather difficult to talk about possible time of making qualitative changes in EU policy in the Eastern direction. The way to speed up this process could be only uniting efforts of the interested parties. Therefore, Ukraine should consider the possibility of bilateral diplomacy both to develop a common vision of the *Eastern Partnership* and to promote the necessary changes at the EU level.

Thus, the Eastern dimension of the EU's European policy, being launched in spring 2009, is developing very quickly. Despite several weaknesses, which both Ukrainian and foreign experts emphasize, in particular, the fact that the format of the *Eastern Partnership* has postponed discussions about the possibility of Ukraine's EU membership for a while, the *Eastern Partnership* has been evaluated positively and means additional opportunities for Ukraine to ensure its interest in cooperation with the EU. Obviously, there are certain limits of the *Eastern Partnership*. This program is a supplementary tool that complements existing international instruments and is an additional lever of influence to the reform process in Ukraine and Ukraine's positioning in this part of the world. The basis are bilateral relations between Ukraine and the EU, which have achieved a lot and are progressing in recent years, although not at a pace that we would like.

Bibliography

1. Веселовський А. На межі. Східне Партнерство та / або Європейська Інтеграція / А. Веселовський // Матеріали міжнародного експертного круглого столу "Східне партнерство та ідея європейської інтеграції. Можливості, обмеження і сфери співробітництва з точки зору Польщі та України", 23 листопада 2010 року. – Вроцлав 2010. – С.13–25

2. Гнидюк Н. А. Інструмент європейського сусідства і партнерства та фінансова допомога Європейського Союзу / Н. А. Гнидюк ; за заг. ред. В. Ю. Стрельцова. – К. : Книга плюс, 2010. – 192 с.

3. Гуцал С. Інструменти Східного партнерства: можливості для України / С. Гуцал // Транскордонне співробітництво на нових східних кордонах ЄС : матеріали міжнародної конференції / гол. ред. С. І. Мітряєва. – Ужгород : Поліграфцентр "Ліра", 2009. – С. 159–162.

4. Єлісеєв К. Україна і ЄС: партнерство – асоціація – членство [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2009. – № 16 (744), 30 квітня – 15 травня. – Режим доступу:

http://gazeta.dt.ua/POLITICS/ukrayina_i_es_partnerstvo_asot_siatsiya_chlenstvo.html. – Назва з екрана.

5. Павленко С. Сучасні аспекти та перспективи ініціативи ЄС "Східне партнерство" / С. Павленко // Транскордонне співробітництво на нових східних кордонах ЄС : матеріали міжнародної конференції / голов. ред. С. І. Мітряєва. – Ужгород : Поліграфцентр "Ліра", 2009. – С. 163–167.

6. Самохвалов В. Східне партнерство – Чорноморська дружба: 1:0 на користь України і її друзів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://unian.net/ukr/news/news-314463.html>. – Назва з екрана.

7. Сидорук Т. В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства : монографія / Т. В. Сидорук. – Львів : ПАІС, 2012. – 444 с.

8. Сидорук Т. В. Європейська політика сусідства та відносини Україна – ЄС / Т. В. Сидорук. – Острог : Видавництво Національного ун-ту "Острозька академія", 2008. – 210 с.

9. Сушко О. Східне партнерство як допоміжний інструмент досягнення членства України в ЄС [Електронний ресурс]. / О. Сушко. – Режим доступу:

<http://2008.dif.org.ua/ua/publications/comentar/rd6r7t7t78>. –

Назва з екрана.

10. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України / І. Ф. Газізуллін, М. М. Горчар, О. В. Коломієць та

ін. ; за ред. В. Мартинюка ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство "Україна", 2009. – 84 с.

11. Чумаченко О. А. Східне партнерство для України: наближення до ЄС чи підміна перспективи членства / [Електронний ресурс] / О. А. Чумаченко. – Режим доступу:

<http://www.kytmu.edu.ua/vmv/v/10/11.htm>. – Назва з екрана.

12. Чумаченко О. А. Східне партнерство Європейського Союзу: особливості двосторонніх відносин і багатостороннього виміру / [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.kytmu.edu.ua/vmv/v/p05/ar328342.pdf>. – Назва з екрана.

13. Шаповалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей / О. Шаповалова // International Review. Відносини Україна – ЄС: "Східне партнерство" у регіональному вимірі. – 2010. – № 3 (15). – С. 4–14.

14. Ferrero-Waldner B. "To launch first seven Action Plans under the European Neighbourhood Policy" [Електронний ресурс] / B. Ferrero-Waldner – Press Conference (9 December 2004) / – Режим доступу:

<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPE/ECH/04/529&fo>. – Назва з екрана.

15. Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. "A new response to a changing Neighbourhood" – European Commission, High Representative of the European Union for Foreign and Security Policy (Brussels, 25.05.2011) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com11_303_en.pdf. – Назва з екрана.

16. Polish-Swedish Proposal: Eastern Partnership – Ministry of Foreign Affairs of Poland (June, 2008) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.msz.gov.pl/Polish-Swedish,Proposal,19911.html>. – Назва з екрана.

17. Snigyr O. Eastern Partnership – Beyond Initiative, But Not A Strategy Yet / O. Snigyr // European Union Foreign Affairs Journal. – 2010. – № 4. – Р. 5–12. – Режим доступу:

http://www.libertasinstitut.com/de/EUFAJ/no4_2010.pdf. – Назва з екрана.

УДК 7(477.51)"18/19"

Г. В. Самойленко

Гнізда культури на Чернігівщині у XIX – на поч. XX ст.

У статті вперше досліджується проблема існування гнізд культури на Чернігівщині у XIX – на поч. XX ст.

Ключові слова: регіональна культура, гнізда, садиби, Чернігівщина.

В статье впервые исследуется проблема существования гнезд культуры на Черниговщине в XIX – нач. XX в.

Ключевые слова: региональная культура, гнезда культуры, усадьбы, Черниговщина.

The article is an original exploration of the problem of the existence of cultural nests Chernihiv Region in the 19-th – early 20th century.

Key words: regional culture, nest, estate, Chernihiv Region.

Розвиток культури на Чернігівщині мав широкий, відкритий доступ для всіх, хто міг внести у її скарбницю свою часточку духовного творення. Саме тому культура регіону має таку багатогранну різноманітність. Проте, характеризуючи культуру в окремих містах, містечках, селах, а разом з ними певних регіонів, не можна не враховувати ще одне яскраве явище, яке пов'язане з нею, – це наявність на Чернігівщині гнізд культури.

До гнізд культури відносимо садиби, де розвиток культури проходив у певний історичний час і де основну роль відігравала особа або родина. Інтереси господаря садиби чи людей, які близько стояли до нього, їх зацікавленість у розвитку культури і визначали рівень того, що відбувалося в цьому гнізді.

Серед гнізд виділяємо декілька різновидів, зокрема, дворянські садиби, садиби представників творчої інтелігенції, відкриті і закриті.

Осмислюючи особливості функціонування дворянської садиби як гнізда культури, можна виділити такі основні ознаки: наявність 1) палацу, збудованого відомим архітектором; 2) парку, оздобленого парковою архітектурою (місточки, "руїни", арки, альтанки, гроти тощо) та скульптурою (це переважно копії античних статуй Еврипіда,

Меркурія, Аполлона, Венери тощо). В парку найчастіше наявні водоймища, озера, ставки, прикрашені фонтанами, каскадами водоспадів, скульптурами; 3) картинної галереї та різних колекцій; 4) театральних та музичних колективів, хорів; 5) розвиток окремих видів ужитково-декоративного мистецтва; 6) участь у культурному житті садиби художників, музикантів, архітекторів, акторів, письменників, науковців тощо.

Саме таке поєднання вказаних складових робить садибу явищем культури. Хоча садибне життя було значно ширшим, бо воно включало в себе господарську діяльність, громадсько-політичні інтереси власників садиб, традиційність чи консервативність садибного побуту тощо. У садибі поєднувалося природне, створене самою природою, та власне культурне, яке з'явилося в результаті діяння господаря. Окреслений простір садиби мав чітку композиційну будову: ворота, центральна алея, головний будинок, церква, служби, парки, природні або штучні водоймища, оранжереї тощо, і прив'язувався до певного ландшафту. Таке поєднання робило садибу оригінальною, неповторною, індивідуалізованою. В той же час поєднання природного і культурного у просторовому вимірі садиби давало можливість розглядати її в загальноісторичному, соціальному і мистецькому просторах.

У переважній своїй більшості дворянські садиби стояли осторонь великих міст, навіть сіл. Це були острівки, оазиси зі своїм специфічним життям. Господарями їх були великі землевласники, державні діячі, які тут проживали влітку або під час перебування у відставці. Відомо, що серед державних діячів Росії було чимало вихідців із України із родин Галаганів, Лизогубів, Кочубеїв, Милорадовичів, зокрема О. Безбородько був секретарем Катерини II, канцлером Росії за Павла I, П. Завадовський – першим міністром освіти в Росії за Олександра I, Д. Трошинський – міністром юстиції, М. Милорадович – членом Кабінету Міністрів тощо. Перебуваючи далеко від столиці, де вирувало звичне для них життя, вони в мініатюрі хотіли відтворити його в своїх садибах. Цьому сприяли сама обстановка, улюблені заняття, специфічні вечірні розваги, прогулянки парком, бесіди з гостями, а найголовніше – це створення у них різнобічних форм культурно-мистецької діяльності, співіснування в садибному просторі різних видів мистецтва, наявність розгалужених зв'язків з різними діячами культури, а також тих, хто створював культурні цінності. Саме такі дворянські садиби і відносимо до гнізд культури [1].

До них можна віднести садиби Кирила Розумовського в Батурині, Петра Рум'янцева-Задунайського у Вишеньках, Олександра та Іллі Безбородьків, а потім Мусіних-Пушкіних у Срібному, Гната та Павла Галаганів у Сокиринцях, Григорія та Василя Тарновських у Качанівці, Скоропадських у Тростянці тощо.

Дворянські садиби як гнізда культури – це явища кінця XVIII та XIX століть. Їх еволюційний розвиток визначається історичним часом. При цьому слід враховувати і помітний прояв у деяких садибах родинної духовної пам'яті господарів. Незважаючи на те, що українські дворяни були зрусифіковані, у деяких садибах зберігалася пам'ять про предків, які належали до козацько-старшинського середовища. А тому тут можна було зустріти старовинні родинні портрети, зображення гетьманів, полковників, побутові речі, різного роду національні колекції, збережені сімейні легенди, спогади. Інколи це позначалося навіть і на самій формі, будинку, зведеному у стилі української хати на дві половини. Саме цим і відзначалася садиба І. М. Скоропадського у Тростянці, у якій зберігалися колекції старовинної зброї, предметів побуту XVII–XVIII ст., портретів полковників та гетьманів того часу.

У деяких садибах поєднувалися три основні функціональні спрямування: господарське, художньо-мистецьке та ідеологічне. Зразком подібного була садиба Михайла Павловича Миклашевського (1756–1847) – малоросійського та новоросійського губернатора, члена Сенату в селі Понурівка Стародубського повіту Чернігівської губернії. Він входив до кола української знаті (був одружений з племінницею О. Безбородька), а тому був прихильником ідеї політичної автономії України, контактував з Новгород-Сіверським патріотичним гуртком.

Садиба М. П. Миклашевського стала більше відома, коли сенатор у 1818 р. пішов у відставку і зайнявся її розбудовою. За проектом архітектора Дж. Кваренгі був зведений величний будинок, навколо якого посадили парк класико-романтичного стилю з алеями, гротами, альтанками: алея кохання, Грот зелений, Грот зітхань тощо [2].

Вельможа хотів наблизити петербурзьке життя до Понурівки. І це позначалося не лише на побуті, а і в захопленнях. Тут була сформована багата бібліотека з 3 тис. томів, цікава колекція рукописних матеріалів з історії України, серед них і "Історії Русів" [3].

Господар садиби приділяв особливу увагу господарюванню, процесам виробництва, керівництву суконною фабрикою, про що свідчить його розвідка "Краткое историческое описание малорос-

сийское Черниговской губернии Стародубского повета села Паноровки" [4].

Крім господарських питань, М. П. Миклашевський цікавився також політичними проблемами.

І все ж найкращим прикладом дворянської садиби, яка відповідала найменуванню "гнізда культури", є Качанівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Хоча садиба виникла у 1742 р., коли хутір у секунд-майора М. Коченовського купила Катерина II для губернатора Малоросії Петра Рум'янцева-Задунайського, а архітектор М. Мосцепанов збудував палац у стилі еkleктики з елементами східної псевдоготики. Потім садиба переходила в інші руки. А в 1824 році маєток Качанівка з великим парком переходить до Тарновських і стає одним із помітних гнізд культури XIX ст. на Північному Лівобережжі.

Першим її власником із цієї родини був Григорій Степанович Тарновський (1788–1854). Йому садиба перейшла від матері, яка вдруге вийшла заміж за П. А. Почека, ніжинського повітового маршалка дворянства, статського радника, що був власником багатьох земель на Чернігівщині та Київщині. Саме він багато зробив, щоб Качанівка перетворилася на гніздо культури. Він перебудував будинок у стилі класицизму, добував господарські приміщення, приділив увагу великому парку з озерами, в яких було багато риби. В ньому з'явилися містки, альтанки, зимовий сад, були впорядковані насадження тощо. Також була добудована Георгіївська церква.

Г. С. Тарновський, володіючи великою кількістю земель та кріпаків, так організував виробничий процес, що отримував із землі хороший прибуток. Крім цього, він організував у садибі майстерні з виготовлення меблів, чим прославився майстер Яков, а також вишивання бісером. Ці вишивки користувалися популярністю і високо були оцінені на паризькій виставці [5].

І все ж не господарський ужитково-декоративний напрямок зробив Качанівку відомою далеко за межами регіону, хоча при цьому все ж слід зауважити, що в середині 1850-х років економії Кошари та Качанівки Г. С. Тарновського були занесені до групи зразкових поміщицьких маєтків [6]. Виділяли Качанівку художньо-мистецькі прояви.

Г. С. Тарновський взимку проживав у С.-Петурбурзі, входив до кола представників мистецтва, зокрема і вихідців із Чернігівської та Полтавської губерній. Серед них були професор-мистецтвознавець, віце-президент С.-Петурбурзької академії мистецтв, Ф. П. Толстой,

який був прихильний до Т. Шевченка та інших українців, конференц-секретар С.-Петербурзької академії мистецтв В. І. Григорович з Пирятини, історик і поет М. А. Маркевич із Турівки, брати Платон і Нестор Кукольники, перший із яких працював, а другий навчався в Гімназії вищих наук кн. Безбородька у Ніжині (Нестор Кукольник на той час був уже відомим письменником), композитор М. Глінка, художники Карл Брюллов, Василь Штернберг, поет і художник Т. Шевченко та багато інших. Цей список розширюється також іменами діячів культури, які проживали безпосередньо у Чернігівській та Полтавській губерніях. Чимало їх було гостями Качанівки.

Композитор М. Глінка, який побував у 1838 р. в садибі, писав у своїх "Записках": "Перше враження було на користь господаря; підїздили до садиби з декількох боків по струнким алеям із пірамідальних тополь. Будинок, великий, кам'яний, стояв на підвищенні; великий сад, що велично розкинувся, з ставками і віковими кленами, дубами і липами велично пестив погляд" [7].

Перш ніж потрапити у садибу, гостям необхідно було проїхати по проспекту, оточеному трьома рядами підстрижених поетапно дерев. Біля церкви дорога повертала до будинку. У глибині вікової липової алеї з двома паралельними пішохідними доріжками відкривалась панорама головного двоповерхового палацу з колонами та трохи приплюснутим куполом зі шпилем.

Перед палацом була кругла площа з квітником, справа і зліва від будинку під прямим кутом пролягали до нього флігелі. Поруч стояли приміщення господарського призначення. Все це було збудовано в стилі класицизму.

На нижньому поверсі центральної частини будинку розміщувалась велика зала, яку називали "літня". Як згадує М. В. Тарновський, вся цементна підлога була декорована тропічними рослинами і залита плющем. По кутках великі напівкруглі дивани старовинного червоного дерева з різьбленням. Саме тут у літню спеку можна було знайти прохолоду. Від зали по обидва боки тяглися житлові кімнати анфіладою з виходом у довгий коридор. У цих кімнатах жили племінники та племінниці Г. С. Тарновського. І називали ці кімнати іменами їх мешканців.

У будинку налічувалося близько 80 кімнат. Всі вони виходили прямо в сад, а з вікон було видно озера та протилежний крутий берег.

Величний палац по обидва боки садового фасаду закінчувався колонадами, в проміжках між якими стояли статуї. Над колонадою – тераси верхнього поверху. Від головного входу на верхній поверх

вели широкі, надзвичайно пологі східці, які були вкриті красивим килимом. Стіни прикрашені старовинною зброєю.

Із невеличкої вітальні – вхід до великої зали, стіни якої були прикрашені портретами. Поруч бюсти Тарновських на чолі з засновником роду Яном Тарновським роботи відомих скульпторів.

Меблі в залі були у стилі ампір червоного дерева. Великі дивани і крісла прикрашені золотим і срібним різьбленням, а також затягнуті прекрасною вишивкою бісером. По білому фоні вишиті квіти, птахи, фрукти. Ця робота найтоншим бісером була виконана кріпаками Г. С. Тарновського і свідчила про їх велику майстерність. Скільки подібних народних творів високого художнього рівня було розкидано по дворянських садибах, скільки над ними було пролито сліз і проспівано пісень. Кожна з таких робіт заслуговує на повагу і вічну пам'ять їх майстринь. На жаль, багатьох із них не збереглося навіть прізвищ.

Наліво від зали знаходилась велика парадна їдальня, прикрашена красивими рожевими колонами під мармур. Посередині її була велика ніша – сцена. Тут за Григорія Степановича домашній оркестр виконував музичні твори. Саме тут прозвучали уривки із опери М. Глінки "Руслан і Людмила", над якою композитор працював у садибі.

Просто з їдальні двері виходили до бібліотеки та більярдної, із неї наліво йшов коридорчик, який вів до входу в кімнату, що мала назву "ліхтарик", через стрілчасті кольорові вікна. Саме тут жив художник В. І. Штернберг. Із цієї кімнати йшла галерея до зимового саду, куди можна було зійти красивими східцями.

Із зали направо знаходились дві вітальні. Красиві меблі, різний паліандр, багато чудової бронзи і прекрасних картин свідчили про високу художню витонченість і знання мистецтва господарем садиби.

Із вітальні був хід у кімнату, яка пізніше, за В. В. Тарновського (молодшого), була перетворена на музей малоросійської старовини. А далі йшли нові кімнати. Їх було досить багато.

Сад і парк були чудові, особливо у весняний час, коли все буяло молодією зеленню і цвітінням. Повітря було насичене їх ароматом. Великі ставки віддзеркалювали у своїх водах навколишню красу, яку так майстерно зобразив художник В. Штернберг на своїй картині. Якими чудовими були віковічні алеї та світленькі альтанки, що потопали у зелені. 800-десятичний парк виглядав казково [8].

Ці детальні описи, які залишив М. В. Тарновський і наведені тут так широко нами, дають можливість побачити, у яких умовах

проживав господар Качанівки, один із багатих поміщиків в Україні, який володів понад 9000 кріпосними та великим капіталом.

Г. С. Тарновський багато подорожував Європою і там купував картини різних художників. Тому в його картинній галереї були твори Б. Теньєра, Д. Тенірса, Б. Деннера, А. Ван-Дейка, а також російських художників К. Брюллова, О. Кіпренського, І. Айвазовського, М. Воробйова, О. Іванова, Г. Михайлова та інших. У 1843 р. Т. Шевченко привіз Г. С. Тарновському із Петербурга свою картину "Катерина" і подарував йому поему "Гайдамаки". Це був перший приїзд поета у Качанівку. Познайомившись з господарем садиби ближче, він пізніше негативно поставився до нього як поміщика-самодура, який зневажав своїх кріпаків-музикантів. У повісті "Музикант" в образі Арновського він розкрив характерні його риси: "О, если бы я имел великое искусство писать, я бы написал огромную книгу о гнусностях, совершающихся в с. Качановке" [9]. Хоча нинішні дослідники свідчать, що Шевченко у цьому образі втілює негативні риси, характерні для всіх поміщиків-кріпосників.

У картинній галереї було декілька творів В. Штернберга, художника із С.-Петербурга, друга Т. Шевченка по Академії мистецтв, який часто бував влітку у Качанівці і намалював чимало картин на українську тематику.

Г. С. Тарновський мав хороший оркестр та хор. Коли у 1838 р. у Качанівці перебував композитор М. Глінка, який тут писав оперу за твором О. Пушкіна "Руслан і Людмила", то качанівські колективи були першими виконавцями уривків із опери. Разом з хористами сольну партію Руслана виконував Семен Гулак-Артемівський, майбутній відомий оперний співак та автор опери "Запорожець за Дунаєм".

Під час перебування М. Глінки в Качанівці тут гостювали поет Віктор Забіла із Борзни, відомий історик, поет Микола Маркович із Турівки, господар села Григорівка, нащадок гетьмана в Україні Петро Скоропадський, який закінчив пансіон при Московському університеті, "був дуже освіченим, розумів архітектуру, грав добре на кларнеті і з почуттям розумів хорошу музику" [10], художник Василь Штернберг, генерал Іван Корбе із Вейсбахівки та інші. Всі вони збиралися в оранжереї, де проживав М. Глінка, сюди також приходили учасники оркестру – перший скрипаль Палагін, з контрабасом Яков та віолончеліст – і грали російські та малоросійські пісні, які виконувалися присутніми, займалися зображенням різних осіб і в цьому дуже майстерно проявляв себе В. Забіла, вели дружні бесіди. Бував у садибі і священник Михайлівської церкви із села Оль-

шани Іоанн Персидський, який добре грав на гусях. Деякі почути мелодії М. Глінка використав у своїй опері.

Таким чином, у час господарювання Качанівкою Г. С. Тарновським з 1824 до 1853 року садиба набрала ознак "гнізда культури". І розвиткові культури сприяли як сам господар, що дбав про розквіт оркестру, хору, ужитково-декоративного мистецтва, так і гості, яких він запрошував до садиби: художник В. Штернберг намалював понад десяток картин на українську тематику, композитор М. Глінка, який у Качанівці написав значну частину музики до опери "Руслан і Людмила", котру виконували музиканти місцевого хору та оркестру, а також романси на слова В. Забіли "Гуде вітер вельми в полі" та "Не щебечи, соловейку", письменник Т. Шевченко зі своєю картиною "Катерина" тощо.

Другий етап розвитку Качанівки як гнізда культури розпочинається у 1853–1866 рр., коли власником садиби став Василь Васильович Тарновський (старший) (1810–1866 рр.), який разом з М. Гоголем закінчив Гімназію вищих наук кн. Безбородька у Ніжині, а потім Московський університет, займався педагогічною діяльністю і прославився як представник урядової комісії по Чернігівській губернії з улаштуванням земельних питань після відміни кріпосного права 1861 р. У його власності Качанівка була 13 років, і за цей час садиба продовжувала залишатися гніздом культури, хоча культурне життя проявлялося тут дещо по-іншому.

З господарем садиби підтримували зв'язки діячі культури, які проживали на Чернігівщині.

У 1854 р. у садибі гостювали відомий фольклорист, випускник Київського університету Св. Володимира, громадський і культурний діяч О. В. Маркович, який повернувся із заслання у справі Кирило-Мефодіївського товариства і разом зі своєю дружиною – майбутньою письменницею Марком Вовчком – їздили по Чернігівщині і збирали твори усної народної творчості.

В. В. Тарновський (старший) попросив О. В. Марковича скласти статистичний опис маєтку.

У серпні 1859 р. в Качанівці знову побував Т. Шевченко і у відомий альбом автографів Тарновських записав два рядки із вірша "Не кидай матері! – казали": "І стежечка, де ти ходила, // Колочим терном поросла".

У В. В. Тарновського (ст.) Т. Шевченко бував також у селі Потоки у 1854 р., тому поет добре знав нового господаря Качанівки і збирався знову поспілкуватися з ним. 1859 р. – це час, коли Т. Шевченко повернувся із заслання і ненадовго поїхав в Україну.

В садибі бували також П. Куліш, Ганна Барвінок та інші діячі культури.

Найяскравіше Качанівка як гніздо культури розцвіла, коли її господарем став Василь Васильович Тарновський (молодший) (1837–1899), який успадкував садибу після смерті батька у 1866–1898 роках. У цей, третій період була розгорнута його широка культурна діяльність, яка більше пов'язувалася з науково-пошуковим процесом, що проходив у 70–90-х роках XIX ст. І це відбувалося в час поживалення національно-демократичного руху.

В. В. Тарновський (мол.) закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира у Києві (1857–1862), знаходився під впливом проф. В. Б. Антоновича, а також деяких інших членів гуртка "хлопоманів", цікавився історією та культурою України. Переїхавши до Качанівки, він почав її упорядковувати: зимовий сад, оранжерею, парк, фруктовий сад тощо. Навівши лад у садибі, В. В. Тарновський (мол.) почав займатися збиранням різних колекцій на історико-культурну тематику. Він підтримував зв'язки з відомими вченими-істориками В. Д. Антоновичем, М. І. Костомаровим, О. М. Лазаревським та ін., виділив кошти професору М. Ф. Біляшівському на проведення експедиції під Каневом на городищі Княжа Гора, співпрацював з професором Д. І. Яворницьким під час проведення у 1887 р. розкопок біля Запоріжжя тощо. Всі розшукані предмети йшли до музейної колекції Качанівки.

В. В. Тарновський (мол.) шукав і скуповував різні українські старожитності. Так, у каталозі зібрання 1898 р., підготовленого М. Ф. Біляшівським, зазначено 3091 предмет живопису та старожитностей, з них 400 предметів доісторичного часу, 1728 предметів великокняжого та 863 – козацького періодів [11].

Особливо цінував він колекцію козацької старовини, яку постійно поповнював. Тут були предмети церковного ужитку (іконостаси, аналогії, церковний посуд, ікони, хрести тощо), а з козацького побуту – хоругви, шаблі, рушниці, старі луки, колчани, стріли, пістолі, сідла, кінська зброя, булави, перначі, військові знамена, печатки, посуд тощо.

Важливу частину колекції становили мальовані олійними фарбами оригінали і копії портретів діячів історичного минулого України XVII–XVIII ст.: Костянтина Острозького, Петра Могили, Василя Кочубея, Семена Палія, Івана Гонти, Максима Залізняка, всіх українських гетьманів. Слід сюди ж віднести і оригінальні портрети М. Бороховича, В. Дуніна-Борковського, М. Ілляшенка, Іллі та Якова Новицьких, Сави Туптала, Івана Черниша, Леонтія, Павла, Юхима

Полуботків, дружини Семена Палія. В колекцію входили сімейні портрети відомих родин Галаганів, Міклашевських, Забіл, Горленків, Кочубеїв, Безбородьків і т. п.

Історична колекція В. В. Тарновського включала в себе більше семи тисяч предметів. Борис Грінченко, описуючи цю колекцію, зазначав: "Тарновський зібрав речей козацького періоду стільки, як ніхто, а що його речі здебільшого вельми гарні, то ця колекція його є величним національним українським скарбом. Історик, поет, маляр, скульптор, драматичний артист, схотівши працювати на теми з тих часів, не можуть обминути цього музею і знайдуть там надзвичайно багатий матеріал задля своєї потреби" [12].

Тож не випадково, що колекцією цікавилися вчені-історики, Д. І. Яворницький, який написав відомі праці, зокрема "Запорожжє в остатках и преданиях народов" і яку було видано за кошти В. В. Тарновського (мол.) [13]; В. Б. Антонович та В. А. Бец для праці "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах", а також М. М. Аркас для "Истории Украины-Руси". У колекції В. В. Тарновського (мол.) було чимало різних рукописних та архівних матеріалів.

Зібранням В. В. Тарновського цікавилися не лише вчені, а й художники, зокрема брати Костянтин та Володимир Маковські, Лев Жемчужников, Микола Ге, Андрій Горонович, Олександр Рогачевський, Микола Бодаревський та інші.

Декілька тижнів у садибі жили художники І. Ю. Рєпін та його учень В. О. Серов. У цей час І. Ю. Рєпін працював над картиною "Запорожці пишуть листа турецькому султану". І тут було створено другий варіант картини. Для неї художник знайшов у колекції В. В. Тарновського (мол.) стільки різних предметів, що йому не треба було й шукати їх у інших місцях. Для декількох із героїв картини прототипом став господар садиби. Він послужив об'єктом і для зображення в картині "Гетьман".

У Качанівці І. Рєпін намалював картину "Вечорниці", а також численні малюнки.

В садибі бував і художник Андрій Горонович, який намалював два портрети молодого В. В. Тарновського (мол.). На одному з них господар Качанівки зображений у козацькому старшинському одязі, інші – у світському. Це одні з кращих портретів як В. В. Тарновського, так і праць художника.

Тривалий час у садибі проживав і вчив дітей малювання художник О. О. Агін (1817–1875), відомий ілюстратор "Мертвих душ" М. Гоголя та творів Є. Гребінки. В Качанівці він і був похований.

Особливе місце серед колекцій В. В. Тарновського належить зібранню матеріалів, пов'язаних з життям і творчістю Т. Г. Шевченка. Він придбав понад тисячу одиниць предметів. Саме вони пізніше склали основу державного музею Т. Г. Шевченка у Києві. Тут були рукописи творів поета, його листи різним особам, знаменитий "Щоденник", понад два десятки особистих документів письменника, більше 80 листів і записів різних осіб про поховання Кобзаря, особисті речі, понад 200 малюнків, гравюр, літографій, фотографій, бюстів, барельєфів з різних портретів Шевченка та на сюжети його творів. В. В. Тарновський (мол.) також зібрав велику бібліотеку видань творів Шевченка і наукових праць про нього. В колекції широко представлена мистецька спадщина Шевченка (близько 400 мистецьких творів, серед них 285 малюнків і картин, два альбоми з півсотнею акварелей, 38 гравюр і т. п.). "Для нього було дорогоцінним усе, де стояло ім'я Шевченка, все мало велику цінність... – зазначали сучасники. – Хто хоч раз бачив Тарновського за роботою, буде згадувати цього тяжко хворого літнього чоловіка, цілковито заглибленого в роботу, який розбирав і сортував свої "скарби" – вирізки з газет і журналів, що стосувалися пам'яті Шевченка" [14]. В. П. Горленко підготував каталог Шевченкіани, який був виданий колекціонерами за свої кошти у 1893 р.

Близько до колекції стояв художник Г. М. Честахівський (1820–1893), який супроводжував тіло Т. Шевченка із С.-Петербурга до Канева, автор творів "Селяни біля труни Т. Г. Шевченка", "Труна Т. Г. Шевченка на пароплаві в дорозі до Канева" та інших. Художник в останні свої роки проживав у Качанівці, тут він і похований.

В. В. Тарновський чимало зробив і як меценат. Він допомагав вченим видати свої праці, а письменникам – твори.

Велику роль В. В. Тарновський відіграв у збиранні коштів для відкриття пам'ятника М. Гоголю у Ніжині у 1881 р., коли він був у цьому місті предводителем дворянства. З його ініціативи на частині Соборної площі був посаджений парк, де і встановлено пам'ятник письменнику.

Він допоміг Ганні Барвінок після смерті її чоловіка П. Куліша назбирати грошей для видання творів письменника, відкрити в селі Кунашівка його музей.

Для придбання колекцій було витрачено чималі кошти. Не все було добре з веденням господарських справ. Коштів не вистачало, і В. В. Тарновський (мол.) змушений був у 1898 р. продати садибу в Качанівці цукрозаводчику Харитоненку, який через деякий час передав її своїй дочці Олені, що вийшла заміж за М. С. Оливу. А всі

колекції В. В. Тарновський (мол.) подарував Чернігівському земству, що описав письменник Б. Грінченко і видав у 1903 р. На основі цих колекцій було відкрито музей старожитностей імені В. В. Тарновського. За рік видатний український діяч помер у Києві.

Після Тарновських Качанівка уже втратила своє значення як гніздо культури, хоча там гостювали, а також займались оздобленням художники О. М. Бенуа, М. В. Добужинський, К. С. Петров-Водкін та ін.

Щоб визначити історичне значення садиби Качанівка, коли її власниками була родина Тарновських, слід порівняти її з іншими, які знаходилися на Лівобережжі України, зокрема з садибою Катерини Миколаївни Скаржинської (1854–1932) з родини Райзерів на хуторі Круглик, що недалеко від Лубен [15]. Її господарка теж проводила значну громадську та благодійну діяльність. Вона на хуторі відкрила народну школу, бібліотеку (4 тис. томів), організувала вечірні читання для народу, самодіяльний театр, збирала різний матеріал про Полтавщину, фінансувала деякі археологічні розкопки, а тому її добре знали в наукових колах, обирали членом різних товариств (Московського нумізматичного, Всеросійського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, була почесним членом Полтавської вченої архівної комісії).

На основі зібраних матеріалів у 1885 р. було створено музей, для якого спеціально споруджено двоповерховий будинок. У ньому зібралось 20 тис. експонатів (близько 3 тис. одиниць збережено з археології, 5178 од. – з історії, 9533 од. – з етнографії, 3836 од. – з природознавства). Серед колекції були унікальні матеріали, які торкалися не лише життя на Полтавщині, а й у багатьох інших регіонах та країнах. Тут була цікава колекція античної кераміки, зброї XVI–XIX ст., церковних старожитностей. Тут зберігалися деякі речі та автографи Г. Сковороди, О. Суворова, Є. Гребінки, родові документальні збірки Леонтовичів, Кир'янових, Ограновичів, Райзерів та ін.

Тут бували і працювали відомі історики, етнографи, художники та інші діячі культури, зокрема В. Б. Антонович, В. П. Горленко, Ф. К. Вовк, С. К. Кулжинський, Г. І. Нарбут, Д. І. Яворницький та ін. К. М. Скаржинська вела інтенсивне листування.

Всю цю колекцію Катерина Миколаївна подарувала Лубенському земству, яке передало до Полтавського музею, де зберігається і нині.

Порівнюючи ці дві садиби як гнізда культури, зазначимо, що колекції Тарновського мали більше національне спрямування. Саме на це вказувалося в статті, присвяченій пам'яті збирача: "Музей

малоросійських історичних старожитностей Тарновського – це не порожня забаганка збирача рідкісних речей. Це глибоко національна справа, виконана Тарновським перед Україною" [16]. Хоча тут слід зауважити, що всі колекції В. В. Тарновського були відкриті для невеликої кількості людей. Тому це гніздо культури, не зважаючи на його велике інтелектуально-художнє значення, можна віднести до закритого типу.

Колекції К. Скаржинської мали загальнопросвітницький характер і не обмежувалися етнографією Полтавщини. Більше того, музей, школа, бібліотека з читальнею, які передбачалися для народу і знаходилися на території садиби, дають право назвати це гніздо культури відкритим. Щомісячно музей на початку 1900-х років відвідувало безкоштовно понад 200 осіб. Музей мав свій статут і значився як краєзнавчий науково-освітній осередок, який займався вивченням минулого і сучасного Малоросії, а також Росії та іноземних держав. Були в ньому наукові працівники: педагог, дослідник краю, археолог Ф. І. Камінський, який підказав ідею створення музею, етнограф С. К. Кульжинський та ін. Окремі матеріали музею демонструвалися на археологічних з'їздах.

На території садиби функціонувала столярна, ковальська майстерня, сільськогосподарська артіль, діяв аматорський драматичний колектив.

Незважаючи на деяку відмінність садиб у Качанівці і Круглику, обидва збирачі робили велику справу, яка йшла на благо України. Вони утверджували любов до свого рідного краю і цим залишили велику пам'ять про себе.

До великих садиб відносилися також помешкання у селах Сокиринці та Дігтярі на Полтавщині (нині Прилуцький р-н Чернігівської обл.), якими володіла родина Галаганів. Вони теж мали ознаки "гнізд культури" закритого типу. На Чернігівщині існувало декілька садиб, у яких історико-культурні прояви поєднувалися сімейно-родинними зв'язками. Прикладом цього може служити садиби Волконських-Кочубеїв у селі Вороньки та Рахманової у Вейсбахівці (нині Білорічниця). Як гнізда культури вони не відзначаються широкою діяльністю, але протягом свого існування залишили слід у розвитку окремих видів мистецтва.

У селі Вороньки після заслання проживали декабристи Сергій Григорович Волконський (1788–1865), його дружина Марія Миколаївна (1805–1863) та їх друг Олександр Вікторович Поджіо. Садиба, як і село, належало М. А. Кочубею та його дружині Олені Сергіївні, дочці Волконських, а також їх сину Михайлу Миколайовичу Кочубею.

У Вороньках існував аматорський театр, художньо-виробничі майстерні під керівництвом архітектора О.-Е. Ю. Ягна. Тут здобули освіту близько трьохсот молодих селян з механічного, гончарного та столярного профілів [17]. Вироби відзначалися високою майстерністю, про що свідчать відзнаки на Всеросійській промисловій виставці 1896 р. Власниками садиби утримувалося і початкове народне училище. Крім цього, в садибі було добре розвинуте сільське господарство, тваринництво, виробництво олії. За своїм напрямком діяльності садибу Волконських-Кочубеїв можна віднести до гнізд культури відкритого типу.

Садиба ж Олени Сергіївни Кочубей-Рахманової у Вейсбахівці прославилася своїми знаменитим архітектурним ансамблем, створеним архітектором О.-Е. Ю. Ягном та художником П. Ф. Соколовим, і мала закритий характер існування. Хоча за спрямуванням діяльності архітектора і художника садибу можна віднести до творчих осередків. При цьому зауважимо, що діяльність власника садиби була менш помітною.

На Чернігівщині було багато дворянських садиб, які не відповідали ознакам гнізда культури. Це садиби, у яких проживала дворянська родина і займалася господарськими справами, в основному сільським господарством чи окремими ремеслами, спілкувалася з сусідами, але в культурний простір не входила. І таких садиб була більшість. Хоча серед них слід виділити і деякі родинні помешкання, господарі яких відкривали школи, тобто приділяли увагу освітній діяльності сільської молоді, організовували культурні заходи, влаштовували театральні вистави, організовували хори. Прикладом подібного гнізда можна вважати родову садибу Марковичів у селі Сваркове Глухівського повіту, яке було надане гетьманом І. Скоропадським у володіння Якову Андрійовичу Марковичу, автору відомого "Щоденника", який заснував кінний завод, мав пасіку, винокурню, торгував тютюном, відкрив лікарню. У його сина М. Я. Марковича, крім цього, була ще й музична капела, а онук О. М. Маркович у 1847 р. відкрив парафіяльне училище, побудувавши для цього спеціальне приміщення. Незважаючи на все перераховане, садиба Марковичів у селі Сваркове не вийшла за межі родових помешкань і не мала визначених ознак гнізда культури.

У XIX ст. деякі садиби для сусідніх Чернігівської, Полтавської, Київської губерній служили об'єднуючим центром, у яких поєднувалися представники дворянства за інтересами та вподобаннями. Так, садиба Тетяни Гнатівни Волховської (1763–1853) у с. Мойсівка об'єднувала господарів садиб ближнього регіону, зокрема Линовиці,

Качанівки, Вейсбахівки, Березової Рудки, Сокиринців, Дігтярів, Убіжища та інших. До Т. Г. Волховської, яка двічі на рік давала бали (з приводу іменин покійного чоловіка (29–30 червня) та на новий рік), приїжджало багато гостей з родин Закревських, де Бальменів, з якими вона була у родинних зв'язках, Тарновських, Вишневських, Галаганів, Рєпніних, Селецьких, Капністів тощо.

Це була садиба, що сформувалася у 70–90-х роках XVIII ст. і складалася з великої будівлі, господарських приміщень, парку із статуями, водограями, альтанками, гротами, які мали специфічні назви "Храм кохання", "Грот Діани", "Сховище пастушок" та ін. [18].

Кімнати будинку, за свідченням поета О. С. Афанасьєва-Чужбинського, були гарно мебльовані старовинними шафами, стільцями, столами, кріслами, квітами, шторами, люстрами – "все це при освітленні і найновіших костюмах, під звуки музики мало надзвичайно цікавий вигляд" [19].

На бали Т. Г. Волховська, хоча і була вся в боргах, витратила великі кошти. В останні роки вона вже погано розрізняла гостей, але продовжувала своїми балами приносити їм радість спілкування, відчуття свята. На вечори залюбки їздили не лише сусіди-поміщики, серед яких було чимало освічених, з передовими поглядами дворян, а й відомі діячі культури. Тож не випадково, що 29 червня 1843 р. сюди приїхав із Пирятина Євген Гребінка разом з Тарасом Шевченком. Тут відбулася зустріч Тараса Григоровича з поетом, майбутнім добрим приятелем, автором вірша-послання до Шевченка Олександром Афанасьєвим-Чужбинським з Іржавця, художником і прозаїком, першим ілюстратором рукописного "Кобзаря", офіцером Яковом де Бальменом, який під час військової сутички загинув на Кавказі і якому поет присвятив свою поему "Кавказ", з Линовиці, з сином відомого письменника, автора комедії "Ябеда" В. В. Капніста Олександром, підполковником у відставці, миргородським повітовим маршалом, відомим освітянським діячем з Обухівки, членами родини Закревських: Софією Олександрівною, її братами Віктором та Платоном і дружиною останнього Галиною Іванівною з Березової Рудки, де згодом побував поет і намалював їх портрети, членами відомої родини Рєпніних з Яготина та іншими. Ці перші знайомства Шевченка з гостями Мойсівки закріпилися надовго.

Господиня садиби в Мойсівці Т. Г. Волховська виступила разом зі своїми гостями не стільки творцями культурних здобутків, скільки поєднувальною ланкою для укріплення відносин між тими, хто приїздив на ці зібрання. Тут відбувалися знайомства, які після цього здійснювалися вже в інших садибах. Тут зацікавлені особи вирішу-

вали різні питання, в тому числі і соціально-громадські. Не випадково, що активний учасник цих зібрань Віктор Олексійович Закревський, який очолював таємне товариство "мочемордів", так зацікавив Т. Шевченка, що поет після Мойсівки відвідав Березову Рудку.

Садиба Т. Г. Волховської у Мойсівці не стала гніздом культури в її офіційному визначенні, бо тут була відсутня робота культурного спрямування поза днями балів. Два бали були визначальними в існуванні цієї садиби. І все ж у ці дні тут загорався вогник, біля якого збиралися діячі культури, кипіло життя, зміст якого створювали гості, але душею цього середовища все ж залишалася Т. Г. Волховська, після смерті якої згас і цей вогник.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що на Чернігівщині функціонували два основні типи садиб. До першого слід віднести такі, які були призначені для нормального проживання родини та активного господарювання. Від достатку господарів залежало і саме спорудження будівлі, створення навколо неї відповідного природного середовища з урахуванням ландшафту. Тобто це була житлова садиба з усіма зручностями. До другого типу відносимо садиби, які можна розглядати як гніздо культури. І тут, як показує господарсько-культурне та культурно-художнє життя, можна говорити про відкритий чи закритий характер діяльності господаря та тих, хто йому допомагав.

Як свідчать факти, садиби, що відносилися до гнізд культури, поділялися за типом діяльності на дві категорії: дворянська садиба, у якій розвивалися різні прояви культурно-художнього життя, та садиби, де в основному проявлялися творчі здібності господаря і його учнів, що торкалися літератури, живопису, театру, архітектури тощо. Творчий аспект діяльності господаря садиби переважав над іншими видами діяльності, і ті, хто відвідував садибу, у своїй переважній більшості не впливали на розвиток літератури, живопису, ужитково-декоративного мистецтва тощо, якими займалися власники садиби. В цьому плані дещо випадає театральна діяльність, бо без участі інших не можна було створити виставу.

В кінці XIX – на поч. XX ст. більше з'являється відкритих садиб, що пояснюється загальними змінами, які проходили у суспільному житті. Більше того, значно активніше помітні національні прояви, які свідчать про деяку зміну поглядів серед українського дворянства, інтелігенції. І проявляється це у збиранні колекцій старожитностей, організації театральних вистав на українську тематику, розповсюдженні освіти та інших знань серед населення тощо.

Функціонування гнізд культури в регіоні сприяло певною мірою формуванню української національної ідеї, якою цікавилася частина українського панства.

Індивідуалістичний зміст садибних утворень свідчить про широкий аспект інтересів українського панства та діячів культури, а це вело до утворення історико-культурного, неповторного феномену, у якому сконцентрувалися основні складові цього явища, які свідчили про багатогранність проявів культури, співіснування аматорських і професійних форм художньої діяльності.

Значення гнізда культури залежало не лише від культурно-художньої діяльності господаря садиби, а й тих діячів культури, які безпосередньо брали участь у житті садиби.

Наприклад, без Качанівки у художника Василя Штернберга не було б картин "Млин у Качанівці" (1836), "Садиба Григорія Тарновського у Качанівці", "Альтанка у Качанівці" (обидві – 1837), "У Качанівці, маєток Г. Тарновського" (1838), у О. Я. Волоскова – "У Качанівському парку. Родина Тарновських" (поч. 1850-х рр.), "За чайним столом", а у А. М. Гороневича – 2 портретів В. В. Тарновського (мол.), у І. Ю. Рєпіна – другого варіанта картини "Запорожці пишуть листа турецькому султану", "Гетьман", "Козак", "Тип козака", у К. Маковського – "Запорозький козак" (1884), "Бояриня ("Портрет дочки В. В. Тарновського (мол.) Софії" (поч. 1880), "Українка" (1884), "Недільний вечір у малоросійському селі" (1879), "Біля вогнища. Качанівка" (1888) тощо.

Не зустрілись би у 1838 р. М. Глінка і В. Забіла у Качанівці – не було б славнозвісних романсів "Гуде вітер вельми в полі" та "Не щибечи, соловейку".

Дуже часто навіть короточасне перебування діячів культури залишило слід не лише в житті садиби, а і в мистецтві в цілому. Сама атмосфера садибного життя наштовхувала митців до художніх проявів.

А матеріали, які входили до різних колекцій, сприяли написанню наукових праць вчених.

Таким чином, в садибному просторі співіснували різні формотворення культури, зокрема види мистецтва від кріпацьких колективів і до високопрофесійних виступів митців. Інколи аматорське і професійне мистецтво зливалося, збагачуючи одне одного, про що свідчить діяльність М. Заньковецької у Ніжині.

Гніздо культури як цілісний культурний феномен формувалося в процесі значного часу і було взаємопов'язане з історично-соці-

альними процесами, які відбувалися в суспільстві і в полі якого знаходився господар садиби та всі, хто був з ним пов'язаний, а також творчої праці особистості. Вивчаючи гніздо культури, слід враховувати конкретні історичні умови, коли воно існувало, загальні культурні зацікавлення представників середовища, до якого відносився власник садиби. Це дає можливість визначити, на яких позиціях стояла особа. А в зв'язку з цим буде зрозумілою і його діяльність у культурному спрямуванні. Чим міцнішими та розгалуженішими були контакти з громадськими та культурними діячами, особиста участь власника садиби у накопиченні культурно-мистецьких цінностей та їх репродукуванні, з урахуванням і тих цінностей, що накопичувалися декількома родинними поколіннями, тим значення садиби як гнізда культури збільшувало.

Кожне гніздо культури – це самостійний територіальний об'єкт зі своїми власними особливостями. Кожне гніздо – це окреме явище культури. І хоча є між ними певні спільні ознаки, вони все ж відрізняються окремими проявами, що робить гніздо оригінальним і самобутнім.

Не кожна дворянська садиба виступала гніздом культури. І тут першочергову роль відігравали не економічні чинники, а саме духовно-інтелектуальна праця господаря та тих, хто знаходився з ним у тісних відносинах.

У науковій літературі зустрічаються такі поняття, як "панський маєток", "родове помешкання", "резиденція вельможі-мецената", "аристократичний салон" тощо. Проте не всі ці об'єкти можна віднести до гнізда культури, бо вони не мали прикмет гнізда або їх втрачали в силу різних причин. Цілеспрямована робота власника садиби та членів його оточення у напрямку збагачення культурних проявів давали можливість перетворити її на гніздо культури і вивести його на загальнокультурний простір.

Гнізда культури Чернігівщини відіграли значну роль у розвитку окремих формотворень культури, зокрема різних видів мистецтва. Відкриті гнізда сприяли розширенню культурного середовища, включенню в його контекст представників народних мас.

Література

1. Самойленко Г. В. Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2001. – С. 96–115 ; Будзар М. М. Простір і час садибної культури України / М. М. Будзар // Література та культура Полісся. – 2006. – Вип. 33. – С. 188–197 ; вона ж. Еволюція форм художнього життя у культурному просторі сільської дворянської

садиби Лівобережної України XIX ст. // Там само. – 2007. – Вип. 38. – С. 213–215.

2. Лукомський Г. Понурівка (маєток І. М. Міклашевського) / Г. Лукомський // Хроніка. – 2000. – К., 2005 (XIV). – Вип. 63–64. – С. 226–232.

3. Описи Лівобережної України кінця XVIII – поч. XIX ст. / Т. Б. Ананьєва (уклад.), П. С. Сохань (відп. ред.) ; НАН України. Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : Наук. думка, 1997. – 324 с.

4. ІР НБУВ, ф. 71, спр. 1198, 2 арк.

5. Коваленко В. В. Вишиванка кріпосних майстрів поміщиків Тарновських у колекції Музею українського народного декоративного мистецтва / В. В. Коваленко // Скарбниця української культури. Зб. наук. праць / В. В. Коваленко. – Чернігів : Сіверянська думка, 2002. – Вип. 3. – С. 64–65 ; Штанкіна І. В. Бісерні вишивки як частина художнього та культурного життя дворянських маєтків на Чернігівщині кінці XVIII – першої пол. XIX ст. / І. В. Штанкіна // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. – Чернігів : Сіверянська думка, 2002. – Вип. 2. – С. 76–84.

6. Сведения о положении дворянских именей. 1858 // Чернігів. історич. музей, ал. 504/125.

7. Глинка М. И. Записки / подгот. А. С. Розанов / М. И. Глинка ; – М. : Музыка, 1988. – 222 с.

8. Тарновський М. В. Качанівка. Тарас Шевченко і Григорій Тарновський – Тарас Шевченко і Василь Тарновський (старший), Василь Тарновський (молодший)... / М. В. Тарновський // Хроніка 2000. – К., 1997. – Вип. 19–20. – С. 88–233.

9. Шевченко Т. Г. Повне зібр. творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – К., 1964.

Т. 3. – 1964. – С. 51.

10. Глинка М. И. Вказане джерело. – С. 83.

11. Каталог українських древностей В. В. Тарновського (с приложением 16 таблиц фототипных снимков). – К., 1898. – С. 2, всього 88.

12. Український історичний журнал. – 1967. – № 4. – С. 120.

13. Хроніка 2000. – К., 1993. – Вип. 3–4 (5–6). – С. 151.

14. Київська старовина. – 1902. – № 7–9. – С. 289.

15. Будзар М. М. З історії садибної культури України XIX ст. / М. М. Будзар // Література та культура Полісся. – 2006. – Вип. 30. – С. 157–165.

16. Киевская старина. – 1902. – № 7–8. – С. 290.

17. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В. П. Семенова. – СПб. : Изд. А. Ф. Дервиена, 1903.

Т. 7. – Малороссия. – 1903. – С. 376.

18. Педаш В. Садово-паркова архітектура Дрaбівщини / В. Педаш // Черкаський край – земля Богдана і Тараса : культурологічний збірник / за ред. Б. В. Губського, В. М. Литвина, В. А. Смолія. – К. : Українські Пропілеї, 2003. – С. 743–751.

19. Афанасьєв-Чужбинський О. С. Спомини про Т. Г. Шевченка / О. С. Афанасьєв-Чужбинський // Спогади про Тараса Шевченка. – К. : Дніпро, 1982. – С. 90.

Історія розселення слов'ян на землях сучасної Греції

У статті йдеться про еволюцію розселення слов'ян на землях сучасної Греції. Наводяться різні версії щодо походження слов'ян, гіпотези щодо назв слов'янських племен. Надається різнобічна характеристика міграційних процесів та колонізації слов'ян на грецькі землі. Торкаються питання впливу елементів слов'янської духовної культури на грецьку.

Ключові слова: слов'яни, Візантія, Греція, міграція, колонізація, духовна культура.

В статье говорится о эволюции расселения славян на территории современной Греции. Приводятся разные версии о происхождении славян, гипотезы о названиях славянских племён. Дается разносторонняя характеристика миграционных процессов и колонизации славян на греческие земли. Затрагиваются вопросы влияния элементов славянской духовной культуры на греческую.

Ключевые слова: славяне, Византия, Греция, миграция, колонизация, духовная культура.

The article says evolyutsii razseleniya Slavs on the territory of modern Greece. Are different versions about the origin of the Slavs, the hypothesis about the names of the Slavic tribes. Given versatile characteristics of migration and colonization of the Slavs to the Greek land. Addresses the issues of influence elements of Slavic spiritual culture of the Greek.

Key words: Slavs, Byzantium, Greece, migration, colonization, spiritual culture.

Звертаючись до проблем паралелізму та особливостей розвитку духовної культури України та Греції XVII–XVIII ст., не можна обійти осторонь питання, що пов'язані з взаємовідносинами між слов'янами та греками. Слов'янами тому, що українці належать до слов'ян і розвивалися впродовж історії як у власне українському етносі, так і у слов'янському національно-етнічному контексті так в греко-слов'янському синтезі. Тому питання розвитку слов'ян на грецьких землях, міграційні процеси слов'ян на грецькі території, виокремлення українського й греко-слов'янського ореолу є актуальними і потребують окремого дослідження.

Об'єктом даної роботи є слов'яни як окрема етнонаціональна одиниця. Предметом дослідження є міграційні процеси слов'ян на території сучасної Греції.

Метою та завданнями статті є дослідити шляхи потрапляння слов'янського населення на територію сучасної Греції та оцінити ступінь впливу слов'ян на розвиток культури Греції.

Інформацію про слов'ян та їх культуру можна відшукати у працях арабських письменників [2], спогадах мандрівників, наприклад В. Григоровича-Барського [4], архієпископа Парфірія Успенського [13]. До питань, що стосувалися слов'янських поселень, побуту та творчості, а також про чернецьке життя слов'ян на Афоні, зверталися такі науковці, як В. Григорович [5], К. Дмитрієв-Петкович [7], Л. Капелін [8], А. Капустін [9], Л. Машкова [12], А. Тахіаос [11], А. Турилов [12]. До питань походження та міграції слов'ян серед значного числа вчених для цієї праці виділено М. Грушевського [6] та І. Леути [10].

Перш ніж говорити про міграційні процеси слов'ян на територію сучасної Греції та колонізацію грецьких земель, є потреба надати певні відомості про слов'ян як таких взагалі. А саме, звідки виникли, як їх називали, де мешкали, тобто зрозуміти їх як представників самобутнього етносу.

Серед науковців XIX ст. побувала думка про те, що слов'яни не були корінними народами Європи, а є переселенцями, що оселилися на європейських землях у I тисячолітті н. е. Ця теорія бере початок від слів невідомого автора "Повісті временних літ". Міграцією слов'ян з Азії на Дунай і пізнішого їх розселення у Європі розробляли В. Соловійов та С. Ключевський.

Іншої думки дотримуються мовознавці, які через дослідження мовних спорідненостей та особливостей довели, що слов'яни виділилися в окрему групу внаслідок розпаду індоєвропейської спільності (Н. Ван-Вейк, А. Мейє, О. Шахматов, А. Шлейкер).

Перші згадки про слов'ян датовані V ст. до н. е., і належать вони грецькому історичу Геродоту. Називав він слов'ян інжирами. В своїй праці розповідав, що то був народ, що торгував бурштином для заможних греків. І приходили вони з далекої країни, котра знаходиться біля холодного моря та річки Єрідан [3].

Наступні згадки про слов'ян знаходяться в документах грецьких та візантійських істориків I–II ст. н. е. Пліній Старший (23–79 р.) в "природній історії" говорить про слов'ян, що населяли р. Віслу. Називав він слов'ян венедрами (venedi(s)). Корнелій Тацит (55–120 р.) називав їх венетами (venet) [10, с. 17].

На думку О. Леути, щодо походження терміна "веред" є кілька версій. Дві з них пов'язані з етимологією спільнослов'янського кореня – "vent". Перша з версій характеризує корінь як прикметник "високий", "великий". Звідси "веред" – людина високого зросту, велетень, як їх називали грецькі та римські історики у своїх працях [10, с. 17].

Друга версія – корінь "veent", що є різновидом кореня "od", – "онд" – "пор": старослов'янське – "жда"; давньоруське "оуда"; українське "вудка"; польське "wrcka". Отже, це поняття пов'язане з "рибалка", "мисливець", "ловець" [10, с. 17].

За арабськими джерелами відомо, що араби не тільки налагоджували зі слов'янами тісні зв'язки, але й оселили їх у Сирії. Вперше араби познайомилися з південно-західними слов'янами у Візантії. Звали вони слов'ян на візантійський лад – Στλαβινοϛ, Στλαβινο, Στλαβοϛ. Поступово ця форма у візантійців стала стереотипом і у такому вигляді перейшла до арабів. Араби додали ще звуки та утворили свою назву слова – саклаб'ї. Звідки множина – сакаліба. При цьому слово сакаліба належить до визначення й народу слов'янського, й землі, що цей народ населяє.

Пізніше, коли араби познайомилися зі східними слов'янами, вони почали називати слов'ян "славія". Є ще третя форма назви слов'ян у мусульманських письменників, але вона зустрічається надзвичайно рідко. Крім того, араби використовують назву "бурджан" – дунайські болгари.

Араби називали слов'ян червоними. Для них, людей, що звикли до смуглявого кольору шкіри, слов'яни були на вигляд червоні і волосся мали або руде, або русяве.

Цікаві знахідки про географічне розташування слов'ян знаходяться у Аль-Фазарі у Книзі зіджъ [2]. "У володінні повелителя віруючих від Фаргани та кінця Хорасана до Ганджи у магрибі – 3,700 фкрсантов..." ; "володіння слов'ян – 3,500 на 500 фарс..." [2, с. 9]. За територіальною значущістю території слов'ян дорівнювали територіям Халіфату. З цих відомостей можна зробити висновок, що станом на VIII ст. араби мали подібні та точні дані про розселення слов'ян.

На початку IX ст. арабський вчений географ Фаргані розподіляє населення землі за кліматичними зонами. Іллірійські та адриатичні слов'яни, що мешкали на півночі від бурджан, тобто дунайських болгар, займали VII кліматичну зону. Тільки ці південно-західні слов'яни, що жили по сусідству з греками, були відомі Фаргані. Такі ж

свідчення про південно-західних слов'ян надає й Харін. За свідченнями Ібн Хардадбе, південно-західні слов'яни мешкали на Адріатичному морі на землі, що називалися Славонією.

З "Книги шляхів та держав" Ібн-Хардадбе, що написана ним у 60–70-х рр. IX ст., йдеться про великий Руський торгівельний шлях. Це перше в арабських джерелах згадування руських (IX ст.). Також в цій праці йдеться про те, що "руські племена зі слов'ян". Тобто автор підтверджує слов'янські, а не турецькі корені руських і вважає Славію руським коліном [2, с. 54].

З візантійських джерел стає зрозуміло, що слов'яни – це одна з найчисленніших національно-етнічних груп, що мешкали на території Візантійської імперії. Спочатку слов'яни населяли численні території у Центральній та Східній Європі. Ці терени охоплювали відстань від Ельби та Одру на заході до Середнього Подніпров'я на сході. Північними сусідами слов'ян були германці та балти, що утворювали разом зі слов'янами північну групу індоєвропейських племен. Східними сусідами слов'ян були західно-іранські племена скіфів та сарматів, південними – фрахійці та іллірійці, а західними – кельти [1, с. 309].

Питання про найдавнішу пробатьківщину слов'ян залишається відкритим, але більшість дослідників вважає, що вона знаходилась на Віслі у східному регіоні. У II–IV ст. від Р. Х., внаслідок пересування на південь германських племен готів та гепідів, цілісність території слов'ян була порушена. Вони поділилися на західну та східну гілки. У V ст. землі слов'ян входили до сфери впливу гунів. А наприкінці V ст., після падіння держави гунів, почалося просування слов'ян на південь до Дунаю та північно-західного Причорномор'я. Потім вони вторглися у балканські провінції Візантійської імперії [1, с. 309].

З середини VI ст. слов'яни відіграють важливу роль у житті Візантії. Колонізація Балканського півострова була результатом не переселення, а розселення слов'ян, тому вони утримали всі свої землі у Центральній та Східній Європі. Але при цьому сформувалася нова гілка – південні слов'яни. Коли вони з'явилися на візантійських землях, то були численні та войовничі. На відміну від інших народів, вони не просили дозволу у Візантії залишитися на її території, а силою захоплювали ті місцевості, що їм сподобалися. Передусім це були місцевості, що знаходилися у долинах річок та на рівнинах. Слов'яни дуже потіснили місцеве грецьке населення. Але в містах вони не селилися [1, с. 309].

Відомі імена більш ніж 20 слов'янських племен, що брали участь у колонізації Балкан. Найчисленніші з них були: стримонці, ринхіни, драгувіти, сагу дати, бурсити, смоляни, велегезити, вайноніти, милинги та езерити.

До кінця VI – початку VII ст. слов'яни компактними групами доселилися у Північній Фракії, Македонії, Середній Греції та на Пелопонесі. Вони зайнялися морськими нападами. Неодноразово нападали на візантійські міста, брали в облогу м. Фессалоніки (Галунь), друге за розмірами місто європейської частини імперії. Але результатом майже 200-літньої боротьби Візантії стало підкорення слов'ян [1, с. 309].

З кінця VII ст. перші поселення слов'ян стали з'являтися у Малій Азії та на островах, коли імперія почала переселяти слов'ян великими групами з Балкан у провінцію Віфінія на південному березі Чорного моря. З цього ж часу у слов'ян за межами Візантії та у Північній Фракії почали з'являтися перші державні утворення: Перше Болгарське царство, держава Само, Великоморавська держава, Київська Русь.

Завдяки місіонерській діяльності візантійців серед слов'ян, що раніше мали поганську віру, розповсюдилося християнство. До X ст. візантійські слов'яни майже повністю розчинилися серед греків, за винятком слов'янського населення значної частини Македонії [1, с. 309].

За свідченнями М. Грушевського, починаючи з 527 р. гуни (болгари), слов'яни та анти майже щороку страшенно нищили Іллірію і всю Тракію, всі землі від Іонійського моря до константинопольських передмість, Елладу й Херсонес [6, с. 168].

Такі походи призвели до слов'янської колонізації за Дунай. За свідченнями М. Грушевського, перші відомості про цю колонізацію слов'янами грецьких земель можна побачити у Івана з Ефесу. Він писав, що слов'яни, скориставшись зосередженням Візантії на сході, вільно оселились на візантійських землях. Напавши у 580 р. на Візантію, за словами Івана, "вони й зараз (585) спокійно сидять, без страху та клопоту у римських провінціях" [6, с. 168]. Основною метою таких походів була здобич. Але часто ініціатива цих облог часто виходила і від самої Візантії. Юстиніан, наприклад, закликав антив, щоб ті залюднили спустіле місто Турійї, сусідні землі (в Дакії) та брали від Візантії гроші, а натомість боронили її від болгар [Там само].

Крім того, сприяла слов'янській колонізації й служба у візантійських військах. Наприклад, під час італійської кампанії 537 р. у візантійському війську зустрічаються анти та словени [6, с. 169]. А деяких слов'ян зустрічаємо на високих військових посадах, наприклад, Δεβροϋος. Військові, що виходили у відставку, могли вільно осісти у благодатнім краю.

Колисковою слов'янської культури в сучасній Греції можна сміливо назвати м. Салоніки. Сьогодні це потужний центр, що займається вивченням, збереженням та дослідженням слов'янської культури. Салоніки – це не тільки торговий та військовий центр – столиця північної Греції – це ще й центр православ'я. У IX ст. тут народилися Святі вчителі словенські Кирило (Костянтин) та Мефодій. Для розвитку слов'янської, особливо духовної культури вони відіграли видатну роль. Вони склали слов'янський алфавіт і перекладали на мову, котрій самі дали писемність, Священне Писання та деякі з церковних служб. Їх просвітницькі праці мали вплив не тільки на хозар та жителів Моравії. Після смерті обох братів їх учні привели до християнства народи Сербії, Болгарії, України та Росії.

У 904 р. на Салоніки напали арабські пірати й зруйнували місто. За піратами у незахищені Салоніки прийшли болгар. На початку XI ст. імператор Василій II переміг болгар після чого почалась епоха миру. Салоніки перетворилися на міжнародний центр торгівлі, приваблюючи купців зі всіх кінців Візантії, Італії, Іспанії, Фінікії та Причорномор'я.

Наступною слов'янською скарбницею по праву називається Св. гора Афон. Монастирі Хіландар, Ватапед, Понтократор, Зограф, Пантелеймонів, Кукламыш тощо мають пряме відношення до слов'янської культури. В цих обителях поруч з грецьким богослужінням лунає слов'янське, поруч з грецьким співом – слов'янський спів, поруч з грецьким уставом створюється слов'янський. Часто на Афоні під час богослужіння паралельно звучали, перепліталися дві традиції – грецька та слов'янська. А інколи серед насельників монастирів траплялися суперечки. Слов'яни на грецькому Афоні відстоювали власні права та традиції.

Для України Афон цінний не тільки своєю духовністю, а й тим, що там є український монастир Понтократор та Свято-Іллінський суїт. В монастирях Афону зберігається численний шар українського рукописного надбання.

Ще однією пам'яткою слов'янської культури у сучасній Греції є земля Калавритів. Ця місцевість знаходиться у північно-західній

частині Пелопоннеса. Свою назву калаврити отримали у перші роки володіння франків у Греції та зустрічається у *Partstso Romaniae* (упорядкованому у 1204 р. У рукописах згадується як *Kalabrita, Lialobrita, Kalobries, Kolovrate*. У давнину ця місцевість входила до Коринфської області й займала північну частину Аркадії. Впродовж століть ця місцевість змінила багато володарів, мала безліч титулів (наприклад, баронство), мала різні грошові одиниці.

Центром Калаврит є м. Егіо. У IX ст. це місто потрапляє у тимчасове володіння слов'ян, котрі дали йому свою назву Востиця. Саме з цих часів у калавритських монастирях зберігаються рідкісні слов'янські рукописи. Окремо можна зауважити, що саме з калавритських печер почав свій подвиг Антоній Печерський.

Отже, маючи чітку картину різних думок: візантійських, арабських, українських, грецьких та англійських авторів, можна зробити такі висновки: 1) Незважаючи на войовничий характер колонізації візантійських земель, слов'яни впродовж століть оселялися на грецьких територіях, змішувалися з місцевим населенням і несли свою культуру на еллінські землі; 2) християнізація слов'ян призвела до релігійної спорідненості з греками, але часто нав'язувала грецькій церкві, на території Греції коли елементи, а коли й цілі традиції слов'янської культури; 3) ступінь впливу слов'ян на розвиток еллінської культури величезний. Абсолютно в кожній галузі культурно-мистецької діяльності греків можна відчуті й побачити потужні впливи слов'янської культури.

Література

1. *Византийский словарь* / сост. и общ. ред. К. А. Филатова. – СПб., 2011.
Т. 2. – 2011. – 600 с.
2. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских / А. Я. Гаркави. – СПб., 1870. – 308 с.
3. Геродот. *История* в 9-и кн. / Геродот. – М.; 1993, – 599 с.
4. Григорович-Барський В. Мандри по святих місцях сходу з 1723 по 1747 р. / Василь Григорович-Барський. – К., 2000. – 767 с.
5. Григорович В. И. *Очерк путешествия по Европейской Турции* / Виктор Иванович Григорович. – М., 1877. – С. 65–66.
6. Грушевський М. *Історія України-Руси* / Микола Грушевський – К. : Наукова думка, 1991.
Т. 1. – 1991. – 648 с.
7. Дмитриев-Петкович К. П. *Обзор афонских древностей* / К. П. Дмитриев-Петкович // Приложение к VI тому Записок Императорской Академии наук. – СПб., 1865. – № 4. – С. 47.

8. Кавелин Л. (архимандр.). Русский монастырь Св. Пантелеимона – Русик / Леонид Кавелин // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – Херсон, 1867. – Ч. XXIII. – С. 247–252.
9. Капустин А. Заметки поклонника Св. горы / Антонин Капустин. – К., 1864. – 47 с.
10. Леута О. І. Слов'янська мова / Олександр Іванович Леута. – К., 2007. – 255 с.
11. Тахиаос А.-Э. Н. Славянские рукописи Свято-Пантелеимонова монастыря (Русик) на Горе Афон / Антониос-Эмилиос Н. Тахиаос. – СПб. : Блиц, 2012. – 200 с.
12. Турилов А. А. Машкова Л. В. Славянские рукописи афонских обителей / А. А. Турилов, Л. В. Машкова ; под ред. А. Э. Н. Тахиаоса. – Фессалоники, 1990. – 490 с.
13. Успенский П. Первое путешествие в афонские монастыри и скиты / Порфирий Успенский. – М., 2006. – 1286 с.

Сучасні методологічні засади осмислення культурологічних концепцій

У статті обґрунтовано сутність поняття "культурологічна концепція" з позицій пізнавальної парадигми культурології. Показано досвід опрацювання концепцій культури в теорії відомого американського антрополога К. Гірца. Визначено сучасні методологічні засади, що виступають як дослідницький інструментарій у теоретичній реконструкції культурологічних концепцій.

Ключові слова: концепт, культурологічна концепція, культурологічна парадигма, форма пізнання, методологічні засади, інтерпретативний підхід.

В статье обоснована сущность понятия "культурологическая концепция" с позиций познавательной парадигмы культурологии. Показан опыт разработки концепций культуры в теории известного американского антрополога К. Гирца. Определены современные методологические основы, выступающие как исследовательский инструментарий в теоретической реконструкции культурологических концепций.

Ключевые слова: концепт, культурологическая концепция, культурологическая парадигма, форма познания, методологические основы, интерпретативный подход.

In the article the essence of the concept of "Cultural concept of cognitive paradigm from the standpoint of cultural studies. Showing experience processing concepts in cultural theory known American anthropologist K. Geertz. Defined modern methodological principles that serve as a research instruments in theoretical reconstruction of cultural concepts.

Key words: concept, cultural concept, cultural paradigm, a form of knowledge, methodological principles, interpretive approach.

В останній третині минулого сторіччя відбуваються радикальні зміни у підґрунті гуманітаристики, які визначаються як четверта глобальна наукова революція. У ході її розвитку народжується нова – постнекласична наука, провідними рисами якої є орієнтація на міждисциплінарні дослідження, об'єктом яких виступають унікальні системи, що характеризуються відкритістю, самоорганізацією та нелінійністю розвитку. Відповідно змінюються ідеали та норми наукової раціональності. З винятку на норму перетворюється принцип методологічного плюралізму, співставлення і поєднання

різних методів наукового аналізу, а не жорстке протиставлення різних дослідницьких підходів та тлумачень одного об'єкта.

Окреслені процеси виразно демонструють загальні тенденції розвитку сучасної культурологічної науки, дослідження якою такого складного феномену, як культура, обумовлює вихід за межі монодисциплінарного підходу, актуалізує використання понятійного апарату та методологічного інструментарію міждисциплінарних дослідницьких програм та комунікативних стратегій. Незважаючи на наявні ґрунтовні дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених – філософів, істориків, культурологів, мистецтвознавців (О. В. Антонюк, О. М. Астаф'єва, Ю. П. Богущкий, Є. В. Більченко, П. Е. Герчанівська, М. С. Каган, С. Б. Кримський, М. В. Попович, С. С. Неретіна, О. П. Огурцов, Т. І. Орлова, К. Е. Разлогов, В. М. Розін, А. Я. Флієр, П. В. Копнін, В. І. Шинкарук, В. М. Шейко, В. Д. Шульгіна та ін.), присвячених широкому спектру методологічних проблем культурології, актуальним залишається подальша розробка сучасного методологічного інструментарію для реконструкції функціонуючих культурологічних концепцій як теоретичних форм осмислення людини та культури.

Отже, мета статті полягає у концептуалізації методологічних засад, що виступають як дослідницький інструментарій у теоретичній реконструкції культурологічних концепцій.

З позицій термінологічного визначення поняття "культурологічна концепція" звернемося до деяких енциклопедичних видань, що демонструють різні методологічні підходи його осмислення. Так, автори-укладачі (І. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Лінецький, А. В. Шуба) наукового видання "Философский словарь" (К., 2006) [9] поняття "концепція" (від лат. *conceptus* – думка, поняття, *conceptio* – сприйняття) тлумачать як провідний задум, конструктивний принцип художнього, технічного та ін. видів діяльності; визначальний спосіб розуміння, трактовка будь-чого, основна ідея систематичного підходу, основний погляд на предмет, процес або явище; одна з форм наукового пізнання (поряд з ідеями, теоріями та ін.). Крім того, зазначається, що іноді концепцією користуються тоді, коли прагнуть висловити думку про ще неусталене знання, його гіпотетичність. Разом з тим змісту концепції як поняттю властива цілісність розуміння, єдина теоретична спрямованість. У зазначеному вимірі концепція являє собою своєрідний спосіб інтерпретації, спосіб розуміння несамоочевидних наукових висловів" [9, с. 436]. Структура наукових концепцій складається з наступних елементів: 1) зміст відповідних категорій, ідей, ідеалів, норм; 2) соціокультурні

смишли та аксіологічні висловлювання, що висвітлюють розуміння тих чи інших наукових висловлювань та суджень; 3) висловлювання, що відтворюють цілісність об'єкта знання; 4) висловлювання, що розкривають процедури втілення знань в практичну діяльність людини.

В енциклопедичному науковому виданні "Новая философская энциклопедия" (М., 2010) [5] визначення аналізованого поняття здійснено відомими російськими вченими-філософами С. С. Нерєтіною та О. П. Огурцовим. Дослідники підкреслюють належність понять "концепт" та "концепція" до філософського дискурсу. Спираючись на латинське *conception* – схоплення, поняття "концепція" визначається як "акт схоплення, розуміння та осягнення смислів в ході мовного обговорення та конфлікту інтерпретацій, або їх результат, представлений різноманіттям концептів, що не відкладаються в однозначних та загальнозначущих формах понять" [5, с. 425]. Важливим видається акцент, зроблений дослідниками на зв'язку концепції із концептом, а також із розробкою та розгортанням особистісного знання, яке на відміну від теорії не отримує завершеної дедуктивно-системної форми організації, а його елементами є не ідеальні об'єкти, аксіоми та поняття, а "концепти – стійкі смислові згущення, що виникають та функціонують в процесі діалогу та мовної комунікації" [5, с. 426].

В енциклопедичному культурологічному виданні "Культурология. Энциклопедия" (М., 2007) [4] "концепт" (лат. *conceptus* – поняття) інтерпретується як термін, який активно використовується логіками, методологами, лінгвістами, а також дослідниками гуманітарного знання, історії, філософії, культурології та ін. Попри це є очевидним, що значення, які вкладаються дослідниками у термін "концепт", можуть розходитися, а його евристичні можливості використовуються недостатньо, навіть там, де його застосування є гостро необхідним. Заслуговує на увагу твердження про те, що у когнітивних науках концепт означає основну одиницю збереження та передачі інформації, а також структуру, що віддзеркалює знання та досвід людини; оперативну змістовну одиницю пам'яті, ментального лексикона, концептуальної системи та мови мозку. "Концепт – це уявлення індивіда про смисли, "кванти" знання про реальні та уявні світи; форма обробки суб'єктивного досвіду шляхом підведення його під певні категорії та класи" [4, с. 985].

Аналізуючи спільність та відмінність підходів у трактуванні досліджуваних понять, здійснених науковцями з позицій різних наукових парадигм, слід відзначити, що однотайним серед дослідників є

розуміння концептів як ядра концепцій, які постають у множинності та незавершеності наукових форм вираження. Це підтверджується й дослідженнями представників сучасного постмодернізму (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі), у яких філософія розуміється як "творчість концептів" [6, с. 56], а, власне, самі концепти розглядаються як "дещо внутрішньо присутнє в думці, умова самої її можливості, жива категорія, елемент трансцендентного досвіду" [6, с. 11], як "фрагментарні єдності", що навчають розуміння, а не пізнання, як "архіпелаг островів" смислу [6, с. 40].

Безперечна спільність підходів демонструється дослідниками на рівні усвідомлення ролі концепцій у процесі смислового осягнення певних явищ. В цілому, з гносеологічних методологічних позицій концепція постає як форма наукового пізнання, яка є способом розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї теорії, але на відміну від теорії не отримує завершеної дедуктивно-системної форми організації та не може бути втілена у чітку логічну систему точних наукових понять. Не менш важливою ознакою концепції є можливість її вироблення на основі загальноновизнаних теорій певної наукової школи. Втім, концепція постає як спосіб розгортання особистісного знання й, відповідно, може бути представлена як авторська концепція, тим самим розкриваючи погляди певного дослідника навіть у формі гіпотетичного знання.

Відмінність інтерпретацій досліджуваних понять ґрунтується на виявленні у сучасних наукових трактовках комунікативної природи концептів та концепцій. Це не дозволяє описати їх за допомогою інтенціональної феноменології, яка робить акцент на спрямованості свідомості на річ, втім, сприяє їх подальшому осмисленню у контексті широкого спектру теорій комунікації, адже йдеться про осягнення смислів у процесі мовного обговорення, діалогу та різності інтерпретацій. Таким чином, саме комунікативний аспект може бути використаний як продуктивний чинник обґрунтування сутності поняття "культурологічна концепція".

Разом з тим методологічно важливо підкреслити можливість тлумачення концепції у вимірах особистісного знання як теоретичної форми віддзеркалення уявлень та поглядів на певний об'єкт або явище з персональної авторської позиції. Постановка проблеми саме у такому ракурсі забезпечує наявність широкого дослідницького поля, в межах якого тривалий час відбувається дослідження різноманітних за науковим спрямуванням концепцій – філософських, соціологічних, педагогічних, мистецтвознавчих тощо, представлених поглядами конкретних персоналій.

Формування поняття "культурологічна концепція" відбулося у контексті розширення культурологічного дискурсу, пов'язаного з розвитком культурної або соціальної антропології, на ґрунті якої склалися потужні культурологічні школи – північноамериканська, британська, німецька та французька. Кожна з них виробила власну методологію та методику цілісного дослідження культури і зробила вагомий внесок у формування культурології як науки.

Попри те, що досі не можна говорити про загальну концепцію культури, схарактеризуємо провідні чинники властивого сьогоденню методологічного зсуву у дослідженні культури, звертаючись до узагальнення останнього у працях видатного вченого другої половини ХХ століття Кліффорда Гірца (1926–2006) – антрополога, етнографа, теоретика культури. Дослідник став відомим як автор оригінальної концепції культури та не менш оригінального підходу до її вивчення – інтерпретативного, який увібрав у себе елементи структуралізму, герменевтики, британської аналітичної філософії, філософії символічних форм та розуміючої соціології. Розвинута на основі зазначеного підходу інтерпретативна антропологія суттєво вплинула на концептуально-термінологічний апарат філософії, історії, політології, соціології, культурології та багатьох інших гуманітарних дисциплін другої половини ХХ ст. При цьому одним із ключових аспектів концепції культури вченого став її визначальний вплив на концепцію людини.

Як й інші дослідники, Гірец припускає, що необхідно спиратися на ті підходи до осмислення культури, які мають значний евристичний потенціал. Тому, вирішуючи методологічні контроверзи в культурній антропології, вчений пропонує шукати систематичні взаємовідношення між різними явищами, а не сутнісні подоби явищ одного й того ж порядку. Для досягнення у цьому будь-якого успіху вчений вважає, що "ми повинні змінити "стратиграфічну концепцію" зв'язків між різними сторонами людського існування синтетичною, тобто такою, у якій біологічний, психологічний, соціологічний та культурні фактори могли б розглядатися як змінні в рамках єдиної системи аналізу" [1, с. 55–56]. Така інтеграція теорій та концепцій різного роду, на думку дослідника, дозволила б формулювати осмислені пропозиції, які розрізнено функціонують у різних сферах досліджень.

Розвиваючи концепцію культури та її вплив на концепцію людини в рамках інтерпретативного підходу як ключового в антропології, Гірец залучає до їх обґрунтування такі важливі методологічні прийоми, притаманні і процесу культурологічного пізнання, як

системний аналіз культури, насичений опис, емпатія, звертається до положень герменевтики, феноменології, семіотики, символічної філософії тощо. Забезпечення такого рівня міждисциплінарності дає підстави для твердження про культурологічний характер концепції людини К. Гірца та визнання її як культурологічно-антропологічної.

На сучасному етапі розвитку гуманітарних знань з їх поглибленою інтегрованістю та комунікативністю важливим стає визначення сутнісних ознак, що відрізняють культурологічну концепцію від філософської або концепції філософії культури тощо. У цьому зв'язку скористаємося думкою авторів праці "Філософія культури" (М., 1998) [8], у якій йдеться про можливості відмежування, перш за все, проблемного поля філософії культури та культурології на основі виявлення специфічних підходів до досліджуваного феномену – культури. Виходячи з цієї логіки, автори пропонують розглядати спектр проблем філософії культури, що окреслюються відношенням культури у її цілісності до таких форм буття, як природа, суспільство, людина. Натомість спрямованість культурологічного знання на конкретні феномени культури – етнічні, історичні, соціальні, професійні тощо, тим самим окреслюючи для нього й відповідну сферу пізнання – етнографічну, соціологічну, семіотичну, історичну, мистецтвознавчу тощо. При цьому суб'єктно-ціннісна позиція, очищена від об'єктно-пізнавальної, надає культурологічним розмислам художньої форми втілення [8, с. 7].

Становлення культурології як науки, що відбувається на основі загальнонаукових принципів пізнання, уможливорює розгляд культурологічної концепції або парадигми як цілісної системи теоретичних та методологічних положень, сформованих на різних етапах становлення наукового знання про культуру, які демонструють значущі наукові константи, актуальні для розвитку культурології як науки про культуру у сукупності її історичних форм. Разом з тим будь-яка авторська концепція культури, або цілий напрям, що акумулює спільні моделі поглядів представників наукової думки, спрямованих на впорядкування емпіричних даних та пояснення культурних фактів, постають як форми теоретичного пізнання людиною функціонування та розвитку культури. Залучені до певного історичного контексту, вони як втілення людської думки формують різноманіття життєвих смислів та загальнолюдських цінностей, генерують домінантні основи людського існування – смисли, ідеї, ідеали, норми тощо. З огляду на це культурологічні концепції можуть бути визначені як культурні феномени, що стають

невід'ємною складовою процесів породження, функціонування, трансляції змістів та смислів культури.

Визначаючи сутність культурологічних концепцій як форм наукового пізнання культури, враховуючи їх гносеологічне значення, слід зауважити, що культурологія як наука принципово відрізняється від усіх інших наук, адже як гуманітарна дисципліна не обмежується вивченням лише культури у сукупності її цілісних історичних форм, а виходить на творця культури – конкретного індивіда. Оскільки культура постає як сфера реалізації людської творчості та свободи, що є основою для різноманіття культур та форм культурного розвитку, які виявляються перед кожним наступним поколінням у вигляді сформованих культурних зразків, то таким чином створюється надіндивідуальна логіка культури, яка не залежить від волі окремої людини, втім здатна визначати думки та почуття багатьох людей.

Як зауважує російський вчений А. А. Радугін, нові смислові основи створюються індивідуальною творчістю, вони народжуються у глибинах людської суб'єктивності. Втім, щоб народилася нова культура, необхідно, щоби ці смисли були закріплені у символічних формах як зразок та стали смисловими домінантами [2]. Їх створення відбувається у різних соціокультурних сферах – матеріальних та духовних, втім, неодмінно все це створюється людиною. Саме цим пояснюється потреба дослідження означеного феномену культурологічною наукою. Таким чином, людина як суб'єкт соціально-історичної діяльності, творець та одночасно продукт культури постає як об'єкт культурологічного дослідження. Не менш суттєвим аспектом вивчення є визначення основ, структури та сенсу власне людського існування, а також аналізу сутності та типології людської особистості, творчих можливостей людини та умов, що визначають її поведінку. "Проблема людини в культурології являє собою особливу точку зору на її предмет – культуру: досліджувані культурологією образи людини – слово культури, сказане нею самою про себе і досить складно зашифроване, а тому вимагає особливої герменевтичної роботи" [3, с. 931].

Втім, слід зауважити, що незважаючи на природний інтерес культурології до феномену людини, її підходи суттєво відрізняються від підходів антропології (у всіх її варіантах), філософії, психології, соціології, історії, етнографії та інших наук, хоч і спирається на їх принципи та досягнення. Культурологія з її пріоритетним міждисциплінарним підходом ставить за мету не просто систематизувати історично та культурно обумовлені образи людини й тим самим

створити певну антропологічну схему з претензіями на її завершеність та досконалість, а виявити умови, за яких створюються історично змінні образи людини та механізми їх взаємозв'язку із культурою в цілому, а також з її різноманітними аспектами. Відтак, одним з основних для культурології постає питання про те, якими типами культури визначається та стають необхідними ті чи інші образи та поняття людини, з яких причин відбувається перехід від одних образів та понять людини до інших, а також: у яких культурах та за яких умов можливе їх вільне конструювання для того, щоб перетворити ці образи та поняття на джерело прогнозованих змін культури, яка їх створила.

Шляхом до розв'язання окресленого кола завдань має стати звернення до культурологічних концепцій, сформованих видатними мислителями вітчизняної та європейської думки, чиї ідеї у свій час не отримали відповідної оцінки та визнання як "культурологічні", оскільки культурологічний дискурс не отримав у той час самостійного статусу. Тепер сформована культурологічна наука дозволяє прочитати спадщину багатьох мислителів минулого відповідно до культурологічної стратегії і при цьому виявити спектр ідей та концептуальних побудов, що органічно вписуються у проблемне поле культурології, часом не помічених або недостатньо оцінених сучасниками. Таким чином, факт самовизначення культурології як науки сприяє диференційованому опануванню спадщини гуманітарної думки та маркуванню певних концепцій тих чи інших авторів як культурологічних. Разом з тим слід врахувати, що культурологічне знання у загальному вигляді не вкладається у суто теоретичний дискурс, властивий для науки в цілому й не може характеризуватися одним лише атрибутом науковості. Йому притаманна і філософічність, і художність та широка варіативна асоціативність.

З огляду на це джерелом аналізу культурологічних концепцій можуть бути тексти культурологічного змісту – від вчених трактатів та конкретних емпіричних досліджень до жанрів есеїстики філософсько-публіцистичного або художньо-асоціативного характеру, поетичні твори тощо. І цей доволі широкий спектр текстів, незалежно від ступеня їх науковості та аргументованості, можна вважати зразками культурологічної думки, основу якої складають концептуальні погляди її представників. Крім того, широке різноманіття культурологічних концепцій обумовлено наявністю у сфері культури значної кількості проблем, можливістю виявлення різних сторін та граней культури, що стали предметом дослідження, а також динаміки самого культурно-історичного процесу, у якому ті чи інші

теорії старіють та поступаються місцем новим, які відповідають характеру змінюваної епохи.

Отже, для осмислення культурологічних концепцій критерієм науковості може стати принцип відкритості, тобто визнання безкінечності інтерпретацій, коли кожен висновок, за визначенням, не кінцевий і не може стати істиною в останній інстанції. Завданням дослідника, у такому разі, виступає не пошук "істинного знання" про об'єкт свого дослідження, а систематизація різних точок зору, які відбивають його складність та багатоманітність, сприяючи, таким чином, його глибшому розумінню. При цьому власна позиція дослідника обирається рефлексивно, за умов усвідомлення відносності прийнятого варіанта інтерпретації. Інакше кажучи, сила та стійкість світогляду дослідника – це сильна усвідомлена позиція, котра рішуче вступає у діалог з іншими позиціями.

З окреслених положень випливає, що, хоча перехід від неklasичної до постнеklasичної наукової парадигми і визначають як "наукову революцію", нова культурологічна парадигма не відкидає однозначно методологічні принципи, теоретичні напрацювання та дослідницький інструментарій попередніх етапів розвитку гуманітаристики, а здійснює переосмислення їх значення під кутом зору специфіки підвалин нової наукової парадигми та нових поглядів на принципи наукової раціональності.

Література

1. Гирц К. Интерпретация культур / К. Гирц. – М. : РОССПЭН, 2004. – 560 с.
2. Культурология : учеб. пособие / сост. и отв. ред. А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001. – 304 с.
3. Культурология : энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. и авт. проекта С. Я. Левит. – М. : РОССПЭН, 2007.
Т. 1. – 2007. – 1392 с.
4. Культурология : энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. и авт. проекта С. Я. Левит. – М. : РОССПЭН, 2007.
Т. 2. – 2007. – 1184 с.
5. Новая философская энциклопедия / ред. совет: В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, А. П. Огурцов и др. – М. : Мысль, 2010. – 744 с.
6. Орлова Т. I. Эстетика синтезу: категорії, універсалії, парадигми в контексті художньої творчості / Т. I. Орлова. – К. : Абрис, 2002. – 160 с.
7. Розин В. М. Культурология : учебник / В. М. Розин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Гардарики, 2003. – 462 с.

8. Философия культуры. Становление и развитие. – СПб. : Лань, 1998. – 448 с.

9. Философский словарь / авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий и др. – К. : А. С. К., 2006. – 1056 с.

10. Философский словарь: разъяснение филос. категорий, понятий, терминов. Описание осн. филос. направлений, философов от античности до современности. Целостный взгляд на философию / И. В. Андрущенко и др. (авт.-сост.). – К. : А. С. К., 2006. – 1053 с.

**Етнічні мотиви в костюмах
Л. Семикіної "Поліська легенда"
(спроба теоретико-методологічного аналізу)**

Основною темою даного дослідження є теоретико-методологічний аналіз серії костюмів Л. Семикіної під назвою "Поліська легенда" (1992–96 рр.) та визначення ролі творчих розробок художниці в галузі дизайну одягу, який розглядається автором як результат художньо-стильової еволюції давньоруського княжого строю. Комплексний підхід до вивчення цього питання дозволив виявити особливості і характер формальних прийомів, властивих її художній манері.

Ключові слова: символіка образу, теоретико-методологічний аналіз, етнічні мотиви, конструктивні особливості, стилізація, міфопоетика, семантика.

Темой данной статьи является теоретико-методологический анализ этнических мотивов в дизайнерских моделях Л. Семикиной под названием "Полесская легенда" (1992–96 гг.). Основным направлением исследования является определение роли творческих разработок художницы в области дизайна одежды, который рассматривается автором как результат художественно-стилевой эволюции древнерусского княжеского строя. Комплексный подход к изучению этого вопроса позволил выявить особенности и характер формальных приемов, свойственных ее художественной манере.

Ключевые слова: символика образа, теоретико-методологический анализ, этнические мотивы, конструктивные особенности, стилизация, мифопоэтика, семантика.

This article is the result of an art research on the author series of costumes by the artist L. Semykina in design models called "Woodland Legend" (1992–96). The main focus of this study is semantics of mytho-poetic reconstructions costumes, performed by the author in 1960–1990. The problem of design, plastic and color solution synthesis is also raised, where L. Semykina acts in the role of theorist, artist, designer, constructor. Author's interpretation of the sacred, aesthetic and functional objectives of a costume was, in fact, the plastic embodiment of spiritual creed by the artist.

Key words: symbols image, theoretical and methodological analysis, ethnic motifs, design features, styling, poetics, semantics.

Одним з важливих аспектів розробок сучасного одягу з елементами етнічних мотивів є глибоке і ґрунтовне вивчення досягнень

провідних українських митців, що працювали в цьому напрямку в другій половині ХХ ст. Тема є актуальною для поглибленого теоретико-методологічного аналізу проблем сучасного конструювання одягу, пошуків його художньо-пластичного рішення. Дане дослідження присвячене використанню етнічних мотивів в авторській серії костюмів художниці Людмили Миколаївни Семикіної, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка, живописця, графіка і дизайнера одягу. Завдяки самобутності її творчого методу ми маємо можливість проаналізувати оригінальні зразки строїв на історичну тематику.

Останні наукові дослідження проблем інтеграції історико-культурного доробку в галузі дизайну одягу охоплюють широкий спектр напрямків і свідчать про те, що така постановка проблеми на сьогоднішній день є актуальною. Серед найбільш ґрунтовних праць, присвячених теоретико-методологічному аналізу конструювання одягу, а також методики оцінки моделей колекцій сучасного одягу з точки зору їх художньо-естетичних, утилітарних і соціальних критеріїв, варто відзначити праці І. А. Гардабхадзе [6], в яких висвітлено комплексні проблеми і тенденції у дизайні одягу. В проблемі вивчення інтеграції етнічних мотивів в сучасних розробках одягу значним внеском є праці З. О. Васіної "Український літопис вбрання" [4; 5]; З. Тканко, О. Коровицький "Моделювання костюма в Україні ХХ століття" [9].

Розглянути особливості творчого методу художниці Л. Семикіної в контексті новаторських тенденцій і композиційно-колористичних інновацій в розробці костюма; провести теоретико-методологічний аналіз авторської колекції костюмів "Поліська легенда" (1992–96 рр.) задля визначення культурно-історичних і семантичних зв'язків; виявити стилістичні особливості етнічних мотивів у дизайнерських розробках одягу Л. Семикіної.

Теоретичний аспект комплексного аналізу серії строїв "Поліська легенда" (1992–96 рр.) розкриває проблему синтезу сучасних інноваційних технологій в галузі одягу і спробу переосмислення ролі костюма як найважливішого засобу не тільки передачі культурної традиції, а й міфологічного осмислення буття. Методологічний аспект дослідження творчого доробку художниці Л. Семикіної розгортає широку панораму можливостей вивчення етноісторичних символіки і оздоблення одягу, семантичну ієрархію створених нею образів. Теоретико-методологічний аналіз серії костюмів під назвою "Поліська легенда" Л. Семикіної – важливий аспект вивчення її художньо-проектної діяльності. На прикладі її творчості ми маємо

можливість простежити генезу і розвиток традиційних форм моделювання одягу на сучасному етапі, з використання елементів етноісторичного походження певних форм і символів.

Авторські розробки художниці, представлені в серії "Поліська легенда", є результатом синтезу численних культурних вражень, що перевтілювались в авторську трактовку художньо-стильової еволюції костюма. В інтерпретаціях Л. Семикіної одяг, виконаний відповідно до культурних традицій слов'янських племен, що мешкали на території Полісся, і декорований відповідно традиційними сакральними символами, був пластичним відтворенням складного знаково-символічного комплексу, який синтезував історичну динаміку розвитку традиційних форм одягу, що мали безпосередній зв'язок з формами князівських строїв часів Київської Русі.

На підставі археологічних розкопок стало можливим не тільки вивчення побуту цих племен, але й історичні реконструкції одягу тієї епохи. "Колиска древлян – Полісся – зберегло традиційну культуру до останніх десятиліть. Суворе поліська природа, життя поліщуків відтворили неповторні звичаї, одяг, пісні... Зібрані під час етнографічних експедицій відомості переконливо свідчать про загальноукраїнський характер культури Київського Полісся, а також про законсервування у цій культурі праслов'янських, древлянських елементів.." [8, с. 65]. Так само, як етнічний одяг племен, що мешкали на території Полісся, авторські строї Л. Семикіної ("Князь-Тетерів", "Князь-дерево", "Тетерівна") здебільшого виконані з натуральних тканин, частіше з цупкого сірого сукна, рясно прикрашеного аплікацією, яка своїм графічним абрисом нагадує древні письмена і символи.

Назви строїв викликають асоціації з культурою Київської Русі, в якій елітарний сегмент суспільства асоціювався зі словом "князь". Строї Л. Семикіної мають багато спільного не тільки з традиційним одягом племен, що мешкали на території Полісся. Вони ідентичні за формою і засобами моделювання пластичної форми з історичними спробами реконструкцій давньоруського одягу: мають ідентичну викрійку, в основу якої покладено довге вбрання з широкими рукавами, а також елементи декоративного оздоблення. В силуеті строю "Князь Тетерів" домінує вертикаль як основа Всесвіту. Монументальність образу підкреслена лаконічною чіткістю ліній, пластикою витягнутих форм. В даному костюмі синтетично поєдналися елементи князівських строїв Київської Русі – рукава у формі лат, округлий шолом, прикрашений по периметру металевими квадрат-

ними елементами. Але широкий пояс, розкішно оздоблений рослинним орнаментом, є наслідком художньо-стильової еволюції традиційного народного костюма, де він був одним з обов'язкових елементів повсякденного чоловічого одягу. Головні убори також мають прямі аналоги з давньоруськими шоломами, які, в свою чергу, мали походження від скіфо-сарматського і візантійського одягу. Л. Семикіна в дизайнерських розробках головних уборів, за аналогією з традиційними формами одягу слов'янських племен, об'єднує практичність і естетику, утилітарність і символізм. Головний убір строю "Князь-дерево" виконаний у формі круглої високої шапки і оздоблений тканиною, що спадає на плечі широкими зборками.

Еволюцію розвитку пластичної форми в розробках художниці можна проаналізувати в процесі співставлення графічних ескізів, виконаних у процесі роботи, з остаточним втіленням творчого задуму. В ескізованому варіанті чітко сформульована ідея вертикалі, яку увінчано головним убором шоломоподібної форми. Орнаментальний декор в малюнках майже відсутній, проте в реальних, втілених костюмах він грає і пластичну, і символічну, і орнаментальну функцію. Методологічний аналіз дає можливість відстежити створення отологічної концепції кожної моделі, її семантичну ієрархію. Для орнаментального оздоблення строїв художницею використані матеріали, подібні тим, які використовувалися або могли бути використані при створенні давньоруського, поліського, а також скіфо-сарматського одягу: сукно, фетр, дерево, метал, шкіра. Цим речам притаманна яскраво виражена декоративність завдяки оздобленню золотими і срібними елементами, з яких складено орнаментально-пластичне декорування її одягу. Геометричний орнамент, яким оздоблено строї, художниця трактує як універсальний код передачі сакральної інформації, важливої для розуміння культурних і релігійних понять даного етносу. Методологічний аналіз авторських моделей Л. Семикіної дає можливість простежувати художньо-стильову еволюцію форм одягу, яка в її інтерпретації часто нагадує старовинну легенду, розказану мовою пластики, кольору і лінії. Яскравим прикладом такої інтерпретації є оздоблення костюма "Князь Тетерів", виконане в техніці аплікації на тканині.

Всі складові елементи даної композиції є символічною ритуальною містерією. Рослинна пластика, присутня в абстрактних орнаментах, виглядає як скульптурне різьблення на монохромному тлі сірої тканини. В образно-пластичному синтезі цих строїв міф і реальність нерозривно переплетені з історією слов'янської культури. Наприклад, в орнаментальному оздобленні костюмів "Князь-

дерево" і "Тетерівна" органічно поєдналися пластичний реалізм і абстрактна стилізація. Художниця зображує рослинне мереживо у складних переплетіннях, підкреслюючи внутрішній динамізм і напругу, при цьому рослинний декор в орнаментальному оздобленні прочитується і як виразна абстрактна форма.

Доречною буде паралель між міфологічно-сакральною функцією орнаменту і його пластично-візуальним еквівалентом. Одяг як обов'язковий предмет побуту народився з тих же джерел, що і вербальний міф, оскільки саме міфологічною була свідомість людини в момент виникнення матеріальної культури. Костюм як один з перших етнічних артефактів теж був матеріальним аналогом світу, відповідним рівню світогляду соціуму. Л. Семикіна як дизайнер одягу йде шляхом демонстративної символізації, досягаючи при цьому різноманітності орнаментики. Художниця трансформує власне емоційне сприйняття образу у вигляді орнаментального рішення сюжету. Важливим фактором в теоретико-методологічному аналізі робіт Л. Семикіної є семантичне значення створених художницею образів. Вони розкриваються в її роботі з площиною, поділеною на геометричні сегменти. Кожен з них, в свою чергу, несе змістове та символічне навантаження. Орнаментальне рішення образу має декоративні елементи у вигляді солярних символів.

Інакше кажучи, в декорі цього костюма основна семантична роль відведена найдавнішим неолітичним символам, які споконвіку виконували в культурі етносу слов'янських і скіфо-сарматських народів, з культури яких, на думку Л. Семикіної, народжувалась традиція національного українського вбрання. У даному контексті авторські строї із серії "Поліська легенда" є квінтесенцією світосприйняття художниці, що об'єднує конкретність пластичного образу, тотожність понять минулого і сьогодення, системність у передачі рослинних форм, що символізують циклічність буття. Семантичне наповнення костюмів "Тетерівна", "Тур", "Князь Тетерів" і "Князь-дерево" трактовано художницею як оберіг і духовний гарант безперервності життєвого циклу.

В контексті проблеми аналізу етнічної морфології одягу роботи Л. Семикіної – це спроба духовного відтворення конструктивно-сакральної функції костюма з послідовним відображенням дизайнерської ідеї в матеріалі. Художниця пропонує трактування костюму як полісемантичного образу, що безпосередньо може впливати на світосприйняття людини. І, безумовно, у вигляді висновку важливо підкреслити концептуальний характер кожного окремого

строю, який є прикладом естетичної виразності художнього образу в сучасному культурному просторі.

Література

1. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.
2. Буткевич Л. М. История орнамента : учеб. пособие / Л. М. Буткевич. – М. : Гуманит. изд. центр "Владос", 2005. – 265 с., 8 с. ил. ил.
3. Ваганян Г. Каменная летопись цивилизации [Электронный ресурс] / Г. Ваганян. – Ереван, 1993. – Режим доступа. <http://www.iatp.am>). – Назва з екрана.
4. Васіна З. О. Український літопис вбрання : Книга-альбом / З. О. Васіна. – К. : Мистецтво, 2003. – Текстівки, англ., рос.
Т. 1: 11000 років до н. е. – XIII ст. от н. е. : науково-художні реконструкції. – 448 с.: іл..
5. Васіна З. О. Український літопис вбрання : книга-альбом. – К. : Мистецтво, 2006. – Текстівки, англ., рос.
Т. 2: XIII – початок XX ст. : науково-художні реконструкції. – 448 с. : іл.
6. Гардабхадзе І. А. Особливості системного підходу до вирішення актуальних проблем дизайну одягу / І. А. Гардабхадзе // Вісник ХДАДМ. – Х., 2012. – Вип. 15. – С. 7–10.
7. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 511 с. : ил.
8. Семікіна Л. Високий замок : каталог / Л. Семікіна. – К. : Видавництво "Задумливий страус", 1996. – 110 стр. : іл.
9. Тканко З. Моделювання костюма в Україні XX століття : навч. посіб. / З. Тканко, О. Коровицький. – Львів : Брати Сиротинські і К, 2000. – 96 с. : іл.

**Загальноосвітня школа Києва та Київщини
в умовах десталінізації (1953–1959 рр.)**

У статті висвітлюються проблеми шкільної освіти в Україні 1950-х рр.: охарактеризовано кадрове забезпечення, виплата заробітної платні, забезпечення паливом, подолання двозмінності та інше.

Ключові слова: школа, освіта, вчителі, кадрове забезпечення, курси підвищення кваліфікації.

В статье освещаются проблемы школьного образования в Украине 1950-х гг.: охарактеризованы кадровое обеспечение, выплата заработной платы, обеспечение топливом, преодоления двухсменности и прочее.

Ключевые слова: школа, образование, учителя, кадровое обеспечение, курсы повышения квалификации.

In this article the problems of school education are highlighted in Ukraine 1950 y.: the staffing is characterized, wage payment, fuel supply, the work in two shifts overcoming and so on.

Key words: school, education, teachers, staffing, training courses.

Пожавлення в сфері суспільного й культурного життя, смерть Сталіна – це переломні події на початку 1950-х років в історії Радянського Союзу, й УРСР в тому числі. Всі ці процеси: відхід від тоталітарної системи, спроби лібералізації суспільно-політичного життя – безпосередньо впливали на функціонування загально-освітньої школи як освітнього інституту в УРСР.

Прийшовши до влади, починаючи реформи, М. Хрущов не обминув народної освіти. Зросла кількість спеціалістів із вищою освітою.

Але на середину 1950-х років в республіці шкільна мережа не задовольняла наявних потреб. 16 тис. шкіл республіки (33,2 % від їх загальної кількості), в яких навчалося 1,67 млн дітей, змушені були організовувати заняття в дві, а чимало шкіл – навіть у три зміни. Значна кількість цих закладів, особливо в сільській місцевості, а також у робітничих селищах, розміщувалася в мало пристосованих для занять приміщеннях. Говорячи про шкільну систему освіти Києва та Київщини, варто зазначити, що уже на початок 1950-х років майже усі діти шкільного віку були охоплені обов'язковим

семирічним навчанням. Можна стверджувати, що до 1953 року в Києві утвердилося семирічне навчання дітей. І з цього року поступово починає вводитись загальна десятирічна освіта. Але введення загальної десятирічної освіти гальмувалося дією постанови РНК СРСР від 2 жовтня 1940 р. "Про встановлення оплати навчання в старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах СРСР та про зміну порядку призначення стипендій". Згідно з Постановою плата в містах та селах становила 150 крб на рік. Якщо в київських школах, містах і містечках області зростає чисельність учнів у 8–10 класах, то для більшості сільського населення це було суттєвим навантаженням на родинний бюджет, і, як наслідок, навчання переважної частини сільських дітей припинялось на сьомому класі. Значна кількість дітей шкільного віку в сільській місцевості області через відсутність одягу, взуття, важкі соціальні умови проживання не ходила до школи, змушена була працювати. Школи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах, обладнанні.

В Києві в цей час закладались умови для переходу в перспективі на десятирічну освіту. Учням початкових, семирічних і середніх шкіл, які мешкали у віддалених районах, було організоване перевезення згідно з встановленими маршрутами з пільговою ціною з видачею місячних шкільних проїзних квитків вартістю 15 крб [5, арк. 22]. Варто зазначити, що в сільській місцевості, навіть в Київській області, цього не було. Школярі вимушені були кожний день долати по декілька кілометрів до школи.

Згідно з архівними даними, уже на початку 1950-х років в Києві працювало 113 середніх шкіл [3, арк. 71], а в області 273 відповідно [4, арк. 80].

Для комплексного впровадження десятирічної освіти проводилась реорганізація шкіл: початкові школи стають семирічними, а семирічні перетворюються на середні [8, арк. 105]. Відкриваються нові школи. Серед нововідкритих слід назвати середню школу № 43 Залізничного району, початкову школу № 93 Подільського району [8, арк. 105].

В сільській місцевості з середніми школами справа була гіршою.

Згідно з народногосподарським планом в Київській області для впровадження десятирічної освіти передбачалось збільшення числа середніх і зменшення семирічних шкіл (табл. 1) [11, арк. 3]:

Таблиця 1

Навчальні роки	Кількість шкіл		
	Початкових	Семирічних	Середніх
1953–1954	373	570	246
1954–1955	372	557	261

Згідно з офіційною статистикою, аналізуючи матеріально-технічну базу шкільної освіти в Києві та області, ми можемо стверджувати, що вона розвивалася досить успішно. Однак навіть у Києві не могла забезпечити кількісну потребу учнів у класних приміщеннях. У середині 1950-х років чимало шкіл заняття проводили у дві, а то й у три зміни, що негативно відбивалося на здоров'ї дітей та вчителів. Особливо багато таких освітніх установ було у Кагановицькому районі – школи № 15, 59, 37 [11, арк. 3].

Через брак фінансування будівництва нових шкільних приміщень, недбале ставлення влади до вирішення цієї нагальної проблеми в Київській області подолання двозмінності проходило дуже повільно. Так, наприклад, в 1953–1954 навчальному році в Київській області в другу зміну навчання проводилось (табл. 2) [9, арк. 114 зв.]:

Таблиця 2

Назва районів	Змінність навчання в 1952–1953 н. р.		Змінність навчання в 1953–1954 н. р.	
	Кількість класів	учнів	Кількість класів	учнів
Бориспільський	66	2204	70	2549
Бородянський	25	852	22	742
Гребінківській	36	1316	44	1576

Аналізуючи архівні матеріали, ми можемо стверджувати, що в 1955–1956 навчальному році ситуація із подоланням двозмінності не покращилась. Про це свідчить план розгортання шкільної мережі Київської області: три класи Іванківської семирічної школи Кагарлицького району, 6 класів Антонівської середньої школи Сквирського району та 4 класи Маловільшанської семирічної школи Обухівського району – навчання проводили в другій зміні [15, арк. 93 зв]. Це свідчить про те, що проблема нестачі шкільних приміщень, навіть через 10 років після закінчення війни, стояла дуже гостро, особливо в сільських школах. Це питання щороку розглядалось на учительських з'їздах, які проводились двічі на рік, в січні та серпні місяці. Але реальні кроки для розв'язання цього питання не були зроблені. Приймались правильні рішення, давались численні вказівки та розпорядження, які зазвичай так і не виконувались.

Однією з причин двозмінного навчання була нестача учительських кадрів.

Якщо в 1952–1953 навчальному році в Києві і області працювало 1897 шкіл, у яких навчалось близько 554 тис. [6, арк. 6], то в 1956–1957 навчальному році в школах Києва та Київщини навчалось понад 600 тис. осіб [16, арк. 15].

Важливим завданням було забезпечення загальноосвітніх шкіл учительськими кадрами. Хоча за перше післявоєнне десятиліття в Києві і області значно зросла кількість учителів з вищою освітою, але цього було недостатньо.

Планом підготовки учителів для семирічних і середніх шкіл УРСР на 1949–1955 навчальні роки передбачалося підготувати 13,9 тис. осіб [1, арк. 4]. (табл. 3).

Таблиця 3

Навчальний заклад	Кількість осіб (тис.)
Педагогічними вузами	12,0
Навчальними закладами інших систем	1,1
Курсами	0,8
Всього	13,9

Але це не вирішувало всіх питань, оскільки реальна потреба складала 16,6 тис. чол. Різниця в 2,7 тисяч вчителів залишалася вакантною.

Педагогічні виші на той час, за умови збереження в них межі прийому студентів на рівні 1949 р. могли дати наступну кількість молодих вчителів (в тис. чол.) (табл. 4) [2, арк. 7].

Таблиця 4

	1953	1954	1955
Для 5–7 кл. (випускники учительських інститутів)	5,3	5,3	5,3
Для 8–10 кл. (випускники педагогічних інститутів і університетів)	4,0	4,0	4,0
Всього	9,3	9,3	9,3

Такої кількості випускників було недостатньо. Тільки в Київській області некомплект вчителів тільки для 8–10 класів складав: в Обухівському районі – 20 осіб, в Березанському – 17, в Таращанському – 15 осіб відповідно [10, арк. 115].

І хоча в 1954–1955 навчальному році найбільше випускників вишів прийшло в школи Ставищенського (30 осіб), Володарського (24 особи), Обухівського (28 осіб), Тетіївського (32 особи) [13, арк. 17] районів, проблема учительських кадрів не була повністю вирішена.

Щоб подолати нестачу кваліфікованих педагогічних кадрів, із кожним роком збільшувався прийом до педагогічних вишів. Розширювалася заочна педагогічна освіта. Важливе значення для подальшого покращення складу вчительських кадрів мало те, що з 1955 р. перед історичними, філологічними, біологічними, хімічними і фізико-математичними факультетами університетів було поставлено завдання готувати висококваліфікованих спеціалістів для шкіл.

В школах Київської області працювало 14177 вчителів [12, арк. 16], з них згідно з Річним звітом про роботу шкіл Київського облВНО за 1954–1955 навчальний рік за освітою вчителі області характеризувалися (табл. 5) [13, арк. 17]:

Таблиця 5

Тип освіти	Кількість вчителів
Вища	3170
Незакінчена вища	3979
Середня педагогічна	6434
Загальна середня	751
Незакінчена середня	843

Загальну середню і незакінчену середню освіту мали лише викладачі фізичного виховання, креслення, співів.

Водночас з вищезазначеного зрозуміло, що склалася скрутна ситуація з забезпеченістю вчительськими кадрами і в масштабах республіки в цілому. Ось чому тільки в Київській області 94 вчителі [7, арк. 38] змушені були працювати на півтори ставки і вести різні за віковою ознакою класи.

Обласний відділ народної освіти та обласний інститут удосконалення вчителів в 1954–1955 навчальному році провели значну роботу з підвищення кваліфікації вчителів шкіл області. Велику увагу в цей час приділяли підвищенню кваліфікації вчителів. Відбулося 29 семінарів, якими було охоплено 864 учителі [14, арк. 18] та працівників органів народної освіти. Плани семінарів були складені таким чином, щоб розглянути й обговорити питання методичної й педагогічної тематики.

Влітку 1955 року в м. Києві, м. Ржищеві на місячних курсах було перепідготовлено 736 учителів 1–10 класів [14, арк. 18], що дозволило частково вирішити проблему вчительських кадрів на місцях.

Але у зв'язку з переходом на десятирічну освіту, відповідно до даних річного звіту про роботу шкіл Київського облВНО в 1954–1955 навчальному році, ми спостерігаємо і зворотну картину, коли відбувалось скорочення вчительських кадрів. Архівні дані свідчать,

тільки в школах Київської області було скорочено 658 учителів [12, арк. 16]. Під скорочення потрапили вчителі, які не мали відповідної педагогічної освіти й не бажали навчатись, а також скорочено 699 вчителів [12, арк. 16] 5–7 класів в зв'язку зі скороченням цих класів через брак учнів.

Отже, становище загальноосвітньої школи Києва та Київщини відбивало ті тенденції, які були притаманні УРСР й Києву та Київщині зокрема. Аналіз документів свідчить, що низка реформ у системі шкільної освіти не дали бажаного результату. Численні постанови й розпорядження не виконувались. Невирішені проблеми залишались, переходячи в новий навчальний рік.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО), ф.166, оп. 15, од. зб. 575, арк. 4.
2. ЦДАВО, ф. 166, оп. 15, од. зб. 575, арк. 7.
3. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 936, арк. 71.
4. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 936, арк. 80.
5. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 1232, арк. 22.
6. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 1262, арк. 6.
7. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 1267, арк. 38.
8. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 1267, арк. 105.
9. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 1528, арк. 114 зв.
10. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 1528, арк. 115.
11. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 1731, арк. 3.
12. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 1731, арк. 16.
13. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 1731, арк. 17.
14. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 1731, арк. 18.
15. ЦДАВО, ф. 166, 166, оп. 15, од. зб. 1912, арк. 93 зв; 151 зв; 122 зв.
16. ЦДАВО, ф.166, 166, оп. 15, од. зб. 2048, арк. 15.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань, ф. 166, 1, оп. 73, од. зб. 682, арк. 97.

Хорова культура України 60–80-х рр. XX ст. Репертуар. Концертна діяльність. Вплив на сучасність

У статті йдеться мова про професійну хорова культуру 60–80-х рр. XX ст. Наголошується на виключних позиціях формування виконавської практики характерної для вказаного періоду. Яскраво представлені репертуар, концертна діяльність хорового мистецтва України другої половини XX ст., провідна композиторська школа вказаного періоду.

Ключові слова: хорове мистецтво, хорове виконавство, репертуар, концертна діяльність, композиторська практика.

В статье речь идет о профессиональной хоровой культуре 60–80-х гг. XX в. Указывается на исключительную позицию формирования исполнительской практики, характерной для указанного периода. Ярко представлен репертуар, концертная деятельность хорового искусства Украины второй половины XX в., ведущая композиторская школа указанного периода.

Ключевые слова: хоровое искусство, хоровое исполнительство, репертуар, концертная деятельность, композиторская практика.

In this article we are talking about professional choral music 60–80 years XX century. There are those of the formation of performance practice characteristic of the period. Bright presented repertoire and concert activity of choral art Ukraine in the second half of XX century. Also featuring a leading school of composers of this period.

Key words: choral art, choral singing, repertoire, concert activities, composer practice.

На сучасному етапі розвитку українського хорового мистецтва нагальною потребою сучасної науки, історії, мистецтва та культури є дослідження хорової творчості України другої половини XX ст. Важливими напрямками роботи є репертуар, концертна діяльність та впливи хорової творчості другої половини XX ст. Отже, тема даного дослідження є актуальною і потребує ґрунтового дослідження.

Об'єктом праці є українська хорова творчість.

Предмет – репертуарне наповнення, концертна діяльність та впливи професійного хорового мистецтва 60–80-х рр. XX ст. на сучасність.

Метою дослідження є характеристика українських хорових традицій 60–80-х рр. XX ст. та зв'язок із сучасністю.

Хорове виконавство другої половини ХХ ст., зокрема 60–80-х рр. – особливе, бо це період посттоталітарної музичної культури, коли відбувся, "широкий прорив на всіх фронтах": композиторському, хоровому, виконавському й естетично-культурному, коли формувалася національний образ хорової культури вже новітнього часу, яка пройшла важкі випробування. Варто визначити ці десятиліття як певний епіцентр поштовху трансформації цінностей музичної культури, який відбувся в національній культурі. Важливо зазначити, що культура лише тоді трансформує, транслює цінності, коли вона сприймає і бачить їх у просторі аксіології, тобто в просторі ціннісних вимірів. Збереження аксіології цінностей "батьки", "земля", "віра", "товариство" і "діло" проектується на той концепт, який ми зовемо "хор", і зберігає все, що зветься "хорова культура" України на будь-якому етапі її розвитку. Нас цікавлять ті цінності хорової культури, які були втрачені саме в тоталітарні часи, і повертаються в хор не раптово, не зненацька. Вони існували завжди, але на периферії, в діаспорі, в "ембріональному" стані, часто спотворені і відредаговані рамками соцреалізму. Але водночас вони так чи інакше впливали на хорову культуру України і Києва зокрема.

Можна сказати, що найскладніше за все займатися музичною герменевтикою в мікроінтервалах у межах достатньо жорстко відведеного хронометражу трьох десятиліть, але ці межі є благодатними. Вони показують радикальність змін, ті трансформації, що відбувалися у хоровій культурі, свідчать про зміну образу бачення і настанов не лише виконавців, хормейстерів, а митців загалом, людей, котрі займаються хоровою творчістю. Одне з найвагоміших місць у ренесансі академічного хорового мистецтва відіграла народна пісня, та фольклорні витоки хорового виконавства як такого. Народна пісня, як оберіг духовності українського народу, стала тим "ключем", що відкрив нові обрії, як в концепті виконавської традиції академічного хорового мистецтва, так і в обширі нових ідей композиторської творчості. Цей прорив можна наглядно побачити, проаналізувавши репертуарні блоки, різних хорових колективів, протягом 60–80-х років ХХ століття.

Безумовно, народна пісня завжди була в репертуарі академічних хорових колективів, але допускали її непомітними мікродозами, поряд з "популярною класикою", або "ідеологічно вивіренними" творами.

У статті "Червоний олівець і нігілізм" М. Кречко пише: "Протягом минулих десятиріч завдання нашого хорового виконавства було таким же, як всіх інших жанрів мистецтва – возвеличувати адмі-

ністративну систему, славити успіхи, яких не було. Звідси нав'язлива пристрасть до показової монументальності. Чим більше хорів на сцені, тим гучніше гасла, які вони проголошували. Зміст і форма такого співу вимагали відповідної виконавської манери – гімнично-святкової. Режисери таких, з дозволу сказати, концертів і в столиці, і на периферії змагалися між собою за так звану масовість і доступність, забувши про національні традиції хорового виконавства. Хорова класика, (а я вже не кажу про симфонічну музику) та народна пісня, в цих концертах були бідною Попелюшкою, якщо взагалі були. Як не дивно і не прикро, такий "масовий" спів приймався за еталон, він оволодівав умами районних і обласних керівників, а це вже ставало Божою карою хорового виконавства". [3]

Державне замовлення формувало і сольний репертуар державних хорових колективів. Якщо подивитися на саму композицію репертуарних номерів того часу, то вона виглядає досить строкато і дивно, з точки зору сучасної концертної практики. Можна стверджувати, що у цих репертуарних планах корелює принцип добору ідеологічно направлених творів та популярної музики, знайомої публіці, такої, що легко сприймається. В основі репертуару – програми представлені українською класикою або сучасними творами із виключно патріотично-соціалістичною направленістю. Підбір програм ґрунтується за принципом емоційного контрасту (поза стилістичного або жанрового групування). Водночас включення в програму творів української класики, зокрема Лятошинського, обробок Стеценка та Кошиця, було безумовною перемогою керівників (О. Сороки та С. Дорогого).

Тому особливо цікавою виглядає програма "Думки" під керівництвом М. Кречко 1971 р. Не випадково хормейстер, бажаючи реформувати направленість репертуарної політики капели, починає трансформувати самі принципи композитного репертуарного підходу, зокрема у тематичному концерті, повністю присвяченого українській народній пісні. Концертна програма "З народної криниці" одразу ж ставала антитетичною до програмного репертуарного симбіозу, що побутувала в ті часи.

В такому контексті народна пісня переставала бути проміжним або навіть і популярним номером концерту. Цінність народної пісні, як повноцінного жанру – протоджерела українського хорового мистецтва виступає на перший план. До того ж ціле відділення представлене обробками певного композитора, дає змогу відчутти авторський стиль обробки, майстерність композитора, порозуміти концепцію роботи з фольклорним джерелом. Різноманітність народної

пісні стає не просто калейдоскопом настроїв, у ній відбита народна філософія буття. М. Кречко констатує: "Люди шукали гармонію в навколишньому середовищі і вкладали свої почуття у єдиний сплав мелодії зі словом. Так, народ упродовж віків ставав і композитором, і поетом, і режисером [5].

На сучасному етапі хорового виконавства для слухачів стали вже традиційними тематичні концерти хорових колективів, присвячені народній пісні, зокрема "Колядки та щедрівки", обрядові цикли. Хорові колективи знаходять нові театралізовані форми у виконанні такого музичного матеріалу, що характеризує сучасну тенденцію взаємопроникнення різних жанрів у хоровому концерті.

В Україні виникла нова хвиля композиторів, які спочатку досить широко в фольклорному просторі інтонування засвоїли увесь народний мелос, а потім все більше й більше "християнізувалися" і прийшли до автентичного християнського співу.

Твори Л. Дичко, особливо її кантата "Червона калина", "Злато-слов" та ін., зокрема Ю. Алжнєва, Є. Станковича тією чи іншою мірою несуть у собі занурення в протокультурні глибини. Занурюючись у фольклор, людина, звичайно, занурюється у позахристиянський, поганський світ. Опера "Цвіт папороті" – є саме таким пошуком інфернальних глибин народної культури, прабатьківського золотого віку, у якому людина може бути широкою, вільною. Композитор поруч із містеріальним простором гоголівського світу створює власний простір, де оприявнює добродушний порив чистоти народної мудрості, коли навіть слово "відьма" подавалося в такому доброзичливому варіанті, ніби усі жінки – відьми, відтак відбувається повернення початкового значення цього слова – та, хто багато знає-відає. Ця любов, що існувала ще у дохристиянську добу, сповнює людину квітучістю танку, квітучістю барв, інтонації, музики. Діяльність композитора, хормейстера, співака стає, так би мовити, основою тієї романтичної парадигми, що існувала як метафольклорна або метаєтнологічна реальність, які в культурі визначаються як стан і поведінка.

Тут поєдналося багато фольклорних шарів – не лише українського, а й африканського та інших. Ми бачимо, як рок адаптує саме цю спадщину міжкультурного або метакультурного фольклоризму, набуває ознак синтетичного філософствування у музиці.

Л. О. Пархоменко пише в статті "Образи творчого шляху Лесі Дичко": "Юну Лесю Дичко вирізняв дуалізм захоплень: поряд з музикою не менш сильним, майже фаховим виявився потяг до живопису, архітектури, а також народно-ужиткового мистецтва: пи-

санкарства, мальованок, різьблення, гончарства, особливо орнаментів з археологічних пам'яток і народної архітектури. Це значною мірою визначає багатство асоціативних зв'язків зі спорідненими мистецтвами, мальовничість її музичного письма, примат кольору, багатство звукової палітри. Власне, саме імпресіоністичні штрихи ваблять у ранній "Фантазії за картинами російських художників", сюїті "Веснянки", вирізняють її манеру симфонічного звукопису.

Ще варто б, забігаючи наперед, сказати про винятково глибоке розуміння нею символічної єдності народних орнаментів. Леся Василівна посвячена в таїни орнаментики як етнограф, але цікавить її відтворення символів музичними засобами" [7, с. 7].

Л. Шумська зазначає: "Леся Дичко однаково вільно володіє принципами народного багатоголосся, інтонаційною технікою класичної поліфонії, засобами лєніарного мислення. Широко застосовує вона характерну для сучасної музики поліфонію пластів, що в поєднанні з упровадженням в хорову фактуру елементів гетерофонії, властивих звучанню обрядових пісень у народному виконанні, справляє враження музики поетичної української вулиці з різноголоссям співу, що лине водночас із багатьох кутків села" [8, с. 70].

Розчинений простір, де немає замкнених місць, – "орнаментальність", як категорія – безкінечний, варіювання певних структур, моделювання часу і простору, образ світу. Це надзвичайно близькі до народного мистецтва інтуїції, а також до первинних архаїчних культур. Орнаменталізм, який оприявнився саме в 70–80-ті роки, є одним із кращих проявів культури творчості: по-перше, єдності з народним мистецтвом, з усім тим, що описує Л. О. Пархоменко; по-друге, в іншому контексті стає мовою музики, моделюючим засобом національної культури.

Лексика композиторки увібрала в себе розмаїття інтонацій обрядових лірницьких мелодій, плачу, виразність композиційних дум, ритмічні тембральні засоби формотворчості. Кантата Л. Дичко "Червона калина" настільки полонила тогочасного керівника думки М. Кречка, що він спонукав колектив капели до подолання неабияких труднощів музичного тексту.

М. Кречко пише: "Коли нам робити своє? Я розпочав роботу над кантатою Л. Дичко "Червона калина". Прекрасна музика, але складна для хору, що зріс на класичних традиціях. Подолати сучасне композиторське письмо коштувало співакам неймовірних зусиль. Прем'єра кантати – у супроводі невеликого оркестру, прийшлося диригувати самому. Капела вороже настроєна до музики, але хоче виручити і себе, і мене. А слухачі влаштували стоячу овацію. Ком-

позиторку і сцену засипали квітами та кетягами червоної калини. Народ наш тямущий. Усі розуміли, що "Червона калина" – символ України. У залі творилось щось неймовірне. Я був змушений повторити хоча б останню частину кантати. От вам Леся Дичко, от вам і "Думка"... Співаки остовпіли, вони щодня доводили мені, що ця музика налякає усіх слухачів, а тут такий успіх, вже не без гордості чмокали язиками "думчани". Я тихо святкував – зламано опір співаків, подолано труднощі нового, не бувало для нас музичного матеріалу. Тепер можна замовляти нові сучасні твори вибраним авторам. Братися за крупні полотна світової класики" [4, с. 7].

Напевне 60–80-ті рр. мали відійти на деяку відстань, щоб з позиції новітнього часу оцінити діяльність провідних хормейстерів того періоду та хорових колективів під їх орудою, в контексті нерозривного ланцюга вікових традицій хорової культури. Хор завжди існував як засіб трансляції, ретрансляції вищих цінностей, і період, що ми обрали для мистецтвознавчого аналізу дуже показовий, бо він складний, сформований на конфліктах політичного, ідеологічного та мистецького характеру. Хорове виконавство, як певний ментальний феномен української культури, пов'язаний з головними цінностями українського етносу, створило свої духовні обереги, що зберігали в українській культурі найглибші і найважливіші риси національної самоідентифікації.

Контекст формування хорової культури України 70–80-х рр., здається, і досі не має ґрунтового об'ємного аналізу, що базувався б на архівних матеріалах, дослідженні репертуарної політики та концертної практики провідних хорових колективів України. Ця проблема дотично висвітлена у працях О. С. Зінькевич [1], А. П. Лашченка [6], Л. О. Пархоменко [7], але розглянута вона дуже фрагментарно, у відповідності до обраного аспекту досліджень. Вони звертались до різних аспектів хорової культури, не виокремлюючи певний історичний період. Так, А. П. Лашченко розглядає хорові школи Києва і подає історичну хронологію розвитку хорових колективів. Л. О. Пархоменко зосереджується на хоровій п'єсі, розглядаючи структурний аналіз жанрів.

Отже, в добу "раннього романтизму" пострадянської культури сформувалися такі явища, як відверте, гостре занурення у національний мелос і перманентна сакралізація хорового співу, яка досягає свого автентичного звучання лише на межі ХХ–ХХІ ст. Отже, цей період романтичного, піднесеного занурення в глибині культури можна назвати метафізичним. Ця метафізика надзвичайно гостро втілюється в хоровій культурі, яка просто мріяла, особливо в постто-

талітарні часи, повернутися до витоків. Фактично у просторі чотирьох десятиліть формувалася нова генерація виконавців, формувалося нове хорове мистецтво, хорова культура України, яка перейшла з тоталітарного в посттоталітарний, а потім вже у постпост-тоталітарний простір, який тепер визначають як постпостмодерн.

Література

1. Зинькевич Е. С. *Mundus vusicae*. Тексты и контексты. Избранные статьи / Е. С. Зинькевич. – К. : ТОВ "Радуга", 2007. – 616 с.
2. Іконник В. Архів Київського камерного хору України / В. Іконник // 1964–1980 рр. – 200 с.
3. Кречко М. Рукопис. "ДУМКОЮ" окрилені літа" / М. Кречко / Спогади. – 1991. – С. 4–6. – 14 с.
4. Кречко М. Червоний олівець та нігілізм / М. Кречко // Стаття. Культура і життя. – 1990 р. – 14 січ.
5. Культура і життя. – 1990. – 6 лютого. – № 5.
6. Лашенко А. Зісторії київської хорової школи / А. Лашенко. – К. : Музична Україна, 2007. – 198.
7. Пархоменко Л. О. Українська хорова п'єса / Л. О. Пархоменко. – К. : Наукова думка, 1979. – 220 с.
8. ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп. 1, од. зб.11489.

Наші автори

Андрєєва Світлана Серафимівна, кандидат історичних наук, доцент, докторантка кафедри джерелознавства, історіографії та СІД Запорізького національного університету.

Бойков Олег Юрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Верховцева Ірина Геннадіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Горбатюк Ольга Олександрівна, аспірантка кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Капарулін Юрій Валерійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету.

Кедун Іван Станіславович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Коник Олександр Олександрович, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Ковальова Наталія Анатолівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства ДВНЗ Українського державного чшмшко-технологічного університету.

Кречко Наталія Михайлівна, Заслужена артистка України, доцент кафедри академічного хорового мистецтв Київського національного університету культури і мистецтв

Куценко Юлія Юріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Лавріненко Лідія Іванівна, кандидат історичних наук, доцент Чернігівського обласного інституту післядипломної освіти імені К. Д. Ушинського.

Лейберов Олексій Олегович, старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Мицик Лариса Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, декан історико-правознавчого факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Мелешенко Тетяна Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова.

Овчарук Ольга Володимирівна, кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри культурології та інноваційних культурно-мистецьких проєктів, докторант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ.

Папета Олена Валеріївна, мистецтвознавець, ст. викладач Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ).

Потапенко Максим Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Самойленко Григорій Васильович, доктор філологічних наук, професор кафедри російської і зарубіжної літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Самойленко Олександр Григорович, кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної та методичної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Терещенко-Кайдан Лілія Володимирівна, кандидат мистецтвознавства, доцент, докторант, професор Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Цирекидзе Малхаз, асоц. проф., декан факультету гуманітарних наук Телавського державного університету (Грузія).

Черкаська Дар'я Володимирівна, аспірантка кафедри історії України Київського університету імені Б. Д. Грінченка.

ЗМІСТ

Історія

Кедун І. С. Післямонгольський Новгород-Сіверський за матеріалами археологічних досліджень.....	3
Андрєєва С. С. Кримське ханство як складова "східного питання" в системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи в середині XVIII століття.....	9
Цирекідзе Малхаз "Записка-проект о лучшем устройстве Грузии" Давида Багратиони.	20
Ковальова Н. А. Передумови і наслідки "селянської революції" 1905–1907 рр.	27
Коник О. О. Думський процес і Україна в контексті радянської історіографії революції 1905–1907 рр.	37
Капарулін Ю. В. Події російських революцій 1905–1907 та 1917 рр. у науковій спадщині О. Рябініна-Скляревського.....	47
Самойленко О. Г. Цензура як засіб регламентації історичних знань у Російській імперії в XIX – на початку XX ст.	55
Верховцева І. Г. Соціальна діяльність установ селянського самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.).....	107
Бойков О. Ю. Протестантизм та сектантство у суспільному і духовному житті Південної України в кінці XIX – на початку XX ст.	117
Потапенко М. В. Польські політичні сили Наддніпрянської України у добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.).....	127
Лейберов О. О. "Ваша влада, ваш оборонець..." – як обирали Конгрес трудового народу Української Народної Республіки.....	137
Куценко Ю. Ю. Розвиток драгомановознавства в українській історичній науці в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.....	166
Черкаська Д. В. Педагогічна діяльність Л. М. Славіна у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка в 1939–1953 рр.....	180
Мелещенко Т. В. Історіографічні дослідження постаті Вацлава Гавела та суспільно-політичного життя Чехословаччини.....	190

Лавріненко Л. І. Концептуальні засади організації кадрової політики у галузі охорони народного здоров'я на Чернігівщині в 1960–1980-ті рр	203
Mytsyk L. M. Conceptual Bases of the European Union's Eastern Partnership policy	212

Історія культури

Самойленко Г. В. Гнізда культури на Чернігівщині у ХІХ – на поч. ХХ ст.	224
Терещенко-Кайдан Л. В. Історія розселення слов'ян на землях сучасної Греції.....	244
Овчарук О. В. Сучасні методологічні засади осмислення культурологічних концепцій.....	252
Папета О. В. Етнічні мотиви в костюмах Л. Семикіної "Поліська легенда" (спроба теоретико-методологічного аналізу).....	262
Горбатюк О. Загальноосвітня школа Києва та Київщини в умовах десталінізації (1953–1959 рр.)	268
Кречко Н. М. Хорова культура України 60–80-х рр. ХХ ст. Репертуар. Концертна діяльність. Вплив на сучасність	274
Наші автори	281

CONTENTS

History

Kedun I. S. The post-Monholian Novgorod-Seversky afte the materials of archeological researchts.....	3
Andreeva S. S. The Crimean Khanate as a part of the "Eastern Question" in the International System of East-Central Europe in the middle of the XVIII century.....	9
Malkhaz Cirekidze Note-project on the best state system of Georgia by David Bagrationi.	20
Kovalyova N. A. Premises and Consequences of "Agricultural Revolution" of 1905–1907	27
Konyk O. O. Duma process and Ukraine in the Soviet historiography revolution of 1905–1907	37
Kaparulin Yu. The events of the russian revolutions of 1905–1907 and of 1917 in O. Riabinin-Skliarevskyi's scientific heritage.....	47
Samoylenko O. H. Censorship as a means of reglamentation of historical knowledge in the Russian Empire in the XIX-beginning of the XX-th century.	55
Verkhovtseva I. G. Social activities of the peasant self-government institutions in Russia (the second half of the XIXth – the beginning of the XXth centuries).....	107
Boykov O. Y. Protestantism and sectarianism in social and spiritual life of the South Ukraine at the end XIX – at the beginning of the XX centuries	117
Potapenko M. V. Polish political forces in the Nad-Dnieper Ukraine in the period of Central Rada (March 1917 – April 1918)	127
Leiberov O. O. "You rpower, your defender ..." – now elected by the Congress of the working people of the Ukrainian People's Republic.....	137
Kutsenko Y. Y. Development of the drahomanovoznavstvo among in Ukrainian historians during the national liberation struggle of 1917–1921.....	168
Cherkasska D. V. The pedagogical activities of L. M. Slavin Kiev Shevchenko State University in 1939–1953 yy.	180
Meleshchenko T. V. The historiographical research of Vaclav Havel and the socio-political life of Czechoslovakia	190

Lavrinenko L. The conceptual foundations of the organization of the cadres policy	203
Mytsyk L. M. Conceptual Bases of the European Union's Eastern Partnership policy.....	212

History of culture

Samoylenko H. V. "Nests" of culture in Cherhihiv region in 19th – early 20th century.	224
Tereshchenko-Kaidan L. V. The history of settlin of the Slavs on the territory of the present-day Greece.....	244
Ovcharuk O. V. Modern methodological foundations for understanding cultural conceptions.....	252
Papeta A.V. Ethnical motives in the costumes of L. Semykina "A Polissya Legend" (an essay of a theoretical and methodological analysis).....	262
Gorbatiuk O. The Comprehensive School of Kyiv and Kyiv Region in the Conditions of De-Stalinization (1953–1959 yy.).....	268
Krechko N. M. Choir culture of Ukraine in 60-80 ^{ies} of XX th century Repertoire. Concert activities. Influence on modern culture	274
Our authors	281

ШАНОВНІ АВТОРИ!

При поданні рукописів у наступні випуски журналу "ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ" Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя

просимо дотримуватися ПРАВИЛ оформлення та подання рукописів до журналу

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, що раніше не друкувалися. Матеріали подаються українською, російською, англійською, білоруською мовами у **друкованому** та **електронному** виглядах. Друкуються на одному боці аркушів білого паперу формату А4 (210 x 297 мм) у форматі Word 97 або пізнішої версії, шрифт Times New Roman, кегль 14, з 1,5 інтервалом та розмірами полів: верхнє – 20 мм, лівє – 30 мм, правє – 15 мм, нижнє – 25 мм.

Обсяг статті – від 10 до 17 сторінок.

До рукопису додаються:

– **рецензія**, підписана спеціалістом вищої кваліфікації в тій галузі науково-технічного знання, до якої належить стаття за своїм змістом (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **витяг із протоколу** засідання кафедри чи іншого наукового підрозділу, де ця стаття обговорювалася, з ухвалою про рекомендацію її до друку в "Літературі та культурі Полісся" (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **дані про автора** (прізвище, ім'я, по батькові, адреса, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий та домашній телефони, e-mail), із котрим редакція матиме справу щодо опублікування рукопису;

– **квитанція про оплату** за друк статті – **25,00 грн за 1 стандартну сторінку**.

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

СТРУКТУРА РУКОПИСУ

1) Рукопис починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті першої сторінки тексту.

2) **Назва** друкується великими літерами по центру.

3) **Прізвище та ініціали автора** – над заголовком малими літерами.

4) **Короткі анотації українською, російською та англійською мовами** (до 6 речень).

5) **Ключові слова** українською, російською та англійською мовами.

6) **Основний текст** статті може розбиватися на розділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ([7, с. 64]) у підзаголовку "Література".

7) **Список джерел** подається у порядку їх використання у розділі "Література".

У кінці статті подаються прізвища та назва статті англійською мовою.

Усі значення фізичних величин подаються в одиницях Міжнародної системи СІ.

У тексті використовується науковий та науково-популярний стиль, за винятком цитованих праць у статті.

Усі малюнки подаються на електронних носіях в одному зі стандартних форматів (jpeg, tiff). Усі малюнки і таблиці потрібно послідовно пронумерувати арабськими цифрами (**Рис. 1., Таблиця 1**). До кожного малюнка подають короткий підпис, а до таблиці – заголовок. Необхідно уникати дублювання графічного матеріалу і довгих заголовків таблиць.

Рішення про публікацію статті приймає редколегія. Вона має право направити статтю на додаткову рецензію або експертизу, а також на літературну правку статті без погодження з автором.

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Авторам надається коректура статті. Ніякі зміни верстки, за винятком помилок під час набору, не допускаються. Виправлену і підписану автором коректуру слід протягом трьох днів повернути в редакцію.

Думка редколегії не завжди збігається з думкою автора статті.

За достовірність фактів, цитат, імен, назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Матеріали направляти за адресою:

м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2 (кафедра російської і зарубіжної літератури та історії культури)

E-mail: svit.lit@mail.ru

Самойленко Григорій Васильович (тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10)

У разі недотримання авторами усіх вищезазначених умов редакція має право повернути статтю на доопрацювання чи відмовити в її друкуванні

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 79

Серія "Історичні науки"

№ 3

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк
Літературний редактор – О. М. Лісовець
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 17,20
Ум. друк. арк. 16,74

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.